

Міністерство освіти і науки України  
Національний університет “Запорізька політехніка”

**Юрій КИРИЧЕНКО**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО  
РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ’ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА  
ОБОВ’ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ З  
ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ**

Монографія

УДК 342.7 (477)  
К 43

Рекомендовано до друку вченою радою  
Національного університету  
“Запорізька політехніка”  
(протокол № 10 від 27 травня 2025)

**Рецензенти:**

1. СЕРЬОГІН Віталій, декан юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор.

2. ЗАБЗАЛЮК Дмитро, завідувач кафедри теорії, історії та конституційного права Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор.

**КИРИЧЕНКО Юрій**

К 43. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав: монографія. Дніпро: Видавництво “Ліра”, 2025. 273 с.

ISBN 978-617-8519-55-1

У монографії, з урахуванням сучасних методологічних підходів, новітніх досягнень юридичної науки, розглянуто обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави як складне, багатоаспектне суспільне явище та стан його наукового розроблення, що є предметом дослідження. Уперше в контексті європейського досвіду здійснено системний комплексний науковий порівняльно-правовий аналіз змісту Конституцій України та 40 європейських держав, правові системи яких належать до романо-германської правової сім'ї. Особлива увага приділена теоретичним і практичним проблемам конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави.

Обґрунтовано теоретико-концептуальну модель конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави. Наукове осмислення проблем поєднується з конкретними пропозиціями щодо вдосконалення розділів I та II Конституції України.

Монографія підготовлена у рамках виконання стипендіальної роботи Верховної Ради України для молодих учених-докторів наук.

Для науково-педагогічних працівників, здобувачів вищої освіти, політиків, службовців органів державної влади, органів місцевого самоврядування та всіх, хто прагне глибше зрозуміти проблеми конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави.

УДК 342.7 (477)

© Кириченко Юрій, 2025  
© Національний університет  
“Запорізька політехніка”, 2025

ISBN 978-617-8519-55-1

## ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ.....	13
1.1. Стан наукового дослідження проблеми конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в сучасній правовій доктрині України.....	13
1.2. Методологія дослідження конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави .....	23
1.3. Конституції України і європейських держав як основні джерела правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави .....	40
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ .....	55
2.1. Становлення та еволюція ідеї про обов'язки людини і громадянина .....	55
2.2. Доктринальні підходи щодо визначення поняття, змісту та сутності конституційних обов'язків людини і громадянина.....	76
2.3. Конституційні обов'язки людини і громадянина як невід'ємна складова частина системи прав людини.....	86
2.4. Конституційні обов'язки держави як гаранта забезпечення прав і свобод людини і громадянина.....	98
РОЗДІЛ 3. ГАРМОНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА, ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ ТА ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ЯК НАПРЯМ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ.....	109
3.1. Удосконалення конституційно-правового регулювання громадянських і політичних обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав.....	109

3.2. Удосконалення конституційно-правового регулювання соціально-економічних і культурних обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав .....	137
3.3. Удосконалення конституційно-правового регулювання обов'язків держави в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав .....	148
ВИСНОВКИ.....	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	243
ДОДАТОК А.....	266

**ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ**

- абз.** – абзац
- Конституція Австрії** – Федеральний конституційний закон від 10 листопада 1920 р., Основний закон держави “Про загальні права громадян королівства і земель, представлених в імперській раді” від 21 грудня 1867 р., Федеральний конституційний закон “Про нейтралітет Австрії” від 26 жовтня 1955 р., Федеральний конституційний закон “Про захист особистої свободи” від 23 листопада 1988 р.
- Конституція Азербайджану** – Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. у редакції від 29 серпня 2002 р.
- Конституція Албанії** – Конституція Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р.
- Конституція Андорри** – Конституція Князівства Андорра від 14 березня 1993 р.
- Конституція Бельгії** – Конституція Королівства Бельгія від 7 лютого 1831 р. зі змінами від 17 лютого 1994 р. та 22 грудня 2008 р.
- Конституція Болгарії** – Конституція Республіки Болгарія від 12 липня 1991 р. зі змінами від 6 лютого 2007 р.
- Конституція Боснії і Герцеговини** – Конституція Боснії і Герцеговини від 14 грудня 1995 р.
- Конституція Вірменії** – Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р.
- Конституція Греції** – Конституція Греції від 11 червня 1975 р. зі змінами від 27 квітня 2007 р.

- Конституція Грузії** – Конституція Грузії від 24 серпня 1995 р.
- Конституція Данії** – Конституція Королівства Данія від 5 червня 1953 р.
- Конституція Естонії** – Конституція Естонської Республіки від 28 червня 1992 р. зі змінами від 5 жовтня 2003 р.
- Конституція Іспанії** – Конституція Королівства Іспанія від 29 грудня 1978 р. зі змінами від 27 серпня 1992 р.
- Конституція Італії** – Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р.
- Конституція Латвії** – Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р. зі змінами від 3 травня 2007 р., Конституційний закон Латвійської Республіки 1992 р. “Права та обов’язки людини і громадянина”.
- Конституція Литви** – Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. зі змінами від 25 квітня 2006 р.
- Конституція Ліхтенштейну** – Конституція Князівства Ліхтенштейн від 5 жовтня 1921 р.
- Конституція Люксембургу** – Конституція Великого Герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. зі змінами від 12 березня 2009 р.
- Конституція Молдови** – Конституція Республіки Молдова від 29 липня 1994 р. зі змінами від 19 липня 1996 р.
- Конституція Монако** – Конституція Князівства Монако від 17 грудня 1962 р.
- Конституція Нідерландів** – Конституція Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. зі змінами від 27 червня 2008 р.

- Конституція Північної Македонії** – Конституція Республіки Північна Македонія від 17 листопада 1991 р.
- Конституція Польщі** – Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р.
- Конституція Португалії** – Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. зі змінами від 12 серпня 2005 р.
- Конституція Румунії** – Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. у редакції від 31 жовтня 2003 р.
- Конституція Сан-Марино** – Декларація прав громадян і основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня 1974 р.
- Конституція Сербії** – Конституція Республіки Сербія від 30 вересня 2006 р.
- Конституція Словаччини** – Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р. зі змінами від 1 травня 2006 р.
- Конституція Словенії** – Конституція Республіки Словенія від 25 червня 1991 р. зі змінами від 20 червня 2006 р.
- Конституція Туреччини** – Конституція Турецької Республіки від 7 листопада 1982 р.
- Конституція Угорщини** – Конституція Угорщини від 18 серпня 1949 р. у редакції від 18 квітня 2011 р.
- Конституція України** – Конституція України від 28 червня 1996 р.
- Конституція Франції** – Конституція Французької Республіки від 4 жовтня 1958 р., Преамбула Конституції Французької Республіки 1946 р., Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р.
- Конституція Хорватії** – Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р. у редакції від 9 листопада 2000 р.

- Конституція Чехії** – Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р., Хартія основних прав і свобод від 9 січня 1991 р.
- Конституція Чорногорії** – Конституція Чорногорії від 19 жовтня 2007 р. зі змінами від 31 липня 2013 р.
- Конституція Швейцарії** – Союзна конституція Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 р.
- Конституція Швеції** – Закон Королівства Швеції “Форма правління” від 27 лютого 1974 р. у редакції від 23 листопада 1994 р., “Акт про престолонаслідування” від 26 вересня 1810 р. у редакції 1979 р., “Акт про свободу друку” від 1949 р. зі змінами від 27 лютого 1974 р., Основний закон про свободу висловлювання від 1991 р. зі змінами від 1994 р.
- Основний Закон Німеччини** – Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р. зі змінами від 21 липня 2010 р.
- Основний Закон Норвегії** – Основний Закон Норвезького Королівства від 17 травня 1814 р. у редакції від 23 липня 1995 р.
- Основний Закон Фінляндії** – Основний Закон Фінляндії від 11 червня 1999 р.
- п.** – пункт
- ст.** – стаття
- ст. ст.** – статті
- ч.** – частина

## ВСТУП

Серед актуальних проблем розвитку Української держави концептуальним є питання закріплення конституційних обов'язків людини і громадянина, а також обов'язків держави, які є достатньо новим правовим явищем у сучасному конституційному праві України. Тобто на зміну довгоіснуючого в юридичній науці підходу щодо домінування держави над людиною прийшло розуміння пріоритету загальнолюдських інтересів над іншими цінностями держави. При цьому в положеннях норм Конституції України закріплено обов'язки не лише людини або громадянина, а й держави, які визначають міру належної поведінки кожного суб'єкта правовідносин та підлягають обов'язковому їх виконанню.

Ці концептуальні питання постійно дискутуються в науковому середовищі, є одним з основних чинників становлення громадянського суспільства, розвитку його інститутів і показником рівня цивілізованості держави. Водночас у конституційних обов'язках не лише законодавчо закріплюються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин людини і держави. Так, людина, будучи членом суспільства, постійно взаємодіє з іншими людьми, громадськими організаціями, органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а тому вона не може не мати обов'язків стосовно інших людей, суспільства, держави. Також вона не може відмовитися від виконання своїх конституційних обов'язків, перш за все тому, що обов'язки виступають засобом забезпечення конституційних прав і свобод. І тому невиконання людиною і громадянином своїх конституційних обов'язків призводить до обмеження прав і свобод інших людей, що, в свою чергу, створює умови для виникнення суттєвих непорозумінь між людьми поміж собою, та між людиною і державою. Саме державі належить виключна роль у системі факторів, що визначають становище людини в суспільстві. Держава являє собою особливий вид організації людського суспільства та виступає від його імені.

Конституційний обов'язок людини і громадянина, так само, як і права людини, є історично мінливою категорією, яка еволюціонує разом із суспільством і державою, є об'єктом конституційно-правового регулювання законодавства, яке, маючи національні особливості, водночас характеризується суттєвими спільними рисами із законодавством європейських держав, які властиві також і конституційному законодавству України. У зв'язку із зближенням (апроксимацією) національного законодавства із законодавством Європейського Союзу постає питання про використання зарубіжного досвіду та застосування сучасних міжнародних стандартів під час удосконалення положень норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина.

Крім того, закріплення прав і свобод людини і громадянина передбачає й існування відповідних конституційних обов'язків держави, які є достатньо новим правовим явищем у сучасному конституційному праві України. Тобто, на зміну довгоіснуючого в юридичній науці підходу щодо домінування держави над людиною прийшло зрозуміння пріоритету загальнолюдських інтересів над іншими цінностями держави.

Таким чином, формування громадянського суспільства та побудова демократичної, соціальної, правової держави ставить на порядок денний питання щодо комплексного дослідження ролі в цьому процесі інституту конституційних обов'язків, теоретичного переосмислення доктринальних уявлень про нього з позицій сьогодення та аналізу його юридичної природи й місця в механізмі конституційно-правового регулювання.

Зазначена проблематика була предметом наукових досліджень окремих вітчизняних учених: О. В. Білоскурської, П. М. Дуравкіна, Є. І. Григоренка, Л. І. Летнянчина, О. П. Черновол, І. П. Юрчак, Н. Г. Шукліної, а також деякі аспекти досліджуваної проблематики розглянуті в наукових статтях М. Т. Гаврильцева, Л. О. Гаманюк, Т. В. Заворотченко, Б. Ю. Задорожнього, М. І. Кагадія, А. І. Камінського, О. П. Карманюк, В. Ю. Кобринського, М. П. Кучерявенка, А. В. Матвейчука, А. Ю. Олійника, Ж. М. Пустовіт, Д. І. Сироти, Ю. М. Тодики та інших науковців.

Проте, віддаючи належне досягнутому в дослідженні проблем конституційних обов'язків людини і громадянина та об'єктивно оцінюючи стан наукової розробленості питання, що є предметом даного монографічного дослідження, слід погодитись з ствердженням деяких науковців про те, що у вітчизняній юридичній літературі проблема конституційних обов'язків не знайшла свого належного опрацювання. Також недоліком є непродуманість і нечіткість викладення деяких норм Конституції України щодо обов'язків людини і громадянина, відсутність належної уваги до питань уніфікації категоріально-понятійного апарату та недотримання термінології, яка застосовується в міжнародно-правових актах.

Водночас поза увагою науковців залишилась така важлива дослідницька проблема як конституційно-правове регулювання обов'язків держави. Про це свідчить відсутність предметних ґрунтовних наукових праць та теоретичних узагальнень, присвячених окресленому питанню. Закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина як вищої цінності передбачають поміж іншого існування і відповідних обов'язків держави, які встановлюють найбільш важливі відносини між людиною і державою та відбиваються як у взаємних правах, так і у взаємних обов'язках (тобто, не людина існує для держави, а держава – для людини та суспільства).

Слід відзначити, що зміст конституційних обов'язків Української держави і конституційних обов'язків європейських держав сформульовані як мета, основні завдання та напрями (функції) діяльності держави і змістовно пов'язані з системою інших конституційних обов'язків. Окрім того, за своїм змістом обов'язки держави, що закріплені в конституціях європейських держав, незважаючи на відмінності національного, релігійного та історичного характеру, суттєво не відрізняється від обов'язків держави, що закріплені в Конституції України. Як правило, ця відмінність полягає лише в законодавчій техніці та формулюванні понять і термінів.

Ретельний порівняльно-правовий аналіз положень норм Конституції України і конституцій 40 європейських держав дає підстави стверджувати, що в них за нашими підрахунками закріплено 30 обов'язків людини і громадянина та 56

обов'язків держави, у тому числі закріплено в Конституції України – 14 обов'язків людини і громадянина та 30 обов'язків держави.

При цьому слід зазначити, що ряд пропозицій, які були запропоновані раніше в наукових працях автора, були доопрацьовані та доповнені новим змістом.

Отже, складність і новизна предмета дослідження та інші проблеми, які розглядаються в монографії, орієнтують науковців на подальше теоретичне осмислення конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, а також доводить, що зазначена проблематика є важливим й актуальним напрямом розвитку юридичної науки та конституційної законодавчої діяльності на сучасному етапі становлення громадянського суспільства та Української держави.

Монографія підготовлена у рамках виконання стипендіальної роботи Верховної Ради України для молодих учених-докторів наук.

Автор сподівається, що результати монографічного дослідження нададуть можливість кожному громадянину України знати як свої обов'язки, так і обов'язки держави, а також сприятимуть формуванню його правової свідомості та вихованню як патріота, готового до виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, особливо в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ

### 1.1. Стан наукового дослідження проблеми конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в сучасній правовій доктрині України

Права, свободи та обов'язки людини і громадянина являють собою досить складне та багатоаспектне суспільне явище, і тому їх значення для сучасного суспільства важко переоцінити, оскільки вони наявні у всіх сферах життєдіяльності людини. У державах, що належать до романо-германського типу правової системи, у тому числі й в Україні, зазначені питання є найважливішою науковою та соціально-практичною проблемою, яка вже вийшла за межі однієї держави й набула порівняльно-правового характеру.

З огляду на те, що Україна географічно і ментально є частиною Європи, найбільший інтерес для нас становить дослідження розвитку конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави насамперед в європейських державах. Саме стан справ у сфері прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому. Розуміючи, що саме права, свободи та обов'язки людини і громадянина є одним з актуальних, пріоритетних і найважливіших проблем, від ефективного і успішного вирішення яких залежить подальший розвиток правової системи України, слід враховувати те, що запровадження у вітчизняну правову систему міжнародно-правових норм і стандартів передбачає глибоке дослідження закономірностей і тенденцій розвитку окремих правових сімей, національних правових систем з урахуванням національних традицій, правових порядків і здобутків юридичної науки [1, с. 35].

При цьому як зазначає Н.Г. Шукліна, не можна не враховувати відмінність історії, культури, традицій різних народів світу, а також слід брати до уваги дві суперечливі тенденції: глобалізацію суспільних відносин, з одного боку, і прагнення до національного та культурного самоутвердження, що пов'язане з деяким відторгненням європейських стандартів, – з іншого [2, с. 10].

Наявність різних підходів щодо розуміння обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, розмаїтість їх характеристик, пояснюється насамперед тим, що в теорії конституційного права та в нормативно-правових актах відсутній єдиний, уніфікований підхід до визначення понять “обов'язки людини” та “обов'язки держави”, що вимагає подальшого системно-логічного вивчення цього феномену людської цивілізації взагалі та глибокого й детального наукового опрацювання його різних термінологічних словосполучень, нормативне визначення яких відсутнє та в зміст яких кожен дослідник вкладає різне смислове навантаження. Як слушно зауважив з цього приводу М. М. Антонович, до юридичної термінології ставиться низка вимог, основна з яких – використання термінів з чітко і строго окресленим змістом [3, с. 17]. Про це свідчить і факт офіційного опублікування Конституції України через деякий час після її прийняття, у коментарях якого це пояснюється необхідністю досконалішого відпрацювання конституційної лексики, застосування чіткої юридичної термінології, унесення уточнень відповідно до норм українського правопису, літературної української мови [4, с. 346]. Ми підтримуємо думку вчених про те, що будь-який термін у сфері прав, свобод та обов'язків людини і громадянина має використовуватися в різних нормах одного правового акта в одному значенні й тому їх відмінність є неприпустимою, оскільки недбало вибраний термін спотворює зміст статті нормативно-правового акта, створює можливості для подвійного тлумачення й ускладнює його сприйняття. Тобто було б ідеально, коли одне поняття позначалось би одним і тим же терміном в усьому національному законодавстві.

Водночас слід наголосити, що під час ухвалення Конституції України вітчизняному законодавцю не вдалося уникнути правових та інших помилок юридично-технічного характеру. Зокрема, на сьогоднішній день із 48 статей розділу

II Конституції України 21 положення у 13 статтях були офіційно розтлумачені Конституційним Судом України, з приводу яких на практиці виникають сумніви чи неузгодженості. При цьому, як вважає В. М. Косович, якщо нормативно-правові приписи потребують тлумачення чи виникають проблеми з їх реалізацією, то вони є недосконалими [5, с. 173]. І тому, на наш погляд, діяльність вітчизняного законодавця повинна здійснюватися за відомим принципом: “зрозуміле не тлумачиться”. Тобто, правильне застосування юридичної термінології та вивереність її мовних позначень є однією з умов ефективності Конституції України.

Таким чином, вирішення питань, пов’язаних з висвітленням проблематики обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави в Конституції України, допоможе забезпечити застосування в конституційній практиці термінологічної уніфікації із зрозумілим для широких верств населення смислом та уникнення правових суперечностей.

Необхідність правового регулювання конституційних обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави для розвитку суспільства не викликає жодних сумнівів, оскільки воно забезпечує захист прав і свобод людини і громадянина, а також стабільність, порядок і організованість суспільства, реалізацію перспектив економічного та соціального розвитку. При цьому, деякі науковці в конструкції поняття “правове регулювання” вказують на певну змістовну невизначеність щодо того, чи повинне регулювання здійснюватися правовими засобами або відповідати вимогам справедливості, законності й доцільності. Ми вважаємо, що цілком справедливим є судження про те, що прикметник “правове”, виступаючи означенням стосовно іменника “регулювання”, передусім, вказує на властивості й ознаки останнього. У той же час О. М. Куракін зазначає, що правове регулювання:

- 1) здійснюється на основі правових норм через механізм суб’єктивних прав і юридичних обов’язків, що встановлюють можливу та належну поведінку суб’єктів;
- 2) його предметом виступають найважливіші, сутнісні, основоположні суспільні відносини, що стосуються інтересів кожної особи, суспільства і держави;
- 3) висловлює державну волю, що закріплена в законах та інших нормативно-правових актах;
- 4) впорядковує не всі суспільні відносини, а тільки життєво важливі

для суспільства та більшості громадян; 5) забезпечується (у тому числі охороняється) державою [6, с. 92–93].

Варто зазначити, що термін “регулювання” походить від латинського “regula” – “правило” та означає “впорядкування, налагодження, приведення чогось відповідно до чогось” [7, с. 38]. У загальній теорії права поняття “правове регулювання” інтерпретується по-різному. Так, на думку Т. І. Тарахонича, під цим поняттям мається на увазі взята в єдності сукупність правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, задовольняє інтереси суб’єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері [8, с. 103], а Н. М. Оніщенко розглядає цю категорію в якості регламентації суспільних відносин за допомогою загальнообов’язкових правил поведінки і заснованих на них приписах індивідуального значення, що забезпечені в необхідних випадках, державним примусом [9, с. 95]. У той же час П. В. Онопенко вказує на те, що правове регулювання включає в себе лише ту діяльність державних органів, що має на меті спрямувати поведінку учасників суспільних відносин у чітко визначене за допомогою норм права та індивідуальних актів русло [10, с. 121], а О. Ф. Скакун доводить, що це не тільки упорядкування суспільних відносин, яке здійснюється державою за допомогою сукупності правових засобів, але й їх юридичне закріплення, охорона та розвиток [11, с. 488].

На наш погляд, правове регулювання як спеціально-юридична дія пов’язано із встановленням конкретних обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави та виражається лише в одній формі – правових відносинах, де правові норми перебувають у взаємодії, а держава впорядковує та захищає суспільні відносини за допомогою спеціальних засобів. Тобто в результаті правового регулювання формується правова основа, визначаються орієнтири для організації діяльності учасників регульованих відносин і досягнення фактичних цілей правового регулювання, до яких слід віднести: 1) закріплення за допомогою правових засобів існуючих суспільних відносин; 2) стимулювання розвитку та поширення суспільних відносин, які відповідають загальнодержавним та загальносуспільним потребам та

інтересам; 3) створення умов для виникнення і розвитку нових необхідних типів і форм суспільних відносин; 4) заборона та припинення дії суспільних відносин, що є суспільно небезпечними чи шкідливими [12, с. 272]. Необхідно зауважити, що фахівці в галузі конституційного права саме в такий теоретико-методологічний спосіб здійснюють інтерпретацію поняття “конституційно-правове регулювання”. Як вважає А. З. Георгіца, конституційно-правове регулювання – це нормативно-організаційний вплив на певні суспільні відносини з метою їх упорядкування, захисту і розвитку. І далі вчений уточнює, що це регулювання здійснюється за допомогою певної системи правових засобів (конституційно-правових норм, правовідносин та ін.), специфічного методу правового регулювання, що забезпечують досягнення бажаних результатів [13, с. 25].

Слід наголосити, що досі не розроблено науково обґрунтованої методології дослідження конституційно-правового регулювання, яка б дала змогу систематизувати наукові погляди щодо поняття конституційно-правового регулювання, його співвідношення з правовим впливом, особливостей функціонування механізму конституційно-правового регулювання, його структури тощо. Так, з метою розуміння поняття “конституційно-правове регулювання” В. О. Боняк пропонує враховувати такі теоретичні положення, що мають методологічне значення, а саме: 1) конституційно-правове регулювання здійснюється за допомогою не всієї системи юридичних засобів, а лише тієї її частини, що здатна здійснювати регулятивний вплив на поведінку суб'єктів конституційного права, перш за все, нормативної; 2) конституційно-правове регулювання необхідно розглядати як одну із форм конституційно-правового впливу на свідомість суб'єктів конституційного права; 3) конституційно-правове регулювання слід розуміти як явище динамічне та результативне. Його динамічність знаходить свій вплив у сукупності стадій, а його результативність – в упорядкуванні, охороні та розвитку суспільних відносин [14, с. 189–190].

Таким чином, на результативність конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави впливають такі основні чинники: 1) відповідність конституційних норм рівню соціально-економічного

розвитку суспільства; 2) рівень досконалості конституційних норм. Від правильного вибору юридичних засобів і прийомів залежить, врешті-решт ступінь досягнення мети конституційно-правового регулювання; 3) рівень правової культури та правової свідомості всіх учасників правових відносин, які повинні чітко усвідомлювати свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки й неухильно дотримуватись останніх, а також уявляти наслідки дотримання чи недотримання правових вимог.

Як зазначає А. О. Селіванов, функціонування сучасної Української держави прямо залежить від чіткості конституційно-правового регулювання, від конституційного праворозуміння і правозастосування [15, с. 3]. І тому цілком логічною видається позиція більшості вітчизняних конституціоналістів, які називають права, свободи та обов'язки людини і громадянина пріоритетним предметом конституційного права і конституційного регулювання [16, с. 199].

Слід зауважити, що, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., значний внесок у дослідження загальнотеоретичних і конституційних проблем обов'язків людини і громадянина зробили українські вчені з конституційного права: А. З. Георгіца, І. Я. Заяць, В. В. Кравченко, В. Ф. Погорілко, О. В. Пушкіна, О. В. Скрипнюк, О. В. Совгіря, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, О. Ф. Фрицький, В. І. Чушенко, В. М. Шаповал, Н. Г. Шукліна та інші науковці. Особливо необхідно відзначити дисертаційні дослідження, які безпосередньо відображають основні положення сучасної вітчизняної доктрини щодо обов'язків людини і громадянина, у яких проаналізоване відповідне національне законодавство та міжнародно-правові акти у сфері прав людини, надано визначення змісту понять і характеристик обов'язків людини і громадянина крізь призму відповідних світових і європейських стандартів, а саме: О. В. Білоскурської “Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей” [17]; Є. І. Джумурат “Забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина у сфері місцевого самоврядування в Україні” [18]; П. М. Дуравкіна “Забезпечення виконання податкового обов'язку” [19]; Є. І. Григоренка “Конституційні засади проходження військової

служби громадянами України: проблеми теорії та практики” [20]; Л. І. Летнянчина “Конституційні обов’язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики” [21]; О. П. Черновол “Юридичні обов’язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації” [22]; І. Р. Юрчак “Обов’язки особи: теоретико-правовий вимір” [23].

Необхідно також відзначити монографію Л. І. Летнянчина “Конституційні обов’язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики” [24], в якій автор комплексно дослідив теоретичні та практичні проблеми конституційних обов’язків людини і громадянина в Україні.

Крім того, варто звернути увагу на те, що за роки незалежності в Україні з’явилися ряд наукових статей, в яких розглядаються різні аспекти конституційно-правового регулювання обов’язків людини і громадянина, зокрема, Л. О. Гаманюк, М. І. Кагадія, А. І. Камінського, О. П. Карманюк, Н. Корнієнко-Зенкової, М. П. Кучерявенка, А. Ю. Олійника, Ж. М. Пустовіт, Д. І. Сироти, Ю. М. Тодики та інших вчених, а серед теоретико-правових досліджень, що торкаються питань щодо поняття, змісту та сутності конституційних обов’язків людини і громадянина в Україні, необхідно відмітити наукові праці О. В. Білоскурської “Щодо поняття конституційних обов’язків” [25], Л. О. Гаманюк “Поняття та структура юридичного обов’язку” [26] і “Юридичний та конституційний обов’язок в українському праві” [27], М. І. Кагадія “Поняття конституційних юридичних обов’язків людини та громадянина” [28], О. П. Карманюк “Суб’єктивні права і юридичні обов’язки в контексті утвердження законності в українському суспільстві” [29], Д. І. Сироти “Обов’язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу” [30], Н. Г. Шукліної “Проблеми конституційного регулювання обов’язків людини і громадянина в Україні” [31].

Проблемам єдності та співвідношення конституційних обов’язків людини і громадянина з окремими категоріями права присвячені праці А. Ю. Олійника “Співвідношення конституційних прав, свобод та обов’язків людини і громадянина в Україні” [32], Н. Корнієнко-Зенкової “Право знати свої права та обов’язки: до визначення в системі конституційних прав людини” [33], “Дієвий закон як чинник

знання громадянами своїх прав та обов'язків" [34] і "Право знати свої права та обов'язки в контексті співвідношення прав людини і їх юридичних гарантій" [35], О. В. Білоскурської "Загальнотеоретичні дослідження конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні на сучасному етапі розвитку правової держави" [36] та "Про єдність прав і обов'язків людини і громадянина" [37], О. В. Пушкіної "Теоретичні аспекти взаємозв'язку інституту конституційних прав та конституційних обов'язків людини і громадянина" [38].

Аналіз окремих обов'язків людини і громадянина, що закріплені в розділі II "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" Конституції України, здійснено в наукових дослідженнях: О. В. Білоскурської "Теоретичні та практичні проблеми конституційного обов'язку людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України" [39] та "Конституційний обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи інших людей: поняття і зміст" [40], Ю. С. Завгородньої "Поняття й особливості конституційного обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття" [41], П. Рабіновича і С. Коваленка "Свобода віросповідання і загальний військовий обов'язок" [42], Є. І. Григоренка "Захист Вітчизни та виконання військового обов'язку громадянами України: конституційно-правовий аспект" [43], М. П. Кучерявенка "Податковий обов'язок: зміст, структура, засоби забезпечення" [44], Л. Литовченко "Проблемні питання конституційно-правового регулювання охорони культурної спадщини" [45], Т. М. Трояновської "Сутність та зміст податкового обов'язку: окремі проблеми визначення" [46].

Слід наголосити, що в науці конституційного права поза увагою вчених залишилась така важлива проблема як конституційно-правове регулювання обов'язків держави. Аналіз сучасних доктринальних досліджень і публікацій свідчить про те, що в національній юридичній науці практично відсутні предметні ґрунтовні наукові праці, присвячені конституційно-правовому регулюванню обов'язків держави, хоча деякі міркування містяться в окремих джерелах права, зокрема в наукових статтях Т. В. Заворотченко, О. В. Білоскурської, А. В. Матвійчука, Б. Ю. Задорожного. Водночас, віддаючи належне досягнутому в

дослідженні проблем конституційних обов'язків та об'єктивно оцінюючи стан наукової розробленості питання, що є предметом даного монографічного дослідження, слід погодитись з думкою науковців, які стверджують, що “у вітчизняній юридичній літературі проблема конституційних обов'язків не знайшла свого належного опрацювання, вона далеко від рівня дослідженості конституційних прав і свобод...” [21, с. 3]; “за останні роки немає ґрунтовних досліджень, що торкаються даного інституту ... і тому доцільно дослідити кожен обов'язок в системі інших конституційних обов'язків” [47, с. 28.]; “це питання потребує подільшого опрацювання, тому що немає значних монографічних робіт, присвячених цій темі, відсутні широкі теоретичні узагальнення” [23, с. 2], “дослідження інституту юридичних обов'язків характеризуються відсутністю системного підходу ... ці дослідження мали фрагментарний характер ... більшість конструкцій даного інституту запозичені та перенесені із минулого, при цьому без створення ґрунтовної теоретико-методологічної бази”, а також “основні обов'язки носять декларативний характер” [48, с. 57].

У зв'язку з зазначеним, можна зробити деякі загальні висновки, а саме: по-перше, незважаючи на наявність наукових праць, присвячених обов'язкам людини і громадянина та обов'язкам держави, вони не привнесли в теорію та практику насамперед обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави чогось нового, та які, за висловлюванням Є. П. Євграфової, “розвиваються по колу” [49, с. 132]. По-друге, деякі наукові праці підготовлені з діаметрально протилежних платформ праворозуміння, політичних та ідеологічних уподобань, які відбивали умови, в яких вони створювалися. По-третє, хоча різні аспекти конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави порушуються в роботах деяких учених, проте відсутні праці, в яких би містилось, з урахуванням вимог міжнародно-правових актів і позитивного досвіду конституційної практики європейських держав, узагальнений поглиблений аналіз масиву конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні як цілісної системи, а також конституційних обов'язків Української держави, що зумовлює звернення до досліджуваної проблематики. І тому чимало питань залишається недостатньо

вивченими й дискусійними. По-четверте, дослідження українських учених були зорієнтовані, як правило, або на аналізі теоретичних і практичних аспектів конституційно-правового регулювання обов'язків, або обмежувалися лише коментуваннями окремих положень норм Конституції України. У результаті чого утворився своєрідний розрив між теоретичними аспектами наукового висвітлення конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави та дослідженнями прикладного юридичного характеру. По-п'яте, перелічені обставини з теоретичної та практичної точки зору потребують їх цілісного і комплексного аналізу насамперед положень норм конституцій України та європейських держав, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, та визначення їх змістовних і формально-юридичних характеристик.

Тому, не заперечуючи ані значущості, ані ґрунтовності наукових розробок вітчизняних учених у дослідженні обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, вважаємо за необхідне зробити спробу, з одного боку, об'єднати теоретичний та практичний аспекти висвітлення проблематики конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в Україні, а з іншого боку, зробити предметом монографічного дослідження не лише положення норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, а й порівняти їх з аналогічними положеннями норм конституцій 40 європейських держав, які належать до романо-германської системи права, та встановити схожі ознаки і сутнісні відмінності між ними, які будуть враховані при внесенні конкретних пропозицій щодо вдосконалення конституційного законодавства України.

Ми вважаємо, що аналіз доктринальних поглядів фахівців-юристів щодо обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, національних конституцій європейських держав та відповідних норм міжнародно-правових актів, а також державно-правової практики може слугувати методологічною базою для вітчизняного законодавця під час внесення змін і доповнень до чинної Конституції України, а також допоможе вивести наукову дискусію на якісно новий рівень,

актуалізувати пошук нових теоретичних рішень та відповідей на сучасні виклики суспільства, що сприятиме цілісному висвітленню та методологічному осмисленню конституційних перетворень у державі, подальшому розширенню, змістовному збагаченню й посиленню нормативних положень, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, та врешті дозволить зменшити можливість їх неоднозначного, а подекуди й навіть суперечливого розуміння, рівня абстрактності та декларативності у відповідних конституційних формулюваннях.

Крім того, варто наголосити, що низка положень норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, вже не відповідають політико-правовим і соціально-економічним реаліям сьогодення і тому вимагають нових підходів і поглядів на їх конституційно-правове регулювання, а усунення наявних недоліків тільки сприятиме підвищенню рівня національного конституційного законодавства та забезпеченню мовної доступності конституційних норм, які були б "чіткими, з однозначним і суворо окресленим значенням та зрозумілі кожному громадянину та ґрунтувалися на потребах, які існують у суспільстві" [50, с. 182], а також наближенню їх до міжнародних та європейських стандартів, а отже, і розвитку демократії в Україні та побудови соціальної, правової держави з утвердженням верховенства права, і нарешті інтеграції України до європейського правового простору.

## **1.2. Методологія дослідження конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави**

Слід зазначити, що проведення будь-якого наукового дослідження вимагає застосування розробленої методології відповідної науки та надає змогу глибоко і всебічно вивчити предмет пізнання, з'ясувати його сутність, якісні характеристики та досягти поставленої мети й завдань дослідження. Тобто, результати наукової й практичної діяльності людей залежать не лише від того, хто діє (суб'єкт), або на що спрямована пізнавальна діяльність (об'єкт), або що конкретно досліджується

(предмет), а й від того, за допомогою якого методологічного інструментарію здійснюється сам пізнавальний процес [51, с. 49].

Визначення інструментарію, за допомогою якого буде здійснюватися дослідження комплексу проблем правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, є надзвичайно актуальним питанням, вирішення якого дозволило би не тільки теоретично та методологічно обґрунтувати його, а й з урахуванням вимог міжнародно-правових актів і позитивного європейського досвіду, змістовно збагатити й посилити положення норм розділу I “Загальні засади” та розділу II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, а також привести їх до політико-правових реалій сьогодення, гармонізувати національне конституційне законодавство з законодавством держав континентальної Європи.

Проблеми методології правових досліджень розглядали у своїх працях значна кількість вітчизняних учених, зокрема Я. О. Берназюк, Р. А. Гаврилюк, Г. О. Дубов, П. Б. Євграфов, М. С. Кельман, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, Н. М. Кушнарєнко, М. П. Орзіх, П. М. Рабінович, В. М. Селіванов, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк, М. І. Ставнічук, Ю. М. Тодика, В. Л. Федоренко, Є. Г. Юдін, О. І. Ющик, М. К. Якимчук, О. Н. Ярмиш та інші науковці. Заслужують на увагу праці Р. Г. Авдюгіна, Д. А. Гудими, О. В. Павлишина, Т. І. Тарахонич, які спрямовані на вивчення методологічних засад системи прав людини, свобод та обов'язків людини і громадянина.

Однак, незважаючи на значну кількість фундаментальних і змістовних наукових праць, питання методології дослідження зазначеної проблематики (особливо обов'язків держави) залишилися поза увагою вчених і законодавця, який приділяє більше уваги юридичним конструкціям ніж теоретико-методологічній характеристиці тієї чи іншої юридичної категорії. Такій підхід прослідковується на прикладі конструкцій обов'язків людини і громадянина, які запозичені та перенесені із минулих нормативно-правових актів, при цьому без створення ґрунтовної теоретико-методологічної бази. І тому зазначене зумовило необхідність подальшого

опрацювання концептуальних теоретичних і методологічних засад правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави з методологічної точки зору та крізь призму сучасності. Як слушно зазначив з цього приводу О. В. Павлишин, нині правам людини приділяється значна увага, водночас недостатньо досліджень, в яких би права людини осмислювалися системно, із залученням філософсько-правового інструментарію та методології [52, с. 49]. Виходячи з міждисциплінарного характеру методологічних знань, ми вважаємо, що з'ясування відповідних питань стосовно предмета монографічного дослідження значною мірою сприятиме не тільки забезпеченню методології наукових досліджень у галузі конституційного права, а й інших галузевих юридичних наук.

Сучасне розуміння терміну “методологія”, на наш погляд, не охоплює всієї його широти. Методологія є загальнонауковим феноменом, притаманним науці в цілому і кожній її галузі зокрема, тому, не вдаючись до глибокого аналізу всього плюралізму думок з приводу тлумачення цієї категорії, охарактеризуємо деякі з них. Так, у вітчизняній юридичній літературі найчастіше пропонується розглядати методологію як систему підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження та вчення (теорія) про їхнє використання при вивченні державно-правових явищ (П. М. Рабінович) [53, с. 818]; систему методів пізнання і практики, тобто систему принципів, правил, прийомів, способів і засобів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему (С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров) [54, с. 68]; систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади, їх використання при вивченні державно-правових явищ (А. М. Колодій) [55, с. 94]; вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання досліджуваних ним явищ (М. С. Кельман) [56, с. 44] тощо.

У той же час Ю. І. Палеха і Н. О. Леміш зауважують, що методологія має два значення: у широкому розумінні – це сукупність загальних насамперед світоглядних принципів, а також як вчення про методи пізнання, що обґрунтовує вихідні принципи й способи їхнього конкретного використання в пізнавальній і практичній

діяльності; у вузькому розумінні – це вчення про методи наукового дослідження [57, с. 68].

За твердженням Н. В. Заяць, структурно методологія має декілька рівнів, основним з яких є: діалектико-світоглядний, що визначає основні напрями та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний), що використовується в процесі пізнання особливої групи однотипових об'єктів (середній рівень); приватнонауковий, що застосовується в процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (найнижчий рівень), і, насамкінець, перехідний від пізнавально-теоретичної до практичної діяльності, яка спрямовує шляхи та визначає форми впровадження результатів наукових досліджень у практику [58, с. 297]. Але такий поділ методології на рівні є досить умовним, оскільки він виконує здебільшого дидактичну роль, адже між різними рівнями методології існує органічний зв'язок і взаємозалежність. Так, той чи інший приватнонауковий підхід використовується із врахуванням загальнонаукових методів дослідження, обов'язково ґрунтується на загальних законах і категоріях філософії та спрямовується світоглядною позицією самого дослідження. У свою чергу, загальні закони та категорії філософії, так само як і світоглядні установки, самі по собі нічого не дають для пізнання конкретних об'єктів, якщо механічно переносяться на об'єкти, що досліджуються для отримання відповідних знань.

Отже, більшість вітчизняних учених розглядають методологію як цілісну, впорядковану систему (сукупність) спеціально-наукових методів і вчення про них, певну світоглядну позицію дослідника й загальнотеоретичні принципи та загальнонаукові підходи, яких потрібно дотримуватися в процесі наукової діяльності для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених дослідницьких завдань. Тобто метод дослідження відповідає за те, що робить дослідник, принцип – як робить, а підхід – під яким кутом зору.

Варто наголосити, що базовим системоутворюючим елементом сучасної методології наукового пізнання засад правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина є її принципи (вихідні ідеї), які визнаються як основоположні, універсальні, загальнозначущі ідеї, що мають найвищу

імперативність і якими необхідно керуватися в процесі пізнання предмета дослідження [59, с. 21].

Враховуючи, що система методологічних принципів відповідного дослідження відрізняється для кожного окремого дослідника залежно від тих чи інших світоглядних уявлень, гносеологічних установок і дослідницьких засобів, ми вважаємо, що найбільш ефективними в межах монографічного дослідження є такі принципи пізнання державно-правових явищ, як об'єктивність, системність, всебічність й повнота, доцільність, правовий поліцентризм, які цілком відповідають предмету цього дослідження та повною мірою сприяють вирішенню поставлених завдань.

Принцип об'єктивності (неупередженості) сприяв вивченню правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в їх багатогранності, складності та суперечливості, враховуючи при цьому сукупність як позитивних, так і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки.

Принцип системності державно-правових явищ дозволив цілісно та збалансовано здійснити аналіз проблемних питань правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави з точки зору теорії, законодавства та практики його застосування, а також приділити значну увагу порівнянню національного та зарубіжного законодавства.

Принцип всебічності й повноти передбачив дослідження всіх аспектів правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави у взаємодії з іншими, близькими до них соціальними явищами, не розрізняючи при цьому першо- та другорядні, важливі та несуттєві. Для забезпечення найбільшої повноти й достовірності отриманих результатів у монографічному дослідженні використано тексти конституцій 40 європейських держав.

Принцип доцільності дозволив залучити до комплексного розв'язання аналізованої проблематики різноманітні методи пізнання та визначити загальні закономірності і специфічні особливості правового регулювання конституційних

обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в різних європейських державах.

Принцип правового поліцентризму дозволив врахувати, у межах якої правової сім'ї досліджувалось державно-правові явища та зумовив необхідність вивчення правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина як невід'ємної складової системи прав людини.

Іншою важливою складовою методології, поряд із загальними теоретичними принципами, є методологічні (дослідницькі) підходи, під якими розуміється світоглядна ідея, яка в межах тієї чи іншої наукової парадигми визначає особливості виявлення, добору та систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретація й оцінка [60, с. 16]. Водночас М. С. Кельман пропонує визначити зазначені підходи як комплексний алгоритм осмислення дійсності, що виникає в результаті поєднання “фундаментальних ідей” і певних методів, тобто як специфічну єдність світоглядного, теоретичного і методичного знання, в якій головним є визначений суб'єктом пізнання порядок поєднання теорії та методу [61, с. 16]. І тому, з огляду на предмет монографічного дослідження та з метою отримання максимально об'єктивних результатів, ми вважаємо, що його методологічна основа має ґрунтуватися не на одному, а на кількох методологічних (дослідницьких) підходах, зокрема на таких, як комплексний, аксіологічний, антропологічний та герменевтичний.

Комплексний підхід має принципове значення при дослідженні багатогранних державно-правових явищ і дає можливість проаналізувати його властивості як цілого та його різноманітні конкретні складові, а також умови, що визначають це явище. І тому комплексність у науковому дослідженні зовсім не зводиться до елементарного поєднання теорій всіх галузей знань у сумарне ціле, а являє собою органічне поєднання наук у системну єдність при вивченні загального для них об'єкта. На нашу думку, під час наукового пізнання необхідно, щоб відповідний об'єкт вивчався не частинами, а цілісно, тобто всебічно, системно і в єдності.

Аксіологічний (ціннісний) підхід, який базується на понятті цінності й дає можливість з'ясувати якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних

задовольнити потреби, інтереси й бажання окремої особи й певного суспільства, а також ідеї й спонукання у вигляді норми та ідеалу, дозволив розглянути досліджуваний об'єкт не лише з точки зору його об'єктивних якостей і властивостей, а насамперед з позицій його здатності задовольняти потреби та інтереси того або іншого суб'єкта. Тобто завдяки цьому підходу розкрито сутнісно-змістовний аспект сприйняття обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в різних правових системах, що, у свою чергу, дозволило виявити закономірності їх формування та механізм функціонування.

Антропологічний підхід, який заснований на висновках певних видів антропології світоглядних ідей про природу та сутність людини, надав можливість виявити закономірності, що пов'язані із соціальним і правовим життям людини, здійснити аналіз насамперед письмових джерел права, з одного боку, та практики суспільного життя, з іншого, що дозволило розкрити сутність правовідносин, які склалися в суспільстві.

Особливе місце в методології права посідає герменевтичний підхід, під яким слід розуміти сукупність правил і технік тлумачення правового тексту. Завдяки герменевтичному підходу встановлено справжню сутність багатьох положень міжнародно-правових актів з прав людини, конституцій європейських держав та наявності в них термінологічних вад, а також стало можливим виявлення не тільки букви, а й духу цих джерел права. Розуміння та тлумачення текстів є не тільки науковим завданням, але й, самоочевидно, стосується всієї сукупності людського досвіду в цілому. Отже, використання понять, положень, методик, процедур, які розроблені в правовій герменевтиці, дозволяють вивести наукову та науково-прикладну розробку тлумачення юридичних норм на якісно новий рівень [60, с. 86]. І тому цей підхід було застосовано насамперед для формулювання дефініції "обов'язок" і різних її термінологічних словосполучень.

Відомо, що важливою складовою методології, поряд із загальними теоретичними принципами наукового пізнання та методологічними (дослідницькими) підходами, є методи наукового пізнання, на які покладається основне навантаження в науковому дослідженні, та які безпосередньо впливають на

його результативність, тобто використання яких дозволить ученому отримати завершену та цілісну наукову роботу. При цьому, повинно враховуватися як творче поєднання різних методів, так і упорядкування оптимальної взаємодії між ними, а також неприпустимо як недооцінювання тих чи інших методів, так й їх перебільшення, відрив і протиставлення один одному. Отже, кожен метод повинен займати своє місце в загальній методології та виконувати властиві йому функції.

У той же час аналіз сучасної наукової літератури дозволяє стверджувати про неоднозначність тлумачення цієї категорії, яка повинна по можливості точно (адекватно) відображати відповідне явище і тим самим сприяти їх пізнанню, аналізу. Так, у загальному розумінні метод – це сукупність способів і прийомів дослідження державно-правових явищ у процесі їх виникнення, розвитку і функціонування (В. М. Кириченко, О. М. Куракін) [62, с. 21]; спосіб, шлях пізнання та практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів і принципів, що регулюють практичну й пізнавальну діяльність людей (суб'єктів науки) (В. М. Кислий) [63, с. 29]; спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя, а також сукупність прийомів чи операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності, підпорядкованих вирішенню конкретного завдання (В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко) [64, с. 64]; система вимог до пізнавальної активності людини, що орієнтує дослідника на вирішення конкретної філософської, наукової чи практичної проблеми шляхом застосування певного прийому (способу) (А. О. Фальковський) [65, с. 6].

Таким чином, для глибокого вивчення досліджуваної проблематики необхідно застосування всієї сукупності засобів, що напрацьовано наукою та практикою. Для цього придатні всі методи (діалектичний і метафізичний метод, логічний метод та його прийоми – аналіз і синтез, індукція і дедукція, метод абстрагування, системний метод, метод правового прогнозування, метод теоретико-правового моделювання, метод тлумачення юридичних норм, порівняльно-правовий метод тощо), які в своїй єдності є складовою методології монографічного дослідження.

Отже, методи дослідження, які використовуються в юридичній науці, є досить різноманітними й залежать від позиції, з якої ведеться дослідження. При цьому, всі

методи пізнання вченими традиційно поділяються на три рівні: філософсько-світоглядний, загальнонауковий та спеціально-науковий. У своїй сукупності зазначені види методів наукового дослідження й становлять його методологічну основу. Тому, враховуючи специфіку цього дослідження, ми вважаємо, що метод слід розглядати як органічний елемент методології, що складається із сукупності прийомів, засобів, способів наукового дослідження, що забезпечують результативність наукового пошуку в сфері правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави.

Варто наголосити, що при дослідженні зазначеної проблематики застосовано основний, загальний та обов'язковий діалектичний і метафізичний метод, який, виконуючи світоглядну та методологічну функцію, сприяв здійсненню аналізу різних концептуальних підходів до сутності юридичних обов'язків як явища, що перебувають у постійному розвитку, та надав можливість характеризувати правове регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та його вплив на систему прав людини, в їх взаємодії та взаємовпливі, а також надав змогу дослідити письмові джерела, наукові праці та нормативно-правові акти щодо обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави як об'єктивної соціальної дійсності, які пов'язані з іншими соціальними явищами економічного, політичного, духовного, соціокультурного та іншого характеру, які постійно еволюціонують під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом з розвитком людської цивілізації.

В аспекті пізнавальних можливостей використання діалектичного методу необхідно звернути увагу на те, що нещодавно в сучасному українському суспільстві відбулась зміна ціннісних і світоглядних орієнтирів. Тобто зміна соціокультурних стратегій, що виражається у трансформації ціннісно-цільових структур суспільства означає для правової науки не просто зміни в конкретному об'єкті дослідження, але й серйозні коректування її предмета та методу. У зв'язку з цим П. М. Рабінович стверджує, що ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології соціального пізнання, абсолютно нейтральної в соціально змістовному аспекті, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, "очищеної" від залежності, від впливу загального світогляду, переконань і установок

дослідника [66, с. 25]. Тому враховуючи те, що сучасна наука взагалі та юридична наука зокрема, перебуває на етапі парадигмальних трансформацій, слід погодитись з тезою Г. О. Дубова про те, що сучасна вітчизняна юридична наука перебуває на етапі вибору формування нової світоглядно-філософської парадигми [67, с. 50].

Водночас, використовуючи діалектичний метод, не завжди можна домогтися пізнання державно-правових явищ. Для цього використано метафізичний метод, який є антиподом діалектичному методу, сутність якого зводиться до того, що за його допомогою фіксується сучасний стан явища.

Практика наукового пізнання свідчить, що філософські-світоглядні методи тісно пов'язані із загальнонауковими та спеціально-науковими методами. У свою чергу, останні діють в органічному зв'язку з ними та спираються на них як на свою філософську основу. Із цього випливає, що діалектика діє всюди, у тому числі й в структурі спеціально-наукових методів. У цьому контексті слід погодитися з позицією вітчизняних науковців, згідно з якою методи не застосовуються поодиночі, оскільки в основі будь-якого конкретного дослідження покладена певна методологія, яка й визначає світогляд ученого-конституціоналіста [68, с. 19].

У юридичній літературі наголошується, що ключова роль у проведенні наукового дослідження відводиться загальнонауковим методам, що визначають його стратегію, загальну спрямованість, орієнтують на здобуття, відбір, накопичення цілком визначених у соціально змістовному відношенні фактів та зумовлюють характер і зміст оцінювання отриманих результатів дослідження. Методи, які входять до цієї групи, використовуються в більшості наук і вважаються одними з основних і найдавніших у юридичній науці [69, с. 55], їх роль полягає в тому, що вони надають можливість пояснити різні аспекти державно-правових явищ.

У сучасному науковому пізнанні проблем правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави важливе місце у формуванні нових гіпотез належить логічному методу (формально-логічний або формально-юридичний, або формально-догматичний), за допомогою якого здійснено комплексний аналіз змісту положень норм, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави національного конституційного

законодавства України та 40 європейських держав, а також виявлено помилки термінологічного характеру окремих положень норм Конституції України, певну непослідовність законодавців деяких європейських держав.

При цьому, з огляду на специфіку даного дослідження, певну увагу було звернуто на такі діалектично протилежні та взаємозумовлені формально логічні прийоми дослідження, як аналіз і синтез. За допомогою аналізу в процесі розумового чи фактичного розчленування цілого на складові частини здійснено аналіз структури об'єкта дослідження, а за допомогою синтезу, в основі якого покладено процес поєднання окремих пов'язаних один із одним елементів об'єкта в єдине ціле, відбулось узагальнення основних ознак, якостей даного об'єкта, розкрито зміст конституційних норм, що становлять предмет дослідження, та сформульовані проміжні та загальні висновки.

За допомогою індукції, під якою розуміють перехід від часткового до загального, коли на підставі знання про частину класу предметів робиться висновок стосовно цього класу в цілому, здійснено збирання та аналіз фактів, вивчення яких надало змогу виявити загальні та повторювальні риси правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави. Взаємопротилежним прийомом пізнання індукції є дедукція, різниця між якими виявляється передусім у прямо протилежній спрямованості ходу думки. На основі дедукції загальні властивості множини перенесені на елементи цієї множини, тобто були з'ясовані особливості окремих норм конституційно-правового регулювання. Тим самим, аналізуючи основні властивості зазначеного регулювання, відбулось пізнання даного об'єкта від загального до особливого, від абстрактного до конкретного та вдалося обґрунтувати запропоновані зміни до чинних конституційних норм, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави.

Аналізовані прийоми мислення тісно взаємопов'язані з абстрагуванням, який є одним із загальнонаукових методів пізнання, що ґрунтується на уявленому переході від конкретних предметів до загальних понять і законів їх розвитку [70, с. 43]. За допомогою абстрагування правове регулювання розглядалось як таке явище, що не

пов'язане з іншими соціальними феноменами, як сукупність засобів, які здійснюють регулятивний вплив на конституційні обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, а також відбулось виявлення ключових характеристик феномену наукових понять “обов'язки людини”, “основні обов'язки людини”, “юридичні обов'язки людини”, “конституційні обов'язки людини і громадянина”, “обов'язки держави”.

Також варто відзначити, що під час застосування спеціально-наукових методів при дослідженні правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави було здійснено основний акцент на використанні, за висловлюванням П. М. Рабіновича, власне юридичних методів [53, с. 618]. Аналогічної думки дотримується й переважна більшість учених, які вивчають питання методології правових досліджень. Так, Н. А. Мяловицька пропонує відносити до юридичних методів такі методи: системно-структурний, порівняльно-правовий, історичний, логічний [71, с. 26–28]; В. Л. Федоренко – системний, структурно-функціональний, діяльнісний, порівняльно-правовий, історично-ретроспективний, формально-догматичний, конкретно-соціологічний та прогностичний [72, с. 149]; М. І. Козюбра – системний, порівняльно-правовий, історичний, логічний, статистичний, метод конкретно-соціологічних досліджень та ін. [73, с. 31]; Д. М. Белов – системний, структурно-функціональний, діяльнісний, порівняльно-правовий, формально-догматичний, метод конкретно соціологічних досліджень та прогностичний метод [74, с. 86–96]; М. С. Кельман – формально-юридичний, порівняльно-правовий, системного правового аналізу, соціального правового дослідження, правового моделювання та юридичної статистики [75, с. 17]; О. Ф. Скакун – порівняльний, конкретно-історичний, логіко-теоретичний, системно-структурний, системно-функціональний, формально-логічний та формально-юридичний метод [51, с. 49]. Наведений перелік методів Я. О. Берназюк вважає структурованим і науково обґрунтованим [76, с. 190].

Таким чином, проникнення в юридичну науку способів, прийомів і процедур дослідження, які притаманні іншим наукам, не є механічним процесом, а

супроводжується відповідно їхньою перебудовою, трансформацією, пристосуванням до специфіки об'єктів правової дійсності.

З урахуванням специфіки теми, мети і завдань монографічного дослідження було застосовано, в їх сукупності, такі основні методи дослідження державно-правових явищ, як системний метод, метод правового прогнозування, метод правового моделювання, метод тлумачення юридичних норм і порівняльно-правовий метод. Так, системний метод зобов'язує проводити дослідження державно-правових явищ як цілісної множини, частини якої складаються із систем більш низького порядку і входять до систем більш високого порядку, де виконують певні функції. Від “якісного” стану кожної з частин у результаті залежить стан конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держав. Тобто система – це сукупність визначених елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, створюючи певну цільність і єдність [77, с. 8]. Як зауважує Л. І. Заморська, саме системний підхід дає можливість розглянути конституційне право як структуру, що складається із взаємозалежних елементів (правових явищ), які, незалежно від своєї природи, є взаємопов'язаними нормативно за змістом, тобто встановлюються, характеризуються, регулюються тощо нормами конституційного права [78, с. 111].

Отже, конституційні норми, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, були повною мірою розкриті лише в тісному логічному зв'язку, порівняно з іншими нормами, тому що одинична правова норма або стаття нормативно-правового акта, яка відокремлена від правової системи, не спроможна впливати на відповідні суспільні відносини. Лише в єдності з іншими правовими засобами, що входять до складу даної правової системи, досягається ефективне правове регулювання цих відносин. Водночас О. П. Черновол наголошує, що “дослідження інституту юридичних обов'язків характеризується відсутністю системного підходу щодо визначення їх сутності, змісту, моделі закріплення та реалізації, недооцінкою важливості їх ролі у правовому регулюванні суспільних відносин” [22, с. 9].

Таким чином, системний аналіз надав можливість розглянути в монографії правове регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави як невід'ємну частину системи прав людини.

Метод правового прогнозування – це процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого і сучасного [79, с. 31], що надав змогу з'ясувати подальші вектори розвитку конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, вдосконалення його правового регулювання, а також зроблено висновок про те, що конституційне законодавство європейських держав з розвитком інтеграційних процесів буде ставати все більш уніфікованим. А метод правового моделювання, на думку А. М. Кучука, – це вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення та дослідження його копії (моделі), яка заміняє оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкт пізнання [80, с. 23]. Тобто можливість моделювання зумовлена тим, що між різними державно-правовими явищами наявна певна подібність, схожість, а тому, знаючи ознаки і властивості одного з них, можна з достатньою точністю робити висновки про інші. Використання цього методу дозволило охарактеризувати конструкцію правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, а також виокремити її складові елементи, а також на основі врахування досвіду сучасної конституційної практики європейських держав і чинників, які впливають на розвиток їх конституційного законодавства, змодельовати та запропонувати конкретні пропозиції щодо оновлення норм розділу I та розділу II Конституції України, в яких закріплені положення щодо обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави.

Метод тлумачення (інтерпретації) юридичних норм застосовувався під час з'ясування й роз'яснення точного змісту та конкретного розуміння вимог положень норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, виявлення їх різноманітних зв'язків, взаємозалежності з іншими правовими нормами, місця в системі права, а також виявлення прогалів чи колізій, оскільки лише з урахуванням сукупності таких аспектів можна зрозуміти справжній зміст кожного правоположення.

Необхідно зазначити, що особливістю цього дослідження є те, що для досягнення мети та вирішення його завдань провідне місце серед застосованих методів надано порівняльно-правовому (компаративному) методу, який передбачає зіставлення пізнавальних об'єктів з метою виявлення схожих рис або відмінностей між ними та подальшого узагальнення сутності досліджуваної проблематики. При цьому компаративний метод застосовується як основний, а використання інших методів було підпорядковано його потребам. Як зазначає О. М. Лисенко, порівняння є одним з методів наукового пізнання, який використовується всіма науками. Проте не у всіх галузях знань порівняння досягає рівня провідного методу, це характерно лише для тих наук, основу предмета яких становить зіставлення різних видів одного й того ж роду з метою розкриття в них загального і особливого [81, с. 48]. Таким чином, зазначений метод став важливим інструментом використання досягнень європейського конституціоналізму та надав можливість виявити спільні риси та особливості, взаємовплив, тенденції й закономірності розвитку законодавства різних європейських держав в умовах інтеграційних процесів, а також запропонувати та втілити в конституційну практику України найбільш ефективні моделі нормативного регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави. Тобто, мета порівняння полягає в запозиченні й пристосуванні до конкретних умов тієї чи іншої держави законів, які виявились ефективними та принесли відчутну користь правовому порядку держави, яка видала й застосувала вказані закони. Як слушно зауважали з цього приводу В. Я. Тацій і Ю. М. Грошевий, “зближення правових систем європейських держав нині є найважливішою традицією формування галузей національного права і галузей національного законодавства”, а “тому перспективним напрямом розвитку наукових досліджень в Україні є така галузь наукового правового знання, як порівняльно-правові дослідження, що виражають інтегративну функцію правової науки”, “особливо це стосується романо-германської (європейської континентальної) системи права” [82, с. 53–54].

Як підкреслює В. М. Селіванов, значення порівняльно-правового методу полягає не у відкритті нових фактів, а в науковому пояснюванні вже знайдених, що дозволяє в суспільствознавстві замінити експериментальний метод, бо особливості

людського фактору, суспільних відносин не завжди допускають проведення соціального експерименту [83, с. 544–545], а також у тому, що в правовій дійсності є значна кількість сфер, проблем і відносин, які не можуть бути вивчені поза порівняльно-правовими підходами [84, с. 464]. У зв'язку з цим, М. В. Оніщук вважає перспективним для дослідження конституційно-правових явищ метод конституційної компаративістики, який дає можливість визначити загальні тенденції розвитку певних явищ на основі порівняльного аналізу їх розвитку в різних країнах світу [85, с. 64].

Порівняльно-правовий метод – це метод дослідження державно-правових явищ, що застосовується юридичною наукою для встановлення основних закономірностей, тенденцій розвитку держави та права, виявлення та дослідження правового досвіду різних правових систем на різних етапах їх розвитку [86, с. 454]. Цей метод є одним із основних логічних прийомів пізнання зовнішнього світу, предметів і явищ, яке починається з того, що ми їх відрізняємо від усіх інших предметів і встановлюємо їх схожість з родовими предметами [87, с. 169]. Тобто за допомогою порівняльно-правового методу в монографічному дослідженні об'єктами порівняння стали міжнародно-правові акти у сфері прав людини, конституційне законодавство європейських держав і положення теорії права. При цьому, перевага була надана порівнянню змісту та складу положень норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, та аналогічним конституційним нормам європейських держав, що надало можливість не тільки узагальнити найбільш характерні ознаки джерел конституційного права європейських держав, а й проаналізувати особливості відповідних національних конституційних систем, зокрема зробити висновок про те, як вирішуються схожі питання в однакових національних правових системах. Адже для їх вирішення можуть застосовуватися як різні, так і однакові техніко-юридичні способи.

І тому в сучасних умовах, коли Українська держава прагне стати членом Європейського Союзу, виникла нагальна потреба врахування існуючого європейського досвіду, зокрема моделей правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави. Загалом порівняльно-

правовий метод сприяв глибокому пізнанню власного права завдяки формулюванню висновків, які базуються на досвіді правових систем інших європейських держав. Але при цьому було враховано те, що не кожна модель системи джерел права, яка якісно працює в правовій системі одних держав, може ефективно працювати в інших; і те, що підходить на одному етапі розвитку держави і суспільства, не дасть відповідного ефекту на іншому етапі [88, с. 13]. Як зазначив Ю. С. Шемшученко, “ми іноді не надаємо належної уваги перевіреному століттями зарубіжному досвіду з тих або інших питань”, але при цьому вчений зауважує, що потрібно “не допустити некритичного копіювання зарубіжного досвіду в нашій Конституції і, навпаки, взяти в нього все необхідне, корисне для України” [89, с. 32].

Враховуючи те, що обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави “перейшли” з національного на наднаціональний рівень конституційно-правового регулювання, а також дістали закріплення в численних міжнародно-правових актах, є можливість імплементації норм цих документів у національне конституційне законодавство України. При цьому основний аспект спрямовано на порівняння положень норм про обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави різних конституцій європейських держав, з одного боку, між собою, а з другого – з положеннями, закріпленими в міжнародних і регіональних нормативно-правових актах. Тому запозичення європейського досвіду [90, с. 108] може мати позитивний характер для еволюції правової системи України, у тому числі й системи джерел права України взагалі та Конституції України зокрема. Крім того, вказаний метод сприяв удосконаленню юридичної техніки та формулюванню положень конституційних норм для оптимального і найбільш сприйнятливого вирішення проблемних питань у регулюванні обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави.

Отже, в умовах розвитку глобалізаційних процесів, порівняльно-правові дослідження досить корисні для реалізації конституційної реформи в Україні, яка перебуває на трансформаційному етапі розвитку, при цьому є можливість запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду.

### **1.3. Конституції України і європейських держав як основні джерела правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави**

Процес формування й розвиток уявлень про джерело права постійно вдосконалюється, а проблеми його утворення, форми організації та існування постійно привертали до себе увагу таких науковців, як Ж.-Л. Бержеля, О. П. Васильченко, О. В. Гайову, А. З. Георгіцу, Р. Давида, М. У. Дженіса, К. І. Козлову, М. І. Козюбру, В. В. Кравченка, В. Ф. Мелашенко, О. А. Назаренка, Н. М. Оніщенко, О. В. Оніщенко, М. П. Орзіха, Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюка, О. В. Стрельцову, В. Я. Тація, Ю. М. Тодику, В. Л. Федоренка, О. В. Фрицького, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка, О. І. Ющика та інших учених. Але, незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, в яких досліджуються ті чи інші аспекти джерел права, методологічні та теоретичні проблеми конституцій європейських держав романо-германської правової системи, у тому числі й Конституції України, як основного джерела правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, залишаються малодослідженими.

Відомо, що демократична, соціальна, правова держава може існувати лише за умови ефективної дії системи джерел права, що забезпечує функціонування її демократичних інституцій. І саме тому розвиток джерел права в сфері обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави посідає одне з найголовніших місць у цьому процесі.

У теорії права категорія “джерело права” є складним, багатостороннім і неоднозначним явищем. У сучасній вітчизняній правовій доктрині більш уживаним є таке визначення: джерело права – це складна категорія права – зовнішня форма існування норм права у вигляді письмового документа (правового припису), виданого в межах повноважень суб'єктів правотворчості відповідно до спеціальної процедури, що має юридичну силу та обов'язковість до виконання, відображає волю народу, політику держави і суб'єктів місцевого самоврядування та спрямоване на регулювання суспільних відносин [11, с. 308–311]. Водночас Н. М. Оніщенко

вважає, що, по-перше, поняття “джерело права” уявляється невіддільним від поняття “юридична норма”. Якщо йдеться про джерела права, мається на увазі передусім той або інший спосіб існування норм права. Джерела права історично різноманітні, але у всіх випадках вони є носіями правових норм. Тому з погляду етимології при визначенні джерела права було б точніше вживати поняття “джерело правової норми”. По-друге, джерело права визнається формою зовнішнього виразу правової норми, звернення до якої дає уявлення про чинні в даний момент державно-обов’язкові правила. Про них дізнаються, ознайомлюючись зі змістом різних нормативних актів [91, с. 250]. Такої ж думки дотримується й О. І. Ющик, який підкреслює, що більш точним слід вважати термін “джерела норм права (або “джерела правових норм”) [92, с. 77]. А В. В. Головченко і В. С. Ковальський стверджують, що джерело права – це початкова форма правових норм; спосіб матеріального закріплення юридичних норм, який засвідчує загальну обов’язковість останніх [93, с. 42]. Деякі зарубіжні вчені для досягнення більшої чіткості також пропонують джерела права у формальному розумінні визначати за допомогою словосполучення “джерела правових норм”. Тобто за своєю сутністю факт закріплення правових норм у певних джерелах означає наділення їх юридичною силою і статусом офіційного документа, що слугує нормативною основою для регулювання суспільних відносин.

Проблема багатозначності поняття “джерела права”, за висловлюванням О. В. Стрельцової, великою мірою полягає в термінологічній неузгодженості всіх існуючих на сьогодні визначень. На її думку, значення, яке вкладається в терміни “змістовні і формальні джерела права” французькими дослідниками, або в терміни “джерела конститування та джерела класифікації права” румунськими й угорськими вченими є, власне, тотожними щодо значення, прийнятого в українській теорії права для джерел права у матеріальному і формальному розумінні [94, с. 48].

Також слід наголосити, що джерела права різноманітні й досить відмінні в різних європейських державах. Враховуючи, що Україна сприйняла принципові риси романо-германської правової сім’ї, то розвиток її системи джерел визначається саме особливостями цієї правової системи. Про це свідчить і те, що в європейських

державих із зазначеною правовою системою використовують правову техніку, в основі якої знаходиться Закон, тобто в системі нормативно-правових актів, на основі такого критерію як їх юридична сила, виокремлюють акти вищих законодавчих органів.

Одним з основних, найпоширеніших форм сучасного права є нормативно-правовий акт, який виступає не тільки джерелом права в юридичному значенні, а й фактичним джерелом, у якому перебувають юридичні норми. У той же час О. П. Васильченко відзначає, що нормативно-правовий акт не може слугувати джерелом конституційного права, якщо не має правотворчого значення [95, с. 176]. Крім того, джерела конституційного права за своєю правовою природою є досить “гетерогенними”, тобто різноплановими й черпають свій вихідний матеріал як із загальних принципів права (принцип власної свободи, принцип поєднання основного закону з суспільним правом тощо), так й зі споріднених наук – політології, соціології, економіки та інших [96, с. 23].

Отже, не заглиблюючись у проблематику дослідження всього масиву джерельної бази, спробуємо зупинитись на аналізі тих ключових аспектів, які дозволяють нам виділити та охарактеризувати джерела, що є основою для формування системи прав людини взагалі та обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави зокрема, які були закріплені на нормативно-правовому рівні. При цьому, як вважає Н. М. Оніщенко, окрему увагу повинно приділятися вивченню джерел права Європейського Союзу, під якими вчена розуміє зовнішні форми його правових норм [97, с. 61].

На наш погляд, серед джерел правового регулювання конституційних обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави провідну роль відіграють саме національні джерела, тобто ті норми, які закріплені насамперед у Конституції (Основному Законі) держави і які мають найвищу юридичну силу та пріоритет перед нормами звичайних законів. Водночас за словами М. І. Козюбри, у процесі правового регулювання провідна роль відводиться саме конституційному регулюванню, оскільки конституція є тим специфічним актом, який закладає

фундамент для будь-яких процесів правового регулювання суспільних відносин [98, с. 6].

У загальному плані конституцію визначають як нормативний акт, який закріплює головні підвалини державного та суспільного життя в інтересах більшості громадян і є стрижнем усієї правової системи даної країни. Як підкреслює О. В. Оніщенко, якщо уявити правові акти, які діють у державі у вигляді певного організованого й взаємопов'язаного цілого, системи, єдиного комплексу, то Конституція – це основа, стрижень і одночасно вершина всього права, фундамент його розвитку [99, с. 131].

На думку В. М. Кириченка і О. М. Куракіна, Конституція – це система правових норм певної держави, яка приймається в особливому порядку, має найвищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини в сфері організації та функціонування органів державної влади, державно-територіального устрою та правового статусу людини і громадянина [100, с. 29]. У той же час О. Ф. Фрицький визначає конституцію як нормативно-правовий акт, що має юридичні властивості, за допомогою якого народ або органи держави, що виступають від його імені, закріплюють права і свободи людини і громадянина, основи громадянського суспільства, які охороняються державою, утверджують основні засади устрою суспільства і держави, визначають суб'єктів влади, а також механізм її організації і здійснення [101, с. 75–76].

Ідентифікаційною ознакою романо-германської системи права є наявність Конституції – Основного закону держави. При цьому в понятті “основний закон” акцент потрібно ставити на слові “основний”, а термін “закон” у даному випадку слід сприймати як синонім терміна “право”. У такий спосіб позначається місце Конституції України, як і будь-якої іншої конституції, в ієрархії нормативно-правових актів і (що є набагато більш важливим), її значущість щодо національної правової системи [102, с. 4]. Словосполучення “основний закон” характеризує особливе місце конституції в правовій системі як юридичної бази правотворчості, правозастосовчої діяльності й правосвідомості. За словами В. М. Шаповала, називання конституції основним законом означає акцентування на її

основоположності щодо держави та її конкретних органів, а також означає, що конституція є основою, змістовим і формальним стрижнем системи національного права, але ніяк не різновидом законів. Саме такий підхід відповідає уявленню про конституцію як основний закон. І далі вчений зазначає, що терміни “конституція” і “основний закон” зазвичай виступали і виступають синонімами, а їх застосування зумовлене політико-правовими традиціями, що склалися в різних країнах [92, с. 113].

На сьогодні серед науковців є поширеним уявлення, згідно з яким конституція – це не просто закон, а особливий закон країни, що знайшло своє підтвердження в текстах конституцій деяких європейських держав [103, 52]. Так, у п. 2 ст. 4 Конституції Албанії зазначено, що “Конституція – найвищий закон у Республіці Албанії [104], а в п. 1 ст. 5 Конституції Болгарії закріплено, що “Конституція – вищий закон, і інші закони не можуть їй суперечити” [105]. Відповідно до ст. 111 Конституції Ліхтенштейну, “чинна Конституція після її опублікування буде загальнообов’язковим та основним законом держави” [106].

Таким чином, форми, в яких виражені конституційні норми, є одними з найбільш розповсюджених джерел обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави. Конституційні норми визначаються як загальнообов’язкові правила поведінки, що встановлені або санкціоновані державою з метою охорони та регулювання певних суспільних відносин, які здійснюються через конкретні права та обов’язки й забезпечуються примусовою силою держави, є регуляторами суспільних відносин і насамперед стосуються питань реалізації прав людини, оскільки саме людина визнається найвищою соціальною цінністю держави.

Варто наголосити, що обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави поряд із правами і свободами людини і громадянина займають центральне місце в конституції будь-якої держави, яка, у свою чергу, є системоутворюючим джерелом цих прав та обов’язків. На підтвердження цієї тези можна навести приклад Конституції України, в якій регламентується широке коло питань, особливо тих, які пов’язані із закріпленням як прав і свобод людини і громадянина, так і обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави. Про це свідчить зміст розділу II

“Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”, який до речі є найбільшим за обсягом серед усіх п’ятнадцяти розділів Основного Закону та до якого включено 48 статей, що становить 30 відстока від їх загальної кількості, в яких переважно закріплено норми про права, свободи та обов’язки людини і громадянина [103, с. 54]. У той же час, за ствердженням Л. І. Летнянчина, “велика кількість обов’язків особи, перш за все відносно держави, встановлених у Конституції, не завжди є показником її демократичності” [24, с. 106].

Водночас, формування громадянського суспільства та процес розбудови в Україні правової держави повинно характеризуватися не великою кількістю обов’язків і не звуженим характером їх конституційного закріплення, а гармонійним поєднанням конституційних прав і свобод людини і громадянина з їх конституційними обов’язками. Але зазначене гармонійне поєднання зовсім не означає, що на противагу кожному конкретному праву неодмінно потрібно формулювати обов’язок і тим самим урівноважувати їх. Гармонійне поєднання прав і обов’язків людини і громадянина – це насамперед гармонія інтересів людини, суспільства та держави, яка досягається за допомогою принципу “дозволено все, що прямо не заборонено законом”. Цей принцип отримав свого закріплення у ч. 1 ст. 19 Конституції України: “Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством” [107]. Водночас слід погодитися з Ю. М. Тодикою і О. В. Марцеляком про те, що поза увагою вітчизняного законодавця залишився принцип, який закріплений в п. 5 Французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. – “все що не заборонено законом, те дозволено” [108, с. 11].

Норми про обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави також закріплені й в усіх конституціях європейських держав, яким присвячені окремі (самостійні) глави чи навіть розділи. Наприклад, частина друга “Основні права та свободи людини” Конституції Албанії, яка нараховує 44 статті, розділена на п’ять глав [104], а частина I “Основні права та обов’язки” Конституції Португалії складається з трьох розділів, які, у свою чергу, поділяються на глави (всього 68 статей) [109]. До речі, у переважній більшості конституцій європейських держав

розділи, глави та інші частини мають свої заголовки, що характеризують той чи інший об'єкт конституційно-правового регулювання, а в деяких із них озаглавленими є не тільки розділи й глави, а й окремі статті. Наприклад, Конституція Швейцарії містить назви для кожної із 6 частин, 14 глав, 19 розділів та 196 статей [110]. Утім, і нині є конституції, в яких розділи та інші частини не мають заголовків (зокрема, Данія, Норвегія, Сан-Марино). За нашими підрахунками, до 15 відсотків відповідних статей від їх загальної кількості закріплено в конституціях Бельгії, Іспанії, Ліхтенштейну, Німеччини, Норвегії, Фінляндії, Швеції; до 20 відсотків – у конституціях Австрії, Боснії і Герцеговині, Греції, Данії, Люксембургу, Монако, Нідерландів, Франції; до 25 відсотків – у конституціях Албанії, Болгарії, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Португалії, Угорщини, Швейцарії; до 30 відсотків – у конституціях Естонії, Італії, Румунії, Сербії, Словаччини, Словенії, Чехії; до 35 відсотків – у конституціях Вірменії, Грузії, Північної Македонії; до 40 відсотків – у конституціях Азербайджану, Андорри, Туреччини, Хорватії і Чорногорії [103, с. 54].

У Конституції України, а саме в розділі другому, права, свободи та обов'язки людини і громадянина закріплені в повному обсязі. І якщо порівняти норми, в яких вони закріплені, з найважливішими міжнародно-правовими актами у сфері прав людини, а також з аналогічними нормами конституцій європейських держав, то слід відзначити не тільки збіг загальних підходів, а й схожість багатьох конкретних норм. Це пояснюється тим, що Українська держава є частиною міжнародного співтовариства і тому вона визнає цінності людської цивілізації, Обравши шлях демократичного розвитку, Україна все впевніше входить до європейського правового простору, вона визнала Загальну декларацію прав людини, а також принципи дотримання прав людини, які закріплені в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права та в інших універсальних міжнародних і регіональних правових актах у сфері прав людини [103, с. 55]. Але в більшості європейських держав обов'язки почали юридично формуватися лише після Другої світової війни у зв'язку з прийняттям найважливіших міжнародно-правових актів. Уперше в історії людства та теорії права питання щодо обов'язків людини було науково висвітлено в п. 1 ст.

29 Загальної декларації прав людини, де вказується, що “кожна людина має обов’язки перед суспільством, в якому тільки їй можливий вільний і повний розвиток її особи” [111, с. 13], та в окремих статтях Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у преамбулі та деяких статтях Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також у Декларації обов’язків та відповідальності людини 1998 р.

Порівняльно-правове дослідження текстів новітніх європейських конституцій свідчить про те, що в них з’явилися спеціальні розділи і глави, у назві яких знайшли своє відображення обов’язки людини і громадянина. Так, у Конституції Італії – це частина 1 “Права та обов’язки громадян”, у Конституції Португалії – частина I “Основні права та обов’язки”, до якої входить розділ III “Соціально-економічні права та обов’язки в галузі культури”, у Конституції Іспанії – частина 2 глави 2 розділу 1 “Про права та обов’язки громадян”. На наш погляд, це позитивний момент, що орієнтує особу не тільки на використання належних їй прав, а й на виконання покладених на неї обов’язків.

Після розпаду колишнього СРСР і так званого соціалістичного табору, аналогічні розділи з’явилися і в конституціях Азербайджану (глава IV “Основні обов’язки громадян” розділу другого “Основні права, свободи та обов’язки”), Болгарії (глава друга “Основні права та обов’язки громадян”), Естонії (глава друга “Основні права, свободи та обов’язки”), Латвії (глава 3 “Права та обов’язки особи” Конституційного закону Латвійської Республіки “Права та обов’язки людини і громадянина”), Молдови (глава III “Основні обов’язки” розділу II “Основні права, свободи та обов’язки”), Польщі (підрозділ “Обов’язки” розділу II “Свободи, права та обов’язки людини і громадянина”), Румунії (глава III “Основні обов’язки” частини II “Основні права, свободи та обов’язки”), Угорщини (глава XII “Основні права та обов’язки громадян”), України (розділ II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина”), а також Андорри (глава VI “Обов’язки андоррців та іноземців”) і Туреччини (розділ 2 “Права та обов’язки особистості”, розділ 3 “Соціальні і

економічні права та обов'язки”, розділ 4 “Політичні права та обов'язки” частини 2 “Основні права та обов'язки”).

При цьому слід нагадати, що в проєкті Конституції України від 1 липня 1992 р. глава 6 розділу II мала назву “Основні обов'язки людини і громадянина”, яка була збережена і в проєктах 27 травня 1993 р. та 26 жовтня 1993 р. Застосування терміна “основні обов'язки” в назві глави викликало певні зауваження з огляду на те, що в назвах розділів відповідних проєктів ішлося про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, тоді як у главах, присвячених обов'язкам людини і громадянина вони набули певної специфікації завдяки введенню додаткового поняття “основні обов'язки”. Питання щодо терміна “основні обов'язки” було знято тільки з прийняттям чинної Конституції України, де розділ II було подано без його поділу на окремі глави. Але вітчизняний законодавець не повністю опрацював аналізоване поняття, яке було зафіксовано в зазначених проєктах відповідно у підпункті 3) ч. 2 ст. 135, у підпункті 3) ч. 1 ст. 110 і у підпункті 2) ч. 1 ст. 106 та не вилучив слово “основні” з термінологічного словосполучення “основні обов'язки” підпункту 1 ч. 1 ст. 92 Конституції України, що спонукало окремих дослідників, зокрема М. І. Хавронюка, класифікувати конституційні обов'язки людини і громадянина за критерієм їх значущості на основні та інші обов'язки [112, с. 288]. Такої думки дотримуються В. І. Чушенко і І. Я. Заяць, які стверджують, що Конституція України розрізняє “обов'язки” та “основні обов'язки громадян” [113, с. 213]. І тому з метою використання єдиної термінології для опису досліджуваної проблематики пропонуємо у підпункті 1) ч. 1 ст. 92 Конституції України збільшити коло суб'єктів, а також вилучити слово “основні” та викласти цей пункт в такій редакції: 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; обов'язки людини і громадянина; обов'язки держави. Таким чином, за своїм змістом виокремленні глави про обов'язки в конституціях європейських держав вказують на їх систему та більшу самостійність, але вони суттєво не відрізняються від обов'язків, які містяться, як правило, у кінці другого розділу Основного Закону України. На наш погляд, відмінність є тільки в законодавчій техніці. Крім того, слід

погодитись з думкою Л. І. Летнянчина, що це зовсім не означає, що Конституцію України треба доповнювати спеціальною главою про обов'язки [114, с. 48].

В умовах застосування ліберальної концепції прав людини більшість демократичних конституцій обмежились встановленням мінімуму конституційних обов'язків. Це насамперед пояснюється тим, що основною метою й сенсом прийняття конституції є забезпечення прав і свобод людини, а також новим розумінням співвідношення прав і обов'язків. Таким шляхом пішли й законодавці пострадянських і постсоціалістичних країн. Так, у чинній Конституції України, порівняно з останньою Конституцією УРСР 1978 р., відбулося певне звуження номенклатури конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, що, на думку Н. Г. Шукліної, є штучно обмеженим з ідеологічних міркувань, щоб дистанціюватися від радянського державного права [31, с. 31]. Враховуючи думку деяких учених щодо недоцільності відмовлятися від цілого ряду як прав, так і обов'язків, вітчизняний законодавець не відмовився від багатьох обов'язків у різноманітних сферах життєдіяльності людини та держави. Водночас каталог обов'язків збільшився за рахунок встановлення нових, досі не закріплених в Конституції України обов'язків. На нашу думку, конституційно-правова природа обов'язку розкривається в статтях 13, 23, 35, 41, 51, 53, 65, 66, 67, 68 Конституції України, в яких закріплено, за нашими підрахунками, 15 обов'язків людини і громадянина. Тобто за цим показником Україна та Азербайджану, випереджають усі європейські держави [115, с. 132]. При цьому варто звернути увагу на те, що деякі дослідники під час підрахунку кількості обов'язків враховують лише кількість статей Конституції, в яких вони закріплені, що призводить до зменшення кількості обов'язків у зв'язку з тим, що в одній статті Конституції може бути встановлено і більше одного обов'язку. Наприклад, у ч. 1 ст. 65 Конституції України закріплено два обов'язки громадян – це захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, а також шанування державних символів України [107], а в ч. 1 ст. 13 Конституції Сан-Марино встановлено навіть три обов'язки громадян: “Усі громадяни зобов'язані бути вірним законам та інститутам

Республіки, брати участь в її захисті та в міру їх можливості – у публічних витратах” [116].

У зв'язку з тим, що Конституція України, як і більшість конституцій європейських держав, виділяє тільки найбільш значущі, суттєві обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, то не можна погодитись з пропозицією Л. І. Летнянчина, який вважає, що конституційні обов'язки громадян необхідно збільшити та закріпити на конституційному рівні такі нові обов'язки, як поважати національну гідність інших громадян та обов'язок брати участь у голосуванні на виборах і референдумах [21, с. 12–13]. У той же час, А. З. Георгіца підкреслює, що більшість основних законів обмежується встановленням їх мінімуму [13, с. 84].

За нашими підрахунками, 15 обов'язків людини і громадянина закріплено в конституціях Азербайджану та України; 14 – у конституціях Молдови, Швейцарії; 13 – у Конституції Португалії; 12 – у Конституції Іспанії; 11 – у конституціях Італії, Латвії; 10 – у конституціях Естонії, Польщі, Хорватії; 9 – у конституціях Румунії, Чорногорії; 8 – у конституціях Греції, Північної Македонії, Сербії; 7 – у конституціях Болгарії, Вірменії, Німеччини, Туреччини; 6 – у конституціях Грузії, Литви, Нідерландів; 5 – у конституціях Ліхтенштейну, Угорщини, Чехії; 4 – у конституціях Сан-Марино, Словаччини, Словенії; 3 – у Конституції Албанії; 2 – у конституціях Австрії, Норвегії, Фінляндії; 1 – у конституціях Андорри, Бельгії, Данії, Люксембургу і Франції. І лише 3 країни – Боснія і Герцеговина, Монако і Швеція не закріпили у своїх основних законах жодного обов'язку людини і громадянина [103, с. 408].

Варто наголосити, що обсяг конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина в різних європейських державах мають як схожі риси, так і свої особливості. Однією з особливостей конституційно-правового регулювання обов'язків в європейських конституціях є те, що вони не систематизовані, а, як правило, “розкидані” по тексту конституції і тому не складають єдиного блоку [103, с. 409]. Так, у тексті Основного Закону Німеччини закріплено нечисленні обов'язки, які розташовані достатньо хаотично, та відсутня їх чітка структурованість. Відсутнє й згадування про обов'язки в найменуваннях розділів. Крім того, для зарубіжних

конституцій характерно те, що в них закріплено окремо права, свободи та обов'язки. При цьому визнаються лише ті права, свободи та обов'язки, які закріплені в конституції.

Текстуальний аналіз положень конституцій європейських держав свідчить про те, що в переважній більшості передбачені такі основні обов'язки людини і громадянина: 1) обов'язок одержати відповідний рівень освіти. Цей обов'язок наявний в текстах конституцій 30 європейських держав. Хоча ніяких санкцій за порушення цього обов'язку ні в конституції, ні в чинному законодавстві не передбачено; 2) обов'язок захищати Вітчизну (країну) передбачений основними законами 28 європейських держав; 3) обов'язок проходити військову службу знайшов своє відображення в конституціях 23 європейських держав. При цьому, у 19 з них на конституційному рівні закріплено, що громадяни, які за своїми світоглядними або релігійними переконаннями не можуть нести строкову військову службу, мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу; 4) обов'язок сплачувати податки і збори, передбачено в конституціях 23 європейських держав. У деяких із них цей обов'язок покладається з урахуванням матеріального положення особи та членів її сім'ї; 5) обов'язок кожного неухильно дотримуватися Конституції та законів держави включений до тексту конституцій 16 європейських держав; 6) обов'язок батьків щодо утримування своїх дітей до їх повноліття зафіксовано в конституціях 21 європейської держави; 7) обов'язок не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині закріплено відповідно у 16 та 12 конституціях європейських держав [103, с. 409].

У конституціях деяких європейських держав передбачені й інші обов'язки людини і громадянина. Зокрема, у конституціях Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Молдови, Німеччини, Польщі, Румунії, Сербії, України, Чорногорії передбачений обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Як наслідок розвитку соціальної функції держави в основних законах Азербайджану, Грузії, Молдови, Португалії, Сербії, Словаччини, Словенії, Фінляндії, Чехії, Чорногорії закріплений обов'язок не заподіювати шкоду історичній та культурній спадщині. У конституціях Азербайджану, Вірменії, Естонії, Литви,

Північної Македонії, Молдови, України, Хорватії, Чорногорії разом з обов'язком батьків утримувати дітей до їх повноліття знайшло своє відображення й обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків. При цьому необхідно констатувати, що всі три зазначені обов'язки зафіксовані тільки в конституціях Азербайджану, України і Чорногорії [103, с. 410].

Іноді характер конституційних набувають деякі інші обов'язки, які є відображенням соціальних приписів або є більш моральними та етичними вимогами ніж юридичними нормами і які не пов'язані з яким-небудь державним примусом. Наприклад, принципово новим є обов'язок працювати, (який закріплений у ч. 1 ст. 35 Конституції Іспанії, у п. 2 ст. 58 Конституції Португалії, у ч. 1 ст. 9 Конституції Сан-Марино, у ч. 1 ст. 49 Конституції Туреччини, у преамбулі Конституції Франції), а також обов'язок шанувати (поважати) державні символи, який знайшов своє відображення тільки в конституціях двох європейських країн – Азербайджану (ст. 75) і України (ч. 1 ст. 65). Зрозуміло, що ці та подібні їм обов'язки важко реалізувати, тим більше, що державою за невиконання чи неналежне виконання цих обов'язків ні в конституції, ні в чинному законодавстві юридичної відповідальності не передбачено [103, с. 410].

Також слід звернути увагу на те, що в конституціях європейських держав можна зустріти різноманітні формулювання обов'язків людини і громадянина. Так, у ч. 3 ст. 62 Конституції Бельгії міститься таке формулювання: “Голосування є обов'язком .....” [117]. Майже аналогічні положення закріплені в конституціях Греції (п. 5 ст. 51) і Італії (ч. 2 ст. 48). Тобто в зазначених європейських державах до громадян, які не беруть участі у виборах без поважних причин, застосовуються відповідні санкції – штраф або навіть арешт. Наприклад, у п. 5 ст. 51 Конституції Греції зазначено, що “... кримінальні санкції в кожному випадку визначаються законом” [118]. Як вважають В. М. Шаповал і Т. В. Шаповал, політичний сенс встановлення обов'язку голосувати полягає в тому, щоб ліквідувати абсентеїзм виборців (неучасть у голосуванні на виборах), або зменшити його масштаби [119, с. 184].

Варто наголосити, що в конституціях деяких європейських держав зустрічаються такі обов'язки, яких відсутні в основних законах інших країн. Так, у ч. 3 ст. 36 Конституції Італії зафіксовано, що “трудящий має право на щонедільний відпочинок і на щорічну оплачувану відпустку; він не може від них відмовитися” [120]; у п. 3 ст. 5 Основного Закону Німеччини зазначено, що “свобода викладання не знімає обов'язку бути вірним Конституції” [121]; а в ст. 82 Конституції Польщі записано, що “обов'язком польського громадянина є відданість Республіці Польща, а також турбота про загальне благо”, а в ст. 83 – “кожен виконує обов'язок пильнувати право Республіки Польща” [122] тощо.

Таким чином, закріплюючи на конституційному рівні обов'язки людини і громадянина, держава сприяє налагодженню найважливіших зв'язків між публічно-владними суб'єктами і суспільством, пошуку та узаконенню ефективних шляхів досягнення особистих і громадських інтересів. При цьому, конституційні обов'язки повинні бути забезпечені відповідними переконаннями, вихованням і примусом у тій мірі, в якій це передбачено міжнародними документами, що відповідає умовам держави [103, с. 412].

Враховуючи викладене можна констатувати, що положення Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина, а саме: 1) обов'язок громадянина не використовувати на шкоду людині і суспільству свою власність; 2) обов'язок перед суспільством; 3) обов'язок перед державою; 4) обов'язок не завдати при використанні власності шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологію і природні якості землі; 5) обов'язки батьків утримувати дітей до їх повноліття; 6) обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків; 7) обов'язок мати повну загальну середню освіту; 8) обов'язок громадян захищати Вітчизну; 9) обов'язок громадян шанувати державні символи; 10) обов'язок громадян відбувати військову службу; 11) обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині; 12) обов'язок відшкодовувати завдані збитки природі, культурній спадщині; 13) обов'язок сплачувати податки і збори; 14) обов'язок додержуватися Конституції України та законів України; 15) обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших

людей, набули своєї максимальної конкретизації, про що свідчить їх чітке формально-логічне визначення та в основному змістовно кореспондуються й корелюються з міжнародно-правовими актами [103, с. 412].

Отже, незважаючи на вплив глобалізаційних процесів щодо зміни сучасної системи джерел континентального права, Конституція й дотепер залишається найбільш затребуваним його джерелом. При цьому зростає її значимість, розширюється зміст та обсяг конституційних норм, до яких належать ті, що закріплюють обов'язки людини і громадянина, а реальність цих норм не повинна пов'язуватися з наявністю або відсутністю спеціального акта, що стосується механізму реалізації зазначеної групи конституційних норм. І тому можна констатувати, що роль Конституції як основного джерела правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в європейських державах зумовлюється декількома фундаментальними чинниками: 1) характером регульованих нею суспільних відносин, які за своїм змістом є конституційними; 2) цілеспрямованим впливом на розвиток конституційного законодавства та всіх джерел права; 3) найвищою юридичною силою; 4) високим ступенем нормативного узагальнення; 5) прямою дією норм Основного Закону.

## РОЗДІЛ 2

### ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ

#### 2.1. Становлення та еволюція ідеї про обов'язки людини і громадянина

Уперше в історії людства та природньо-правової доктрини зародження ідеї щодо уявлення про громадянина, який наділений визначеним комплексом прав та обов'язків, виникла в VI-V ст. до н. е. в містах-полісах Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Серед найважливіших обов'язків того часу були: військова служба, участь у роботі Народних зборів, виконання певних повинностей та сплата податків на користь суспільства та держави [123, с. 126-128]. Еволюція (тобто, вивчення історичного становлення та розвитку обов'язків людини і громадянина, набуття ними нової якості – конституційної) цієї ідеї протягом багатьох століть перебувала в центрі уваги економічної, політичної, правової, етичної, релігійної та філософсько-соціальної думки. Її подальший розвиток знайшло своє відображення у працях давньогрецьких мислителів-софістів, яку згодом розвинули філософи Стародавнього Риму, зокрема державний діяч і мислитель Марк Туллій Цицерон (106-43 до н. е.), який відзначав, що жодна сторона нашого життя – ні справи державні, ні приватні, ні судові, ні домашні, ні подія, коли ти ставиш питання перед самим собою, ні подія, коли ти укладаєш угоду з близьким, - не може бути вільна від обов'язку, а також він наголошував, що при створенні держави необхідно рівномірно розподіляти права, обов'язки та повноваження – для того, щоб достатньо влади було у магістратів, достатньо впливу у ради наймудріших та достатньо свободи у народу. Завдяки творчому доробку М. Цицерона (Трактати “Про державу”, “Про закони”, “Про обов'язки” тощо) природні права людини перейшли зі сфери філософії в галузь правового мислення та правової освіти.

Таким чином, період рабовласницької формації суспільства характеризується появою перших статичних законів, в яких не лише закріплялися права, а й формувалися обов'язки. Після падіння Римської Імперії, на руїнах якої з'явилися

нові держави, перш за все в Європі, за ствердженням М. Ясинок, “потрібно було апробоване часом законодавство з чіткими поняттями прав і обов’язків сторін, тих чи інших відносин, які не лише виникали, а й ускладнювалися за рахунок все нових і нових форм власності, цивільних, сімейних, земельних відносин. При цьому держави не мали як можливостей, так і часу на розроблення й апробацію свого законодавства. Ці обставини спонукали до запозичення законодавства поваленого Риму. Цей період в історії права отримав назву періоду рецепції римського права” [124, с. 22].

Представники школи природнього права глибоко вивчали проблеми обов’язків людини. Згадки про обов’язки можна знайти в працях видатного голландського юриста і філософа, “батька” сучасної доктрини природнього права Гуго де Гроот Гроція (1583-1645), який в своїй відомій праці “Про право війни та миру”, видану в 1625 р., говорить про те, що право полягає в тому, щоб надавати іншим те, що їм уже належить, і виконувати покладені на нас по відношенню до них обов’язки, такі як “додержання обіцянки”, “відшкодування шкоди, заподіяної з нашої вини”. При цьому, на особливе місце Г. Гроцій ставив обов’язок додержуватися законів. На його думку, громадянин який порушує внутрішньодержавне право заради своєї найближчої вигоди, тим самим підриває основу власного свого благополуччя і благополуччя своїх нащадків. Принципові установки Г. Гроція щодо обов’язків людини і громадянина знайшли свій розвиток та обґрунтування у працях наступних поколінь представників природньо-правової школи, зокрема в роботі німецького просвітителя, мислителя Самуеля фон Пуфендорфа (Фрайхерра) (1632-1694) “Про обов’язки людини і громадянина за природнім законом”, видану в 1673 р. Учений розрізняв обов’язки до себе, обов’язки до інших та обов’язки до бога, наскільки він пізнається природнім розумом, які на його погляд беруть початок з трьох витоків: 1) із світла розуму випливають найзагальніші обов’язки “дотримання яких робить взагалі можливим існування людської спільноти”; 2) з постанов законодавчої влади – “обов’язки, що їх повинна виконувати людина як член певного народу і держави”; 3) з одкровення божественної сутності – обов’язки людини як християнина [125, с. 202].

Міркуючи про природній стан людства, англійській філософ-матеріаліст Томас Гоббс (1588-1679) висунув три основоположні закони природи, а саме: 1) кожна людина зобов'язана прагнути миру й дотримуватись його; 2) людина, що прагне миру (коли й інші прагнуть його, завдяки чому вона досягає цілі збереження свого життя, повинна визнати за необхідне скласти своє право на всі речі; і повинна задовольнитися таким обсягом свободи супроти інших людей, який би вона дозволила мати іншим людям супроти себе); 3) люди зобов'язані виконувати договори, що їх вони уклали.

На думку Т. Гоббса, поняття “обов'язок” і “свобода” різняться між собою. Коли ж ідеться про “свободу підданих”, то вона у нього зведена до трьох “обов'язків”, два з яких – гарантовані “природнім законом”: 1) не вбивати чи калічити себе та захищати себе за будь-яких обставин; 2) не вбивати інших чи не брати участі у війні, якщо це не спричинено потребою “виживання держави”, а третій “обов'язок” випливає із “цивільного закону” (того, що його встановила держава) і тому є політичним, який містить такі елементи: не бути проти суверена; зобов'язання коритись суверенові, коли в цьому є потреба для внутрішньої або зовнішньої безпеки; зобов'язання коритись суверенові у будь-який час – навіть тоді, коли це не пов'язано з обставинами внутрішньої або зовнішньої безпеки, позаяк сам “послух не становить небезпеки”. Сам Т. Гоббс наголошував, що “обов'язки” покладаються передусім – як на людей, потім – як на підданих, і наостанок – як на християн. І тому за висловлюванням С. П. Головатого, філософію Т. Гоббса слід сприймати щонайперше як “теорію обов'язку громадянина” [126, с. 93-94, 99-102].

Мислителі різних поколінь багато разів підкреслювали думку про те, що без обов'язків людство не може розумно організувати своє життя. Так, французький юрист і політичний мислитель Шарль-Луї де Секонда (1689-1755), який в 1716 р. прийняв прізвище Монтеск'є від свого дядька, будучи прихильником теорії природнього права, у своєму дослідженні “Загальний трактат про обов'язки” писав: Якби б я міг зробити так, щоб люди отримали нові підстави полюбити свої обов'язки, свою батьківщину та свої закони, щоб вони відчули себе більш щасливим у будь-якій країні я би вважав себе щасливішим із усіх смертних.

Обов'язки привертали увагу і ще одного видатного мислителя епохи французького Просвітництва Ж.-Ж. Руссо (1712-1778), який в своїй праці “Про суспільну угоду, або Принципи політичного права”, що вийшла друком у 1762 р., зазначав, що “лише живучи в суспільстві разом з іншими людьми, людина приходить до усвідомлення самої себе як такої істоти, що має права та обов'язки”. Крім того, він стверджував, що “зрікатися свободи – все одно, що зрікатися себе як людини”; це означає “відмовитися від прав роду людського і навіть від його обов'язків” [126, с. 75, 90.]. Тобто внесок Ж-Ж Руссо у теоретичне обґрунтування обов'язків людини і громадянина є безперечним, але на перше місце філософ все ж таки ставив обов'язки, а не права людини. Крім того, інші просвітителі також виходили із того, що не право, а обов'язок знаходиться в основі життя людини.

На нашу думку, обов'язки людини існують завжди паралельно з її правами тому, що обов'язок одного по відношенню до другого, є правом останнього. По суті, між правами і обов'язками завжди існувала проблема співвідношення. І тому в період зародження і розроблення прав і обов'язків вони сприймалися практично однозначно у зв'язку з тим, що громадяни в громадянському суспільстві пов'язані з іншими членами цього суспільства різноманітними стосунками, то на них покладаються обов'язки служити суспільству, захищати його, підкорятися його законам тощо. У цьому випадку в основному розглядаються обов'язки громадян по відношенню до держави.

Варто наголосити, що зародження юридичних обов'язків людини і громадянина в сучасному розумінні цього феномена відбулося в період ліберальних ідей та епохи буржуазних революцій в Європі в XVII-XVIII ст. і не протирічало природньо-правовій доктрині. Тобто, юридичне проголошення обов'язків є результатом природного розвитку західноєвропейських народів, їх традицій і способу мислення. Вони стали відбитком конкретних умов життя цих народів і отримали цілком певну форму для розв'язання життєвих проблем саме європейців. Таким чином, звернення до історичних і конституційних витоків обов'язків людини і громадянина має суттєве теоретико-пізнавальне і практичне значення.

Уперше згадування про обов'язки людини і громадянина мало місце в славнозвісній французькій Декларації прав людини і громадянина, ухваленій Національними Установчими Зборами Франції 26 серпня 1789 р., яка не мала аналогів ні в Сполучених штатах Америки, ні в інших країнах та яка не лише поклала початок конституційній історії Франції, але й сформулювала в сімнадцяти її статтях принципи, які з часом стали класичними і закріпилися в конституціях багатьох країн світу та міжнародно-правових актах, що становлять основу сучасної концепції прав людини. Вона не тільки є документом всесвітньо-історичного значення, а й на сьогодні залишається взірцем викладання основних положень у чіткій формі, де в Преамбулі зазначено, що представники французького народу ... прийняли рішення викласти в урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини, щоб така декларація, постійно перебуваючи перед очима членів суспільного союзу, завжди нагадувала їм їх права і обов'язки. Безпосередньо обов'язку була присвячена ст. 13 Декларації прав людини і громадянина, в якій передбачалося, що на утримання збройних сил і на витрати щодо утримання адміністрації необхідні загальні внески; вони повинні розподілятися рівномірно між усіма громадянами відповідно до їх статків. Тобто, основний акцент у Декларації прав людини і громадянина був зроблений на обов'язку сплачувати податки.

Також слід звернути увагу на те, що під час прийняття Національними Зборами Франції Декларації прав людини і громадянина була внесена пропозиція одночасно прийняти й Декларацію обов'язків або приєднати її до Декларації прав людини і громадянина. Слід зазначити, що тоді пропозиція не знайшла підтримки. Але через шість років після прийняття Декларації прав людини і громадянина була прийнята і Декларація обов'язків людини і громадянина, які стали невід'ємною складовою Конституції Французької Республіки від 22 серпня 1795 р.

Теоретичною базою Декларації прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. стали доктрина природного права та насамперед праці М. Цицерона "Про обов'язки" і німецького юриста, фундатора німецької природньо-правової школи Самуеля фон Пуфендорфа "Про обов'язки людини і громадянина за природнім законом", в яких індивід розглядався з однієї сторони як людина, якій притаманні

обов'язки, що випливають з її людської природи (обов'язки кожного стосовно суспільства полягають у його захисті, служінні йому, підпорядкуванні законам та ін.), з іншої – як член суспільства, життя в якому покладає на нього окремі громадянські обов'язки (кожний громадянин зобов'язаний віддавати всі свої сили вітчизні та збереженню свободи, рівності, власності).

Насамперед творці Декларації прав і обов'язків людини і громадянина зазначили, що усі обов'язки людини і громадянина випливають із наступних двох принципів, що містяться у всіх серцях від природи. Не робіть іншому того, чого ви не хочете, щоб зробили вам. Завжди робіть те добро, яке ви хотіли б отримати самі (ст. 2). Всього до Декларації було включено дев'ять статей, які присвячені обов'язкам громадян. Так, у ст. 1 зазначено, що декларація прав передбачає наступний обов'язок законодавців: для охорони суспільства потрібно, щоб ті, хто укладає його, знали і виконували також і свої обов'язки; у ст. 3 – обов'язки кожного стосовно суспільства полягають у його захисті, служінні йому, підляганням законів, у повазі до тих, хто є знаряддям закону; у ст. 4 – ніхто не може бути добрим громадянином, не будучи добрим сином, добрим батьком, добрим братом, добрим другом, добрим чоловіком; у ст. 5 – ніхто не може бути добродійною людиною, не будучи щирим і благочестивим блюстителем законів; у ст. 6 – той, хто вочевидь порушує закони, оголошує війну суспільству; у ст. 7 – той, хто не порушуючи законів вочевидь обходить їх, застосовуючи хитрість і спритність, завдає шкоди інтересам всіх; він стає не гідним їх доброзичливого ставлення і поваги; у ст. 9 – кожний громадянин зобов'язаний віддавати всі свої сили батьківщині і збереженню свободи, рівності та власності кожного разу, коли закон вимагає його до їх захисту.

Таким чином, уперше на конституційному рівні були включені норми не тільки про права і свободи, а й про обов'язки людини і громадянина, серед яких значна кількість належали вимогам моралі (які увібрали в себе такі загальнолюдські цінності, як добро, чесність, гідність, рівність, гуманність, добродійність, справедливість, любов і повага до ближнього) і тому перенесення їх до нормативно-правового акту зумовило певну “розпливчастість” деяких положень. Наприклад, дуже важко встановити критерії “доброго сина, батька, брата, друга, чоловіка”, що

закріплені у ст. 4 Декларації, а також встановити чітку межу між “добрим” і “не добрим” громадянином. Як зауважив Л. І. Летнянчин, “хоча це положення і має декларативно-моральний характер, воно є цінним, адже будь-яка держава складається з громадян, а сильна, процвітаюча держава – з добрих громадян. Формування ж образу доброго громадянина починається саме на рівні повсякденних людських стосунків (сім’я, друзі, оточуючі)” [24, с. 56]. У ст. 7 Декларації законодавець звертає увагу на мораль людини та засуджує її дії, які хоча і не порушують закон формально, проте підривають моральні засади суспільства і тим самим спричиняють шкоду інтресам усіх громадян. При цьому Декларація виходила з принципу загальності обов’язків, які визнавалися за всіма громадянами.

Отже, Декларація обов’язків людини і громадянина є унікальним явищем, яке немає аналогів навіть у теперішній час, і тому її прийняття було надзвичайно прогресивним заходом і важливим орієнтиром для подальшого розвитку обов’язків. Значення цієї Декларації не зводиться лише як доповнення до Декларації прав людини і громадянина, вона є результатом переоцінки всієї системи раніше існуючих суспільно-політичних цінностей.

Достатньо чітко були визначені обов’язки людини і громадянина і в Конституції Французької Республіки, яка була прийнята 4 листопада 1848 р. Особливістю цієї Конституції є те, що вона закріпила принципово нові обов’язки порівняльно з Декларацією прав і обов’язків людини і громадянина 1795 р. Зокрема, у п. 3 Преамбули було зазначено, що Республіка визнає права і обов’язки, які передують і стоять вище позитивних законів; у п. 6 закріплено, що громадяни мають обов’язки щодо Республіки, а Республіка – обов’язки щодо громадян. Ддо речі, на думку Л. І. Летнянчина, з точки зору юридичної техніки таке формулювання більш вдале, ніж за Конституцією України 1996 р., де записано, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і нічого – про відповідальність останньої перед державою [24, с. 58]. А згідно з п. 7 Конституції Французької Республіки – громадяни повинні любити вітчизну, служити Республіці, захищати її ціною свого життя, брати участь у державних повинностях пропорційно до свого стану; вони повинні працею відшукати собі засоби для існування і передбачливо забезпечити

джерело в майбутньому; вони всі повинні прагнути до загального добробуту, побратському допомагаючи один одному, і до загального порядку, додержуючи моральні правила і писанні закони, які управляють суспільством, сім'єю і особистістю.

Таким чином, Конституція Французької Республіки 1848 р. закріпила взаємні обов'язки людини і держави, що є одним із необхідних умов становлення правової державності, а також ще раз підреслила, що обов'язки не мають класового характеру, вони спрямовані на досягнення загального миру і добробуту всіх членів суспільства, а не якогось класу чи групи людей.

Також слід наголосити, що закріплення обов'язків людини і громадянина на конституційному рівні притаманно не лише Конституціям Французької Республіки 1795 і 1848 рр., а й деяким конституціям держав континентальної Європи того часу, зокрема Австрії, Бельгії, Люксембургу, Норвегії, які й до сьогодні є чинними. При цьому, порівняно з французькими конституційними актами відбулося суттєве звуження кола обов'язків, які по суті зводилися до надання обов'язкового шкільного навчання та відбування військових повинностей.

Так, у ч. 2 § 1 Конституції Норвезького Королівства від 17 травня 1814 р. зазначено, що “євангеліческо-лютеранська релігія є офіційною державною релігією. Сповідуючи її жителі зобов'язані виховувати в ній своїх дітей”, а в ч. 1 § 109 цієї Конституції – “кожен громадянин держави зобов'язаний згідно загальному правилу без розрізнення походження і майнового стану нести військову службу протягом визначеного часу [127].

У § 3 ст. 24 Конституції Королівства Бельгія від 7 лютого 1831 р. встановлено, що “доступ до освіти є безоплатним аж до закінчення обов'язкового шкільного навчання” [117].

У ч. 3 ст. 4-2 Основного закону держави “Про загальні права громадян королівства і земель, представлених в імперській раді” від 21 грудня 1867 р., який є складовою Конституції Австрійської Республіки закріплено, що “свобода виїзду з країни обмежується державою лише у зв'язку з військовою повинністю”, а в п. 3 ст. 9а Федерального конституційного закону від 10 листопада 1920 р.

наголошується, що “кожний австрійський громадянин чоловічої статі є військовозобов’язаним. Кожен, хто відмовляється чи звільняється від виконання військового обов’язку за релігійними мотивами, повинен нести службу, яка замінює військову” [128].

У ч. 1 ст. 23 Конституції Великого Герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. записано, що держава “слідкує за тим, щоб кожен люксембуржець отримав початкову освіту, яка є обов’язкова і безоплатна” [129].

Після Першої світової війни в ряді країн, які здобули незалежність, були прийняті конституції, в яких спостерігається подальший процес еволюції конституційного регламентування обов’язків людини і громадянина. Наприклад, глави, в яких поряд з правами було закріплено і обов’язки, мала Веймерська Конституція Німеччини 1919 р. (частина II “Основні права та обов’язки німців”), Конституція Королівства сербів, хорватів і словен 1921 р. (частина друга “Основні права та обов’язки громадян”), Конституція Польської Республіки 1921 р. (розділ V “Загальні обов’язки та права громадян”), Конституція Князівства Ліхтенштейну 1921 р. (глава IV “Основні права та обов’язки громадян”). Так, у ст. 133 Веймерської Конституції Німеччини від 11 серпня 1919 р. закріплено, що “всі громадяни повинні згідно із законами відбувати особисті повинності на користь держави та общини. Військова повинність визначається постановами імперського військового закону”, у ст. 134 – “усі громадяни без винятку беруть участь у державних тяготах відповідно до своєї спроможності та згідно закону”, у ст. 145 – “загальне шкільне навчання є обов’язковим”, у ст. ст. 153 та 155 – “власність забезпечується конституцією. Власність зобов’язує. Користування нею має бути в той же час служінням загальному добру. Обробіток і використання ґрунту є обов’язком землевласника стосовно суспільства”, а в ст. 163 – “кожен німець морально зобов’язаний без шкоди для своєї особистої свободи використовувати свої розумові і фізичні сили так, як цього вимагає благо суспільства” [24, с. 63-64].

У ст. 16 Конституції Королівства сербів, хорватів і словен 1921 р. встановлено, що “початкове навчання є справою держави і є загальним і обов’язковим”, у ст. 21 – “підпорядкування законам, служіння загальнодержавним інтересам, захисту

вітчизни і сплачування податків відповідно до своїх господарських можливостей”, а в ст. 37 – “приватна власність забезпечується. Власність тягне за собою обов’язки. Користування власністю не повинно шкодити загальним інтересам” [24, с. 64-65]. При цьому вважається, що вперше ідеї соціальної держави були закладені саме у цій Конституції.

У ст. ст. 90-94 Конституції Польської Республіки 1921 р. (в якій до речі встановлювались спочатку обов’язки, а потім права громадян) підкреслювалось, що обов’язком громадянина є вірність Польській Республіці; кожний громадянин зобов’язаний шанувати і додержуватися Польської Конституції та інших діючих законів і розпоряджень влади та органів управління; усі громадяни зобов’язані нести добросовісно військову службу, а також усі обтяження і громадські повинності, покладені на них народом чи відповідною владою; усі громадяни зобов’язані поважати законну владу і сприяти виконанню покладених на неї завдань; громадяни зобов’язані виховувати своїх дітей як справжніх громадян батьківщини і надавати їм початкову освіту [24, с. 65].

У ч. 2 та 4 ст. 16 Конституції Князівства Ліхтенштейн 1921 р. зазначено, що “запроваджується система загального обов’язкового шкільного навчання. Ніхто не може залишити підлітка, який знаходиться під його піклуванням, без навчання в обсязі державної початкової школи”, у ст. 39 вказано, що релігія “не може бути підставою для порушення будь-яких громадянських обов’язків”, а в ч. 1 ст. 44 – “усі здатні носити зброю зобов’язані аж до шістдесятирічного віку захищати країну у випадку необхідності” [106].

У прийнятій Конституційній хартії Чехословацької Республіки від 29 лютого 1920 р., у §127 було закріплено лише один обов’язок: “Будь-який здоровий громадянин Чехословацької Республіки зобов’язаний проходити військову підготовку і покорятися заклику захищати державу” [24, с. 64].

У прийнятому Конституційному законі “Права та обов’язки людини і громадянина”, який став складовою частиною Конституції Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р., у ч. 1-2 ст. 11 було закріплено, що “громадянин може бути вірним Латвійської Республіці, він має право і зобов’язаний захищати її свободу,

незалежність і демократичний парламентарний державний лад. Громадянин повинен нести обов'язкову державну службу і виконувати інші встановлені законом зобов'язання перед державою”, у ч. 3 ст. 36 – “турбота про дітей і їх виховання є першорядним правом і обов'язком батьків або опікунів”; у ч. 2 ст. 37 – “кожен зобов'язаний турбуватися про своє здоров'я, здоров'я своїх близьких і народу”; у ст. 39 – “обов'язком батьків є забезпечення освіти дітей відповідно до їх здібностей і вимогами обов'язкової освіти”; у ст. 41 – “обов'язком кожного є додержання законів Латвійської Республіки, повага традицій і звичаїв латвійського народу і національних і етнічних груп, які проживають у Латвії, а також повага національної гідності інших осіб”; у ст. 42 – “кожен бере участь у покритті витрат держави і самоврядування, сплачує в установленому законом порядку податки і мито”; у ст. 43 – “охорона природи, культурного середовища, ландшафтів, історичних і архітектурних пам'яток і середовища є обов'язком кожної особи, всього суспільства і держави” [130].

Отже, можна констатувати, що обов'язки людини і громадянина пройшли в своєму розвитку тривалий історичний шлях послідовно змінюючи один одного етапів. Це означає, що обов'язки людини нерозривно пов'язані з закономірностями розвитку суспільства та визначаються рівнем соціально-економічного і культурного розвитку, політичної та правової думки. Таким чином, стислий історичний екскурс у минуле конституційних ідей і конституційної практики свідчить, що навіть постановка питання щодо обов'язків людини і громадянина багатьма дослідниками вважалось недоречним. Так, угорський вчений Й. Сабо, досліджуючи виникнення і розвиток проблеми обов'язків, писав, що в минулому, включаючи період перемог буржуазних революцій в Європі, розмови про обов'язки поряд з правами не мали ні значення, ні відгуку, а також у літературі ніколи не порушувалось питання про обов'язки людини. Тобто такого поняття просто не знали. На нашу думку, подібні тези щодо абсурдності постановки питання про обов'язки людини немає під собою реальних підстав ні в природньо-правовій теорії, ні в конституційній практиці. Про це свідчить те, що в першій третині ХХ ст. у досліджуваних конституціях держав континентальної Європи її зміст в основному відповідав французькій Декларації

обов'язків людини і громадянина 1795 р., та незважаючи на те, що спостерігалось певне звуження кола обов'язків, іноді в них з'являлись і деякі нові обов'язки (обов'язкове шкільне навчання), а також подальше формування “класичних” обов'язків насамперед про військовий обов'язок і захист Вітчизни, додержання вимог положень конституції та законів, шанування законної влади, повагу до людей, сплачування податків і зборів, користування приватною власністю.

Водночас слід нагадати, що в більшості європейських держав обов'язки почали юридично формуватися лише після Другої світової війни у зв'язку з прийняттям найважливіших міжнародно-правових актів. Уперше в історії людства та теорії права питання щодо обов'язків людини було науково висвітлено в п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, де вказується, що “кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи” [111, с. 13] та в окремих статтях Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у преамбулі та деяких статтях Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також у Декларації обов'язків та відповідальності людини.

У преамбулі Основного Закону зазначено, що українське державотворення має багатовікову історію, і тому становлення та розвиток обов'язків людини і громадянина в Україні, які мали місце під час козацького та національного відродження, у дорадянській та радянській періоди, за висловлюванням Л. І. Летнянчина, з теоретико-пізнавальної точки зору є важливим, оскільки окремі позитивні моменти їх конституційного регулювання знайшли втілення в Конституції України 1996 р. [24, с. 74]. При цьому необхідно не тільки проаналізувати в історичному аспекті генезис правового регулювання обов'язків людини і громадянина на різних етапах розвитку української державності, а й звернути особливу увагу на сучасний прояв дисбалансу в конституційному закріпленні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що на практиці часто призводить до негативних наслідків, таких як зловживання правами і свободами, всюдозволеність, беззаконня, індивідуальний егоїзм тощо. На нашу думку, такий підхід надає

можливість під час вивчення минулого, краще зрозуміти сучасне та прогнозувати майбутнє.

У період боротьби за конституційне визнання національної ідентичності українців та їх право на самовизначення і створення власної Української козацької держави з'явилась низка правових актів державно-конституційного характеру – Зборівська угода (1649); Білоцерківський договір (1651); Березневі статті (1654), які були доповнені в 1659 р. новими пунктами, зокрема, встановлення заборони російським воєводам втручатися у збір податків з населення та звільнення дворів реєстрових козаків від військових постойв і перекладання військових повинностей (постої, харчування, надання амуніції тощо) на простих міщан і селян; а також Батуринські (1663), Московські (1665), Глухівські (1669), Конотопські (1672), Переяславські (1674), Коломацькі (1687) та інші гетьманські статті [131, с. 107], а також “даровані українству зверху” царські жалувані грамоти, в яких чітко фіксувалися: 1) права і обов'язки козацької старшини і привілейованої частини; 2) права і обов'язки української шляхти; 3) права і обов'язки міщан; 4) релігійні права і обов'язки [132, с. 252].

Спільною рисою зазначених документів був пункт про підтвердження “давніх прав, даних від великих князів литовських і королів польських”. У всіх українсько-російських договорах підкреслювалося, що українські козаки і шляхта залишаються при своїх вольностях, правах і привілеях, а також гарантувалися окремі станові права духовенству і міщанам. На практиці це означало, що в Україні продовжать діяти гетьманська адміністрація та козацькі суди, які у своїй роботі керуватимуться “малоросійськими правами”, під якими розумілися норми Литовського Статуту, магдебурзького права та актів гетьманської влади.

Важливе значення в історії національного державотворення займає “Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького”, в основу якого покладено угоду між генеральним писарем Війська Запорізького в еміграції Пилипом Орликом (1672-1742) та старшинами і козацтвом, який мав офіційну назву: “Домовленості та постановлення щодо прав і вольностей військових між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і генеральною

старшиною, а рівно ж і самим Військом Запорізьким, схвалені обома сторонами і скріплені найяснішим гетьманом на вільних виборах урочистою присягою року Божого 1710 квітня п'ятого дня в Бендерах”.

У розробці проєкту “Пактів й конституції ...”, який був написаний під значним впливом тогочасних західноєвропейських наукових доктрин, окрім головного автора П. Орлика брали участь: радник гетьмана І. Мазепи А. Войнаровський, кошовий отаман Запорізької Січі К. Гордієнко, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний бунчужний Ф. Мирович, генеральний осавул Г. Герцик, генеральний писар І. Максимович, генеральний суддя К. Довгополий, а також інші старшини та козаки [133, с. 24]. Оголошення текстів цих документів, які були написані латинською і староукраїнською мовами, відбулося 5 квітня 1710 р. поблизу міста Бендери на Загальній військовій раді з приводу обрання Пилипа Орлика гетьманом, та які М. П. Драгоманов вважав найвищим виявом тогочасного антимонархічного лібералізму.

Незважаючи на те, що в цьому політико-правовому документі обов'язки прямо не регламентувалися, вони мали дещо завуальований характер і впливали з XI параграфу, за яким “встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягуватимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків” [134, с. 20.]. Тобто була здійснена спроба вивести на конституційний рівень регулювання обов'язків козаків і простолюдинів, до яких, хоча і не прямо, текст цього документа відносив відбування загальних повинностей і сплату податків. Однак “Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького” з відомих історичних подій так ніколи й не набув статусу чинного юридичного акту, проте він започаткував формування української традиції конституціоналізму.

У подальшому у вітчизняній історичній та юридичній літературі “Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького” отримав назву “Конституція

Пилипа Орлика”, яку деякі дослідники вважають “першою демократичною конституцією в Україні та Європі” та яка “... майже на 70 років випередила Декларацію про незалежність США (1776 р.), майже на 80 років – конституцію США (1787 р.), французьку Декларацію прав людини і громадянина (1789 р.), конституції Польщі і Франції (1791 р.)” [135, с. 17], а “у часовому вимірі українській документ випереджає американський (Декларація про незалежність США 1776 р. – авт.) більш як на півстоліття” [126, с. 510]. Але на думку П. П. Шляхтуна, яку ми підтримуємо, некоректно вважати її “першою українською конституцією”, “першою у світі конституцією”, подавати як попередника прийнятою в 1787 р. Конституції США – першого в історії чинного основного закону держави [136, с. 220]. Як слушно зауважив С. П. Головатий, за українським документом конституційної природи 1710 року ustalився статус лише правничої пам’ятки, а не діючого права. І далі вчений наголошує, що “натомість творча праця наших славних інтелектуалів минулого вручила нам до рук правничу пам’ятку такої найвищої проби, що вона, як слугувала тоді і потому, так і має слугувати й надалі всім прийдешнім нащадкам козацької нації, виконуючи роль благодатного ґрунту для розвитку української конституційної традиції” [126, с. 518, 520].

Водночас слід зазначити, що серед українських учених і до сьогоднішнього дня немає одностайної думки щодо досліджуваного питання і тому “трактування Конституції Пилипа Орлика як першої у світі конституції є результатом вітчизняної політико-правової “міфології”, що “насправді цей документ конституцією держави не був і об’єктивно не міг бути; ті, хто намагаються його відповідно трактувати, не враховують юридичну природу конституції як основного закону держави, як продукт певного суспільно-політичного розвитку” [137, с. 4].

Отже, історико-правовий аналіз зазначених українських конституційних документів у порівнянні з Конституціями Франції 1795 і 1848 р.р., Декларацією прав і свобод людини і громадянина 1789 р., які закріплювали широке коло як прав і свобод, так і обов’язків людини і громадянина, свідчить про суттєве відставання української конституційної теорії та практики у сфері прав, свобод та обов’язків людини і громадянина.

Досить плідною виявилася конституційна практика у 1917-1922 р.р. Тільки в 1917-1918 р.р. з'явилась значна кількість конституційно-правових актів, які передбачали різні варіанти організації державної влади в Україні, до яких насамперед слід віднести Третій Універсал Української Центральної Ради від 7 (20) листопада 1917 р., Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 9 (22) січня 1918 р., Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) від 29 квітня 1918 р., Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р.

Серед цих актів особливе місце посідає Конституція Української Народної Республіки, яка була затверджена в останній день існування Української Центральної Ради (29 квітня 1918 р.), але яка так і не набула законної сили та залишилась як важливий історико-правовий документ доби Української держави 1917-1918 р.р. Крім того, як стверджують А. Г. Слюсаренко і М. В. Томенко, з точки зору права цей документ був недостатньо професійним, а його автори (Аркадій Степаненко та інші члени комісії) не відзначалися високою теоретичною підготовкою з питань державного будівництва, що було результатом умов, за яких розвивалося дореволюційне українство [138, с. 71]. Однак, у межах досліджуємої тематики, для нас важливим залишається те, що у ст. 11 розділу II “Права громадян України” Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. було визначено, що “ніякої різниці в правах і обов’язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає” [138, с. 79]. Незважаючи на те, що Конституція прямо не вказувала жодного обов’язку, але в ст. 44 було зазначено, що “без ухвали Всенародних Зборів не можуть збиратися ніякі податки”, а в ст. 45 – “громадяни України не можуть бути покликані до обов’язкової військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародних Зборів” [138, с. 82]. Таким чином, у дорадянському періоду регламентування обов’язків громадян УНР, які в самій Конституції були закріплені в обмеженій кількості, мали б регулюватися окремими конституційними законами і тим самим вони суттєво поступалися передовим зразкам європейського конституціоналізму.

За добу радянської державності в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які базувались на марксистсько-ленінській доктрині та

законодавчо закріплювали пануючу в юриспруденції ідею пріоритету держави над особою, бо в той час вважалося, що саме держава визначає обсяг прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. Особливо це виявилось в першій Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), яка була ухвалена III Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 10 березня 1919 р., а прийнята в остаточній редакції Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом Рад (ВУЦВК) 14 березня 1919 р. Значну роль у її становленні відіграла Конституція Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки від 10 липня 1918 р., оскільки більшість її норм було відтворено у тексті Конституції УСРР 1919 р. та яка діяла на українських землях до березня 1919 р., а також положення декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України, виданого в січні 1919 р., які ґрунтувалися на концептуальних засадах марксистсько-ленінського вчення про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату. При цьому, особистість знову пригнічувалась, а в суспільстві пропагувалися ідеї про необхідність подання індивідуалізму, а на практиці здійснювались заходи щодо розчинення особистості в державі, а індивідуальних інтересів – у класових. На противагу індивідуалізму пропонувався абсолютний колективізм, у результаті чого людина втрачала право на самобутність та автономію. Крім того, комплекс конституційних прав громадян пов'язувався з їх обов'язками.

У розділі III “Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатуємого народу України” Конституції УСРР 1919 р., у ст. 28 зазначено, що “У.С.Р.Р. визнає обов'язком всіх громадян Республіки працю і проголошує гасло: “непрацюючий не їсть”, а в ч. 1 ст. 29 встановлено, що “з метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції – У.С.Р.Р. визнає обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність”. При цьому, у ч. 2 цієї статті наголошується, що “почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання інших військових обов'язків” [138, с. 132-133]. Таким чином, положення норм Конституції УСРР 1919 р. закріплювали політичний

режим диктатури пролетаріату та особливість правового статусу громадян УСРР, який полягав у класовому характері покладення обов'язків.

Не змінився класовий характер конституційного регулювання обов'язків громадян УСРР і за другою Конституцією УСРР, яка була ухвалена XI Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів 15 травня 1929 р. У Конституції УСРР 1929 р., як і в попередній конституції, у ст. 14 також закріплювалось, що Українська соціалістична радянська республіка визнає працю за обов'язок для всіх громадян Республіки, а в ст. 15 – з метою захисту здобутків пролетарської революції встановлювався обов'язок оборони соціалістичної Батьківщини і загальна військова повинність. При цьому, почесне право захищати революцію зі зброєю в руках і надалі надавалося лише трудящим, а на нетрудові елементи покладалося виконання інших обов'язків. Тобто, ніяких змін у конституційному регулюванні обов'язків громадян між Конституцією 1919 р. і Конституцією 1929 р. не відбулося.

Третя Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) була затверджена XIV надзвичайним Всеукраїнським з'їздом рад 30 січня 1937 р., яка увійшла в історію Радянської України як “найдемократичніша у світі” і повністю повторювала основні положення Конституції СРСР 1936 р. Крім того, на конституційному рівні фіксувалось панування принципів “Хто не працює, той не їсть” та “Від кожного – за здібностями, кожному – за працею”. До речі слід зазначити, що в Конституції УРСР 1937 р. було закріплено право на працю, у той же час як у попередніх конституціях це був обов'язок. Усі обов'язки визнавалися за всіма громадянами УРСР і одержали більш широке регламентування, а саме: додержуватися Конституції УРСР і виконувати закони, дотримуватись дисципліни праці, чесно ставитися до громадського обов'язку, поважати правила соціалістичного співжиття, берегти і зміцнювати суспільну соціалістичну власність як священну і недоторканну основу радянського ладу. Служба в робітничо-селянській Червоній Армії визнавалася почесним обов'язком, а захист Батьківщини – священним обов'язком кожного громадянина УРСР і одночасно встановлювалось, що зрада Батьківщини (порушення присяги, перехід на бік ворога, заподіяння шкоди

військовій могутності держави, шпигунство) карається за всією суворістю закону як найтяжкий злочин [139, с. 232].

Таким чином, в умовах тоталітарного режиму та масових репресій, права і свободи громадян носили формальний характер, тобто були декларативними, а не реальними. Людина як особистість у реальності не представляла інтересу для держави, вона не була “найвищою цінністю”, а лише засобом досягнення мети в інтересах держави, нехтуючи при цьому природні права і свободи. Водночас радянська влада розглядала права і свободи людини не як природні та невід’ємні, а як “дарованні” державою. І тому радянська правова доктрина допускала, що порушення або невиконання обов’язків мало наслідком повну або часткову втрату прав і свобод людини і громадянина [140, с. 272].

Четверта Конституція УРСР (остання серед Конституцій радянської доби) була прийнята позачерговою VII сесією Верховної Ради УРСР 9-го скликання 20 квітня 1978 р., яка базувалась на Конституції СРСР 1977 р. та була відомою в радянській правовій науці як “конституція розвиненого соціалізму і загальнонародної держави”. До речі, якщо в главі X “Основні права та обов’язки громадян” Конституції СРСР обов’язкам громадян було присвячено 4 статті, то в главі 7 “Основні права, свободи та обов’язки громадян СРСР” Конституції СРСР 1977 р. – 11 статей. Закріплення у главі 6 “Основні права, свободи і обов’язки громадян Української РСР” Конституції 1978 р. широкого кола прав і свобод громадян призвело не тільки до розширення кола обов’язків громадян, що було нетрадиційним на той час для конституцій більшості держав світу, а й до наповнення їх новим якісним змістом, а також ця Конституція встановила принцип, згідно якому здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов’язків (ч. 1 ст. 57). Тим самим, положення цієї норми мало ключове значення для правильного розуміння всієї системи співвідношення прав, свобод та обов’язків радянських громадян.

Крім того, Основний Закон розвивав і деталізував раніше встановлені попередніми конституціями зміст ряду обов’язків громадян, а саме: додержуватися Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів, поважати

правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина (ч. 2 ст. 57); сумлінно працювати в обраній галузі суспільно корисної діяльності, додержуватися трудової дисципліни (ст. 58); берегти і зміцнювати соціалістичну власність, боротися з розкраданням і марнотратством державного та громадянського майна, дбайливо ставитись до народного добра (ч. 1 ст. 59). У той же час у Конституції з'явилася і низка нових обов'язків, таких як оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету (ч. 1 ст. 59); поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави (ст. 62); поважати права і законні інтереси інших осіб, бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку (ст. 63); піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами соціалістичного суспільства (ст. 64); берегти природу, охороняти її багатства (ст. 65); турбуватися про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей (ст. 66); сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру (ст. 67). Також, у тексті Конституції УРСР 1978 р. з'явилася ст. 58, в якій говорилося про те, що “поважання особи, охорона прав і свобод громадян – обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб”, і введено категорію “обов'язок громадян” (ст. ст. 57-67).

Таким чином, Конституція УРСР 1978 р. не лише закріпила широке коло обов'язків громадян, що було об'єктивно обумовлено реаліями суспільного життя та відповідало самій природі соціалістичної держави, а й мала на меті врегулювати практично всі сфери приватного життя людини і громадянина, а також поставити інтереси держави вище за інтереси особи.

У червні 1995 р. Конституція УРСР 1978 р. фактично була замінена Конституційним договором між Президентом України та Верховною Радою України, а формально вона втратила чинність 28 червня 1996 р. у зв'язку з прийняттям Конституції України 1996 р.

Отже, саме в радянський період обов'язки громадян України (у тому числі й ті, які були притаманні конституціям різних держав світу) знайшли своє широке закріплення в конституціях і конституційно оформилися в цілісну систему. Водночас слід наголосити, що незважаючи на те, що на кожному новому етапі розвитку конституціоналізму в Україні змінювався обсяг і зміст обов'язків людини і громадянина, але між ними зберігалась спадкоємність. Як слушно зазначила О. В. Білоскурська, обов'язки громадян в радянських конституціях були спрямовані на гуманізацію суспільства та на повагу до особи. Особливо це проявилось в закріпленні обов'язку поважати права і свободи, честь і гідність інших осіб, поважати національну гідність громадян [141, с. 246]. У той же час у радянських конституціях формально декларувалися обов'язки держави, держаних органів та їх посадових і службових осіб, які були сформульовані як цілі, задачі та основні напрями діяльності держави.

Після розпаду колишнього СРСР і утворення на її території країн СНД і Балтії, Україна останньою серед них прийняла свою Конституцію і тому в українського законодавця була можливість врахувати досвід конституційного закріплення обов'язків людини і громадянина у цих державах, а також досвід нових країн Центральної і Східної Європи після розпаду так званого соціалістичного табору, але на нашу думку, цього не відбулося.

Отже, Конституція України, як і більшість конституцій європейських держав, декларує розвиток громадянського суспільства і правової держави. Однак Конституція України й досі не стала дійсно вищим законом громадянського суспільства, залишаючись при цьому модернізованим знаряддям впливу держави на суспільство. А це означає, що реальність конституційних норм залежить не тільки (а може й не стільки) від того, як вони сформульовані, а й від здатності суспільства вимагати їх дотримання на практиці [142, с. 154].

## 2.2. Доктринальні підходи щодо визначення поняття, змісту та сутності конституційних обов'язків людини і громадянина

З прийняттям Конституції України 1996 р., яка не лише закріпила важливі демократичні принципи устрою держави і суспільства, а й викликала необхідність перегляду на якісно новій конституційній основі ролі та значення багатьох правових категорій, зокрема поняття “конституційного обов'язку людини і громадянина”, яке на сучасному етапі має посісти гідне місце в правовому регулюванні суспільних відносин, міцність і стабільність яких досягається не лише за рахунок проголошення та гарантування відповідних прав і свобод, а й шляхом встановлення чітких юридичних обов'язків людини перед іншими людьми, суспільством, державою. Без цього правовий стан кожної конкретної людини було б юридично незабезпеченим і неміцним.

Варто наголосити, що поняття “обов'язок” є не тільки юридичною категорією, а й використовується в категоріально-понятійному апараті низки інших гуманітарних наук, зокрема в філософії, політології, історії, соціології тощо. Незважаючи на те, що “обов'язки громадянина, на відміну від його прав, які постійно прямують у бік збільшення, є мінімальними вимогами, які висуваються з боку суспільства (держави, співгромадян тощо) до громадянина”, вони є “логічними і обов'язковими аналогами відповідних прав і свобод” [101, с. 169], а також є важливим складовим елементом системи прав людини. При цьому, елемент є мінімальною одиницею, що спроможна до відносно самостійного здійснення певної функції в межах системи.

На тісному взаємозв'язку між правами та обов'язками наголошує і О. В. Пушкіна, яка вважає, що обов'язки громадян мають таку ж мету, як і права, а саме – забезпечувати стійкий баланс та необхідну динаміку правового регулювання. Інакше кажучи, сам факт використання у науковому юридичному лексиконі такого поняття, як “права людини”, яке передбачає наявність поряд з цією людиною інститутів державної влади, недержавних органів та просто інших людей, свідчить про те, що ці права супроводжуються й певними обов'язками кожного окремого

індивіда (як носія прав) як перед суспільством та іншими індивідами, так і перед державою [143, с. 91]. Тобто права, свободи та обов'язки не лише тісно взаємопов'язані одне з одним, але водночас виступають самостійними категоріями, що вимагає не тільки спільного, а й окремо всебічного та цілісного дослідження.

Отже, можна констатувати, що Основний Закон України узгоджений з міжнародно-правовими стандартами у сфері прав людини та змістовно кореспондується і корелюється з головними міжнародними документами про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які забезпечили його демократичне наповнення.

Крім того, розвиток юридичної науки зумовлює формування нових категорій, що нею послуговуються, зміну (уточнення, поглиблення) змісту раніше сформованих у ній понять, відкидання понять, що вичерпали себе [144, с. 766-767]. У зв'язку з тим, що для характеристики дослідження обов'язків людини і громадянина є необхідність застосування низки категорій і понять, то постає необхідність охарактеризувати ці категорії та поняття як з погляду філософії, так і з погляду інших соціальних наук, у тому числі юридичної науки.

Перш ніж перейти до аналізу поняття “конституційні обов'язки людини і громадянина”, слід з'ясувати зміст понять, які є родовими щодо нього, а саме понять “обов'язок” та “юридичний обов'язок”. Не зупиняючись спеціально на значенні дефініцій в науці та практиці, зауважимо, що проблема поняття “обов'язок” залишається в юридичній літературі поки що повністю невирішеною. Це питання розглядалося багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими-юристами, проте це не призвело до вироблення однозначного розуміння поняття “обов'язок”. При цьому слід погодитись із зауваженням О. В. Пушкіної, яка вказуючи на відмінність між поняттями “права людини” та “права громадянина”, звертає увагу і на існування такої ж відмінності між “обов'язками людини” та “обов'язками громадянина”. На підставі цього науковець робить висновок про існування двох типів обов'язків: загальних обов'язків та юридичних обов'язків (які кореспондують відповідно правам людини і правам громадянина) [143, с. 96]. Тобто, носієм загальних обов'язків виступає будь-яка людина, що підтверджується застосуванням таких

юридичних термінів, як “кожен”, “усі” та “кожна людина”, а носієм юридичних обов’язків є лише “громадянин” держави.

Таким чином, обов’язки людини мають природне походження, тому, що вони впливають не з самого факту громадянства, а з природнього зічленства індивіда в суспільстві, а обов’язки громадянина впливають з зічленства індивіда в державі та є відображенням державно-правової якості особистості.

Користуючись дослідницьким надбанням філологів, можна розкрити семантичний зміст слова “обов’язок”. Так, у словнику української мови міститься наступне формулювання: “Обов’язок – це те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління” [145, с. 548]; а згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, “Обов’язок – це те, чим не можна нехтувати; те, що вимагається в законодавчому порядку” [146, с. 813].

Таким чином, семантична сутність слова “обов’язок” вказує на “беззастережну необхідність” чогось, зокрема певної поведінки чи виконання дії. І тим самим ставить суб’єкта (виконавця) перед “фактом необхідності” і не дає йому права вибору варіанту поведінки, дій тощо.

Як свідчить аналіз доктринальних джерел, учені-конституціоналісти по-різному визначають цю дефініцію. Так, Ю. М. Тодика тлумачить обов’язок людини як необхідність певної її поведінки, об’єктивно зумовленої конкретно-історичними потребами існування інших людей, націй, народу, його соціальних груп і всього людства [147, с. 65], а А. М. Колодій і А. Ю. Олійник зазначають, що обов’язки – це вимоги, що пред’являються до людини і громадянина, діяти певним, чітко визначеним правовою нормою чином (або утриматися від вчинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і громадян [148, с. 202]. У той же час В. В. Кравченко визначає аналізуєме поняття як об’єктивну обумовлену вимогу держави до особи діяти чітко визначеним у законі чином або утримуватися від здійснення певних дій [149, с. 141], а Н. Г. Шукліна – як міру обов’язкової поведінки, якої кожен повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб’єктів [150, с. 199].

На нашу думку, наведені вище трактування окресленого поняття швидше змістовно доповнюють одне одного, ніж суперечать. Це створює якісне підґрунтя для відносно усталеної доктринальної універсалізації цього поняття в правовій науці. Таке розмаїття формулювань обов'язків пояснюється насамперед відсутністю у фаховій літературі загально визнаних критеріїв з питань юридичних обов'язків, що приводить до теоретичного плюралізму трактування цієї категорії. Крім того, поняття “обов'язки” та його похідні “юридичні обов'язки” і “конституційні обов'язки” надзвичайно складно сформулювати, оскільки їх важко відокремити від інших соціальних норм і перш за все, моральних. Так, О. В. Білоскурська, враховуючи надбання юридичної науки, запропонувала три підходи стосовно визначення поняття обов'язку та його розкриття через категорію належного чи необхідності, або через категорію правової можливості [151, с. 38].

На доктринальному рівні була здійснена спроба розкрити поняття обов'язку і через призму категорії “правова можливість”, але такий підхід не був підтриманий науковцями. Категорія “правова необхідність” найбільш повно розкриває сутність юридичного обов'язку і на відміну від “належної поведінки” в обов'язковому порядку має бути визначена нормативно-правовим актом, а також окреслювати найбільш важливі, необхідні обов'язки. У свою чергу, “належна поведінка” хоча і є так само бажаною для нормативного закріплення, але за своєю роллю є менш важливою і необхідною для формалізації через нормативно-правовий акт. Тобто як зазначив Л. І. Летнянчин, “методологічно правильним буде розкривати поняття прав і свобод через категорію правової можливості, а юридичних обов'язків – через категорію правової необхідності. Такий підхід дозволить встановити наявні відмінності між правами і свободами, з одного боку, та обов'язки – з іншого, розкрити зміст кожного з цих явищ” [24, с. 13]. Ця категорія правової необхідності є більш вузьким, конкретизованим і формалізованим правилом поведінки, що встановлюється нормативно-правовим актом насамперед Конституцією України, чітко окреслює коло суб'єктів, які її визначають, і тим самим найбільш повно розкриває сутність юридичного обов'язку. З точки зору структурної побудови, юридичні обов'язки складаються з чотирьох елементів: а) необхідності здійснювати

певні дії; б) необхідності утриматися від здійснення певних дій; в) необхідності вимагати здійснення чи нездійснення певних дій з боку інших осіб; г) необхідності відповідати за невиконання прописаних дій [23, с. 14]. Залежно від виду обов'язку змінюється й характер потрібної поведінки, яка не може бути виконана добровільними діями суб'єкта. Оскільки термін “необхідність” законодавчо не визначений, то це дає підстави уточнювати провідну тенденцію щодо визначення цієї базової категорії, яка, з одного боку, вказує, що цей обов'язок існує й розвивається в межах бажаної (корисної, необхідної, допустимої), встановленою Конституцією і гарантованої державою поведінки, а з іншого – відображає сутність саме конституційного обов'язку з притаманною йому специфікою (можливість застосування заходів державного примусу).

Отже, термін “необхідність” стосується будь-якого конституційного обов'язку, незалежно від буквального його вживання безпосередньо в тексті норм Конституції України. Категорія необхідності дозволяє більш адекватно відобразити сутність конституційного обов'язку, що володіє всіма якість, які належать праву в цілому та внаслідок діалектичної єдності загального і окремого. Але конституційний обов'язок це не тільки необхідна поведінка, а це також вид і міра такої поведінки. Якщо категорія “необхідність” підкреслює лише її зовнішню ознаку, то категорії “вид” і “міра” показують форму виконання цього обов'язку. Тобто конституційний обов'язок повинен володіти визначеністю та мати відповідні межі. Саме на конкретний вид (модель) поведінки покликаний орієнтуватися суб'єкт конституційного обов'язку, оскільки чим чіткіше він буде виконувати свої обов'язки, тим вища його самодисципліна та організованість, тим повніше та успішніше реалізуються його права, тим краще й ефективніше працює вся правова система держави. При цьому слід пам'ятати, що в юридичній науці категорії можливості та категорії необхідності не тільки взаємопов'язані, а й взаємопроникають, і тому між ними немає непереможного протиріччя.

На нашу думку, поняття “юридичного обов'язку” (при цьому окремі вчені-правознавці застосовують таке словосполучення як “правовий обов'язок”) доцільно розкривати виходячи із уявлень про загальні обов'язки та беручи до уваги їх

юридичні аспекти. Відомо, що юридичні обов'язки визначаються, закріплюються, забезпечуються та гарантуються законом не лише для задоволення інтересів самих носіїв обов'язків, а й для інтересів інших людей, держави і суспільства в цілому. В юридичних обов'язках не лише фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, корисними для нормальної життєдіяльності суспільства, а й розкриваються основні принципи взаємовідносин держави і людини. Без юридичних обов'язків не може обійтися жодне суспільство, а їх обсяг залежить від багатьох чинників: національних традицій, розвитку демократії, рівня політичної і правової свідомості та культури тощо. Забезпечуючи права і свободи людини і громадянина, держава у свою чергу, вимагає від них певної поведінки, що формулюється в нормативно-правових актах. Як слушно зазначила Н. Г. Шукліна, взяті разом юридичні обов'язки людини і громадянина утворюють певну підсистему, яка є розвитком і доповненням системи прав, свобод і обов'язків людини і громадянина [152, с. 54-55.]. Крім того, слід звернути увагу на те, що термінологія, яка використовується законодавцем під час формулювання юридичних обов'язків, дещо відрізняється від термінології, за допомогою якої проголошуються права і свободи. Наприклад, положення норм про обов'язки конституцій європейських держав, у тому числі й України, містять в собі не тільки чисто юридичні поняття, а й моральні категорії, такі як: гідність, честь, борг, священний обов'язок тощо.

Вище ми зазначали, що вітчизняними та зарубіжними вченими-юристами не вироблено однозначного розуміння поняття “обов'язок”. Майже аналогічна ситуація склалася і щодо поняття “юридичний обов'язок”. При цьому погляди більшості науковців збігаються в одному, а саме, що вони виражають належне, необхідне, потрібне з точки зору державної влади, законну поведінку суб'єкта. Але під час аналізу самої поведінки кожен підходить з однієї із сторін, що призводить до теоретичного плюралізму формулювань цієї дефініції. Так, М. І. Кагадій наголошує, що юридичний обов'язок – це встановлена законом точна міра суспільно необхідної, найбільш розумної та доцільної поведінки, спрямованої на задоволення інтересів суспільства і особистості [28, с. 167], а С. В. Бобровник зазначає, що юридичний обов'язок – це встановлена законодавством та забезпечена державою міра

необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта [153, с. 226]. Юридичні обов'язки як передбачені законодавством вид і міра належної поведінки людини і громадянина, яка гарантується державою, - розглядаються і авторами підручника “Загальна теорія держави і права” [154, с. 461], а також авторами навчального посібника “Права людини”, які вважають, що юридичний обов'язок – це гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства [155, с. 28]. На думку П. П. Шляхтуна, юридичний обов'язок – це встановлена законом міра належної поведінки [136, с. 298]. А. С. Пазенок також дотримується думки, що юридичні обов'язки є встановленою законодавством мірою необхідною, обов'язкової поведінки учасника певних правовідносин [156, с. 121]. У той же час М. Маніна вважає, що юридичним обов'язком є встановлена законодавством та забезпечена державною владою міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, що реалізується як у формі добровільного, так і примусового виконання та дотримання приписів правових норм [157, с. 41].

Таким чином, узагальнюючи теоретичний аналіз доктринальних джерел, слід зазначити, що вчені по-різному визначають поняття “юридичний обов'язок”, що в свою чергу створює якісне підґрунтя для відносно усталеної доктринальної універсалізації цієї дефініції. Ми вважаємо, що юридичний обов'язок людини і громадянина – це передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра суспільно необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснювати в інтересах уповноваженого суб'єкта.

Різновидом юридичного обов'язку є конституційні обов'язки, які в демократичній державі виступають одним із найважливіших елементів її правової основи, є специфічною формою керівництва суспільством, способом координації діяльності людей. Конституційні обов'язки відрізняються від інших обов'язків за змістом і формою закріплення, виконують спеціальні функції, здійснюють певний вплив на систему юридичних обов'язків, в якій посідають особливе місце, визначають характер усіх інших юридичних обов'язків, які закріплюються галузевим законодавством та виступають гарантією додержання конституційних

прав людини і громадянина. Саме в обов'язках не тільки юридично оформлюються правила поведінки особи, що визнаються і гарантуються державою, а й фактично розкриваються ті основні принципи взаємовідносин між державою та особою, які на певному етапі держава вважає можливими, корисними, доцільними чи обов'язковими для її нормального функціонування і для життєдіяльності та розвитку суспільства загалом.

На наш погляд, поняття “конституційний обов'язок” доцільно розкривати виходячи із загальних уявлень про обов'язки та беручи до уваги їх юридичні аспекти. Як правило, учені-конституціоналісти поняття “конституційний обов'язок людини і громадянина” розуміють як визначені нормами Конституції та законами України міру обов'язкової, належної поведінки та діяльності у політичній, економічній, соціальній, культурній (духовній) сферах суспільного життя [158, с. 31; 140, с. 272], а О. В. Батанов – як міру суспільно необхідної правомірної поведінки особи, передбаченої конституцією держави [153, с. 224]; О. В. Білоскурська – як встановлену і гарантовану, забезпечену державою необхідність поведінки людини і громадянина в Україні в інтересах суспільства, держави та інших осіб, у межах і порядку, передбачених Конституцією та іншими законами України щодо створення, набуття та захисту суспільних і власних благ [159, с. 9]; О. Ф. Фрицький – як закріплену в конституційно-правових нормах формально виражені правила належної поведінки людини, які застосовують до будь-яких осіб, які перебувають на території даної держави, або до поведінки громадян даної держави, незалежно від місця їх перебування, з метою запобігання нанесенню неправомірної шкоди державі, суспільству, правам і свободам інших людей [101, с. 170]; Л. О. Гаманюк – як закріплені в Конституції України вимоги, які пред'являються кожній людині та громадянину, аби він діяв певним, чітко визначеним конституційною нормою чином (або утримувався від вчинення відповідних дій) для забезпечення інтересів суспільства, держави, інших людей і громадян [27, с. 251]; А. Ю. Олійник – як встановлену в інтересах усіх членів суспільства та гарантовані державою і суспільством, закріплені в Конституції і законах України необхідні моделі поведінки людини і громадянина, що обмежують їх права і за невиконання чи

неналежне виконання яких передбачена юридична відповідальність [32, с. 16]; Л. І. Летнянчин – як різновид юридичних обов’язків, визнані і встановлені (забезпечені) державою в інтересах усіх членів суспільства і кожної особи, зокрема, засновані на нормах Міжнародної хартії прав людини та загальнолюдської (християнської) моралі й закріплена в Конституції України необхідність, яка приписує кожному індивіду певні вид і міру відповідної поведінки [24, с. 31]; М. І. Хавронюк – як закріплену Конституцією України і гарантовану відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій, покладена на людину чи громадянина України і безумовна для виконання ними [160, с. 288]; П. П. Шляхтун – як закріплену в конституційно-правових нормах вимоги держави до поведінки будь-яких осіб, що перебувають на її території, або тільки до поведінки громадян даної держави незалежно від їх місцезнаходження [136, с. 210]; В. В. Молдован і Л. І. Чулінда – як закріплену в юридичних нормах необхідність певної поведінки особи, яка залежить від потреб існування та розвитку інших людей, держави і суспільства [161, с. 34.]; Ж. М. Пустовіт – як міру обов’язкової, належної поведінки чи діяльності у всіх сферах суспільного життя (у політичній, економічній, соціальній та культурній) [162, с. 67]; В. І. Чушенко і І. Я. Заяць – як встановлені українською державою й закріплені в Конституції та її законах зобов’язання осіб на користь держави [163, с. 214.]; а О. В. Совгіря і Н. Г. Шукліна – як закріплені в нормах Конституції міри належної поведінки суб’єктів конституційно-правових відносин [164, с. 179].

Як свідчить аналіз наведених та інших доктринальних джерел, вітчизняні вчені-юристи єдині в тому, що “конституційні обов’язки” мають бути “визначені”, “закріплені”, “встановлені”, “гарантовані” Конституцією та іншими законами України, а також розглядаючи під різним кутом зору поняття “конституційний обов’язок людини і громадянина” вони вважають, що конституційні обов’язки людини і громадянина володіють особливим соціальним призначенням, займають домінуюче становище серед юридичних обов’язків і здійснюють на них певний вплив. І тому узагальнюючи зазначене, ми вважаємо, що окреслене поняття потрібно розуміти як міру суспільно необхідної правомірної поведінки особи, що

закріплена в нормах Конституції та законах держави, яка наявна винятково у конституційно-правових відносинах і передусім виражає її обов'язки перед державою і суспільством [77, с. 231-232].

Таким чином, конституційні обов'язки визначають характер усіх інших юридичних обов'язків людини і громадянина, які повинні точно відповідати положенням норм Конституції. Крім того, конституційні обов'язки – це правова форма взаємозв'язку людини і держави, яка обумовлює його стійкий і зворотний характер, соціальна цінність яких полягає в тому, що конституційні обов'язки виступають юридичним засобом виконання державою своїх функцій. Як зазначено в п. 1 ст. 13 Конституції Словаччини, “обов'язки можна покладати: а) законом або на підставі закону, в його межах і при дотриманні основних прав і свобод; б) міжнародним договором ..., який прямо обґрунтовує права та обов'язки фізичних чи юридичних осіб; с) розпорядженням Уряду ...” [165]. При цьому слід розмежовувати взаємопов'язані, але не тотожні такі категорії – як сутність конституційних обов'язків та їх зміст. Ще свого часу давньогрецький мислитель, основоположник об'єктивного ідеалізму Платон Афінський (Арістокл, 427-347 до н.е.) трактував сутність як щось абсолютне та незалежне, як особливу реальність ідей, які зовні народжують земні речі та управляють ними. Тобто зміст конституційного обов'язку є категорією більш ширшою та мінливішею, ніж категорія сутності конституційного обов'язку, яка являє собою стрижень змісту. Сутність абстрактна, а зміст – конкретний. Як вважає О. П. Черновол, сутність усіх юридичних обов'язків є тотожною, однак їх зміст суттєво різниться [22, с. 9].

Отже, варто зауважити, що саме за змістом, а не за сутністю можна відрізнити один обов'язок від іншого, з'ясувати їх особливості, показувати специфіку окремих видів, груп обов'язків тощо. І тому необхідність певної поведінки як сутності обов'язку (внутрішня сторона) наповнюється кожного разу чітким змістом, який окреслює межі цієї поведінки, з'ясовує її об'єм, вид, міру, спосіб, визначає характер, спрямованість, якість, час і простір (зовнішня сторона), що свідчить про взаємозв'язок сутності та змісту.

### **2.3. Конституційні обов'язки людини і громадянина як невід'ємна складова частина системи прав людини**

Відкрите демократичне суспільство, на відміну від тоталітарного, формує інші принципи життя та інші парадигми відносин “громадянин-держава”, “людина-суспільство”, “права-обов'язки”, “свобода-відповідальність”. При цьому необхідно наголосити, що в демократичних країнах завжди спочатку записували в конституціях права і свободи людини і громадянина, а потім вже вказували на обов'язки, тобто традиційно права і свободи передували обов'язкам. Разом із цим, як конституційні права і свободи, так і основні обов'язки громадянина згідно з п. 1 ст. 92 Конституції України визначаються виключно законами України, що доводить юридичну рівність останніх з правами і свободами. І тому враховуючи зазначене, Конституція України 1996 року відходячи від патерналістичного розуміння прав, згідно з якими свої права людина отримує від держави, сформулювала нову світоглядну парадигму взаємин суб'єктів у системі суспільних відносин “людина–суспільство–держава”, вирішення якої представляє не тільки теоретичний, а й практичний інтерес.

Тобто людина наділяється не тільки правами і свободами, які надають їй певні можливості набуття, володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та іншими благами, але й обов'язками, додержання яких є необхідною умовою досягнення відповідних цілей. У зв'язку з цим, обов'язки є таким же необхідним елементом правового регулювання, як і права, тому що вони пов'язують як демократичну, соціальну, правову державу, так і особу. І тому відтиснення на другий план обов'язків людини, так само, як і здійснення прав за будь-яку ціну, несприятливо впливає на відносини індивіда і суспільства.

Людина, перебуваючи в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми, а тому, вона не може не мати обов'язків стосовно інших людей, суспільства, держави, і не може відмовитися від виконання своїх конституційних обов'язків, перш за все тому, що вони виступають засобом забезпечення конституційних прав і свобод. Невиконання своїх обов'язків окремими суб'єктами суспільства призводить до

обмеження прав і свобод інших суб'єктів, що, в свою чергу, створює умови для виникнення суттєвих непорозумінь між людьми. При цьому слід зазначити, що незважаючи на взаємозалежність і взаємозв'язок прав та обов'язків, користування конституційними правами і свободами, на нашу думку, не поставлено у пряму залежність від виконання людиною і громадянином своїх конституційних обов'язків. У протилежному випадку, якщо користування правами ставити в залежність від виконання обов'язків, то це буде рівнозначно регресу демократії. Тобто, невиконання конституційних обов'язків не позбавляє індивіда можливості користування у повному обсязі належних йому прав і свобод. Але невиконання обов'язків, безсумнівно, створює передумови для порушення цих прав і свобод у майбутньому тому, що порушуються основи, на яких базується стабільне функціонування соціуму.

Ще свого часу німецький філософ І. Кант (1724-1802) у своїй лекції по етиці стверджував, що найвищим серед обов'язків є глибока повага права інших людей. Наш обов'язок полягає в тому, щоб глибоко поважати право інших і як святиню шанувати його. У всьому світі немає нічого більш святого, ніж право інших людей. Воно недоторканне та непорушне. Крім того, він наголошував, що кожна людина зобов'язана відстоювати своє право і слідкувати, щоб інші не топтали його ногами. Вона не повинна відмовлятися від людської переваги "мати право", а зобов'язана так довго відстоювати його, як тільки може, тому, що відмовляючись від свого права, вона відмовляється і від права називатися людиною.

Таким чином, органічний взаємозв'язок прав і обов'язків створює врівноважений і збалансований суспільний стан, режим найбільшого сприяння для повсякденної життєдіяльності особи, а їх кореляція віддзеркалює розумний баланс інтересів особи й суспільства, особи й держави, суспільства й держави тощо, сприяє досягненню злагоди, взаєморозуміння та соціального компромісу між ними [166, с. 83]. Тому від правильності тлумачення і розуміння співвідношення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина залежить правомірна поведінка людей в суспільстві, правильне дотримання громадянами законів та інших нормативно-правових актів, повне використання ними своїх прав і свобод і водночас неухильне

виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою. Завдяки новим принципам зазначених взаємин права, свободи та обов'язки людини і громадянина рівною мірою служать необхідним засобом досягнення волі, всебічного і гармонічного розвитку особистості в силу того, що в будь-якому праві та обов'язку виражено сполучення суспільних, колективних, групових, особистих і інших інтересів. У зв'язку з цим, поряд із цілим комплексом прав і свобод, Конституція передбачає ряд важливих обов'язків, які є невід'ємним, органічним складовим елементом конституційно-правового статусу людини і громадянина. При цьому ми вважаємо, що забезпечення й захист прав людини і громадянина можливо лише тоді, коли поряд з гарантуванням конституційних прав держава одночасно підтримує належний рівень правопорядку, який завжди пов'язаний не лише з правами особи, а й з її обов'язками. По суті, такого ж висновку доходять А. М. Колодій і А. Ю. Олійник, які вважають, що здійснення прав і свобод можливе тільки за наявності виконання обов'язків суб'єктом цього права чи свободи, а також іншими суб'єктами [167, с. 209]. І тому науковці цілком виправдано наголошують на тому, що права не можуть ефективно реалізовуватися без обов'язків. Лише в гармонійному поєднанні (єдності) прав і обов'язків як явищ можливий прогресивний розвиток суспільства і держави.

Водночас слід звернути увагу на те, що В. Шаповал і С. Крижанівський відзначаючи, що питання сполученості прав і свобод з обов'язками є важливою проблемою, разом з тим вони стверджують, що “у теорії та практиці світового конституціоналізму наявність сполученості між об'єктивними правами і об'єктивними обов'язками, звичайно, заперечується. При цьому існування обов'язків особи, в тому числі конституційних, не відкидається, але вони не сприймаються у взаємозв'язку з правами і свободами. Вважається, що такий взаємозв'язок призвів би до обмеження прав і свобод, зокрема тих, котрі мають природний характер і є невідчужуваними і непорушними” [168, с. 11]. На нашу думку, з такими ствердженнями важко погодитись.

Загалом, якщо говорити про категорію обов'язку, то варто нагадати, що обов'язки є одним із чинників забезпечення та непорушності прав і свобод людини і

громадянина. Будучи самостійними категоріями, права та обов'язки “приречені” на тісну “співпрацю” у справі регулювання суспільних відносин. Тому, вся система прав, свобод та обов'язків, а також їх співвідношення зумовлені об'єктивними потребами та інтересами суспільства, з одного боку, й інтересами людини і громадянина – з іншого. Виконання обов'язків є передумовою реалізації прав і свобод людини і громадянина, які повинні виконувати певні обов'язки, щоб при використанні своїх прав і свобод не завдати шкоди державі, суспільству, іншим людям. Тобто обов'язки людини і громадянина є логічними і обов'язковими аналогами відповідних прав і свобод. Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами отримав своє визнання у міжнародно-правових актах. Так, у п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини зазначено, що “кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи” [111, с 13]. Про обов'язки йдеться і в преамбулах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права: “... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить...” [111, с 15, 39]. Ці положення у вигляді принципу єдності дістали свого конституційно-правового закріплення і в ст. 23 Конституції України, який полягає в тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути і обов'язків без прав. Ще свого часу К. Маркс писав, що в людському суспільстві немає прав без обов'язків, як і немає обов'язків без прав. Про це відзначається і в ст. 2 та ч. 2 ст. 4 Конституції Італії, в яких відповідно записано, що “Республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини – як приватної особи та як члена суспільних об'єднань, в яких виявляється його особистість, – і вимагає виконання непорушних обов'язків, які випливають із політичної, економічної і соціальної солідарності” та “кожен громадянин відповідно до своїх можливостей і на свій вибір зобов'язаний здійснювати діяльність або виконувати функції, які сприяють матеріальному чи духовному прогресу суспільства” [120].

Ми вважаємо, що слід погодитись з позицією Т. Пейна, який писав, що “Декларацію прав необхідно було б супроводити Декларацією обов'язків ... . Декларація прав є одночасно й Декларацією обов'язків. Усе, що є правом однієї

людини, у той же час є і правом іншої; і мій обов'язок – забезпечувати, а не лише користуватися” [169, с. 244]. До речі, питання прийняття спеціальної Декларації обов'язків людини і громадянина неодноразово обговорювалось на різних міжнародних форумах, зокрема в 1990 р. на XII Всесвітньому соціологічному конгресі у Мадриді та на конгресі Міжнародного соціального захисту в Парижі у 1991 р., а також пропонувалися деякими науковцями.

На сучасному етапі суспільного розвитку незаперечним фактом є те, що на міжнародному рівні постійно декларуються права людини, сформульовані в Загальній декларації прав людини 1948 р. і наступних конвенціях, а також вимоги щодо їх дотримання. У той же час відбувається “відсунення на другий план” висвітлення обов'язків людини, які майже не згадуються в зазначених документах. Тобто, надмірна увага до прав і свобод людини і громадянина і водночас “відсунення на другий план” обов'язків людини і громадянина, а також здійснення цих прав за будь-яку ціну, несприятливо впливають на відношення між людиною і суспільством, людиною і державою, а також неминуче призводить до переважування у бік вимоги негайного та беззастережного здійснення лише її прав. Про це свідчать події 2019-2020 р.р., які відбулися, наприклад, у Франції – вуличні протести так званих “жовтих жилетів” і в США – рух Black Lives Matter (“Життя чорних має значення”). Ми вважаємо, що зазначені події поклали кінець існуючим у світі стереотипам щодо високої правової свідомості і поведінки на зразок “законослухняності” громадян США, Великобританії, Німеччини та інших західних країн. У теперішній час слова Алексіса де Токвілья, які відображені в його творі “Про демократію в Америці” (січень 1835 р.) про те, що у Сполучених Штатах ніхто й гадки не мав, що людина у вільній країні може мати право чинити абсолютно все, чого їй забажається; навпаки, в неї як у громадянина з'явилися ще більш різноманітні, ніж у будь-кого в інших країнах, обов'язки [170, с. 201], – вже не відповідають дійсності. Також підлягають сумніву і твердження про те, що законослухняність громадян США є органічною складовою їх ментальності. І тому, на думку О. В. Пушкіної, “визнання спільних та рівних прав за окремими індивідами означає ні що інше, як накладання на них бодай мінімальних правових обов'язків,

які передбачають необхідність спільного дотримання загальних правових норм” [38, с. 73].

Таким чином, однією з головних умов дотримання прав і свобод людини і громадянина є виконання ними своїх обов’язків. Разом із покладеними на громадян обов’язками права створюють правовий статус людини, в якому знаходить своє відображення єдність прав, свобод та обов’язків людини і громадянина. І тому можна погодитись з думкою Н. Г. Шукліної, що “... разом узяті конституційні обов’язки людини і громадянина утворюють визначену підсистему, яка є розвитком і доповненням системи прав, свобод та обов’язків людини і громадянина” [31, с. 32].

Отже, права, свободи та обов’язки утворюють єдине ціле, однією стороною якого є право однієї людини, а другою – обов’язок іншої людини не порушувати це право, що надає можливість розглядати їх як цілісне правове явище. Водночас Л. І. Летнянчин взагалі пропонує розглядати обов’язки як основний конституційно-правовий інститут у межах генерального інституту основ правового статусу людини і громадянина. При цьому вчений наголошує, що для вирішення обов’язків у самостійний конституційно-правовий інститут вагомим аргументом має стати те, що вони складають собою певну систему, сукупність норм конституційного права [114, с. 46–47]. Але ми вважаємо, що з методологічної точки зору обов’язки не є окремим конституційно-правовим інститутом, і тому варто погодитись з В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко, які питання громадянства та прав, свобод та обов’язків людини і громадянина об’єднують в єдиний інститут – інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина [171, с. 31], де конституційні обов’язки є не тільки складовим елементом, а й в межах цього інституту, взаємодіючи з іншими елементами, доповнюють його, а також надають йому міцності та досконалості. Слід зазначити, що більшість учених розглядають не тільки права в єдності з обов’язками, а й обов’язки – у тісному взаємозв’язку з правами. Хоча права і обов’язки є відносно самостійними категоріями, але, незважаючи на це, неможливо в повному обсязі розкрити їх сутність окремо один від одного, оскільки це діалектично взаємопов’язані поняття, які відображають взаємозв’язок між людьми та людьми і державою. Положення про взаємозв’язок і взаємозалежність

прав, свобод та обов'язків, їх кореляції одне одному в тій чи іншій формі – це встановлений факт, який неодноразово підтверджувався конституційною практикою багатьох європейських держав. Наприклад, у п. 1 ст. 15 Конституції Румунії встановлено, що “громадяни користуються правами і свободами, освячені Конституцією та іншими законами, і несуть передбачені ними обов'язки” [172].

Також слід погодитись з думкою тих учених, які вважають, що обов'язок – це парна категорія з правом, тому що обов'язок є способом забезпечення прав. Водночас О. М. Костенко стверджує, що у Загальній декларації прав людини “природний закон парності прав і обов'язків” відображений неналежною мірою. Такий підхід багатьма фахівцями визнається як недолік, оскільки неналежним чином реалізує ідею про взаємозв'язок прав і обов'язків людини. І далі вчений наголошує, що подібна односторонність знайшла своє відображення і в чинній Конституції України, в якій має місце порушення принципу органічної єдності прав і обов'язків суб'єктів права [173, с. 5].

Отже, обов'язок – це зворотня сторона права, тобто односторонніх, незалежних, відокремлених одне від одного прав, свобод та обов'язків не існує, тому що у відокремленому вигляді вони взагалі б не мали змісту. Права та обов'язки об'єктивно взаємопов'язані між собою через їх взаємозумовленість і рівність, про що йшлося в Концепції нової Конституції України, де пропонувалось одну із глав розділу II назвати “Гарантії прав. Єдність прав і обов'язків” [174]. Таким чином, цей висновок дає можливість розглядати конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина як цілісне правове явище, що володіє специфічними ознаками та властивостями системи.

Необхідно наголосити, що проблема співвідношення й єдності конституційних прав, свобод та обов'язків має не тільки науково-теоретичне, а й практичне значення, що знайшло своє втілення в новітніх європейських конституціях, зокрема в Іспанії, Італії, Польщі, Португалії та інших країнах. Так, у п. 1 ст. 12 Конституції Португалії, хоча й у формальних висловлюваннях, закріплено принцип єдності прав і обов'язків: “Усі громадяни користуються правами й несуть обов'язки, які закріплені за ними Конституцією” [109]. Від правильності тлумачення й розуміння

цього співвідношення залежить правомірна поведінка людини в суспільстві, дотримання нею законів, повне й правильне використання своїх прав і свобод та водночас неухильне, сумлінне виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою. Наприклад, у п. 1 ст. 55 Конституції Молдови зафіксовано, що “кожен громадянин має обов'язки перед державою і суспільством, які безпосередньо впливають із гарантованих йому прав і свобод” [175].

Аналізоване співвідношення характеризується принципом, який в зарубіжній літературі іноді позначається як принцип юридичної симетрії та походить від юридичного правила римського права, яке в перекладі з латинської мови означає “де вигода, там й обов'язок” [31, с. 31]. З приводу останнього хотілось б зазначити, що свого часу Г. Гегель стверджував, що права і обов'язки об'єднані в одному і тому ж відношенні ... насамперед у тому розумінні, що певному праву з мого боку відповідає в іншому певний обов'язок. Якби в одній стороні були б усі права, а в іншій усі обов'язки, то цілісне розпалося би. Тобто не можна собі уявити людину, яка несе тільки обов'язки, як неможливі й права людини без обов'язків. Про це йдеться в ст. 2 Конституції Італії, в якій зазначено, що “Республіка визнає й гарантує невід'ємні права людини ... і вимагає виконання непорушних обов'язків, що впливають із політичної, економічної і соціальної солідарності” [120]; у п. 1 ст. 33 Основного Закону Німеччини – “кожен німець має ... рівні громадянські права і обов'язки” [121]; у ч. 1 ст. 5 Конституції Латвії – “усі громадяни ... рівні в правах і обов'язках” [130]; у п. 1 ст. 12 Конституції Португалії – “усі громадяни користуються правами та виконують обов'язки, які закріплені за ними в Конституції”, а в п. 1 ст. 15 доповнюється, що “іноземці та особи без громадянства, що тимчасово перебувають чи проживають в Португалії, користуються тими самими правами та виконують такі самі обов'язки, як і португальські громадяни” [109]; у преамбулі Конституції Франції 1946 р. закріплено, що “Франція утворює із заморськими народами Союз, заснований на рівності прав та обов'язків” [176]; у п. 1 ст. 72 Конституції Азербайджану вказано, що “кожен виконує перед державою і суспільством обов'язки, які безпосередньо впливають із його прав і свобод” [177]; у підпункті а) п. 1 ст. 13 Конституції Словаччини встановлено, що “1. Обов'язки

можна покладати: а) законом або на підставі закону, в його межах і при дотриманні основних прав і свобод” [165], а в п. 1 ст. 4 Конституція Чехії – “обов’язки можуть покладатися лише на підставі закону, в його межах і за умови дотримання основних прав і свобод” [178].

Отже, незважаючи на те, що категорії “права” і “обов’язки” тісно взаємопов’язані між собою, слід зазначити, що на конституційному рівні перелік прав і свобод людини і громадянина закріплений значно ширше, аніж перелік обов’язків, що на думку П. П. Шляхтуна, свідчить про неоднозначне ставлення в теорії та практиці конституціоналізму до конституційних обов’язків та їх взаємозв’язку з конституційними правами і свободами [179, с. 195]. Але, на наш погляд, у більшості випадків не потрібно нарівні з кожним правом відображати в тексті конституції кореспондуючий цьому праву обов’язок, який сам собою розуміється та який насамперед знаходить своє закріплення в чинному законодавстві на галузевому рівні.

У громадянському суспільстві завдяки новим принципам взаємин особи і суспільства, права та обов’язки людини і громадянина рівною мірою є необхідним засобом досягнення всебічного й гармонічного розвитку людини та задоволення її особистих, суспільних та інших інтересів шляхом реалізації прав і обов’язків у їхньому нерозривному зв’язку між собою, що зміцнюється у зв’язку зі збільшенням матеріальних можливостей сучасного суспільства та зростанням свідомості її членів. При цьому варто нагадати, що в колишніх радянських конституціях знайшли своє широке закріплення обов’язки громадян, а також вони містили норми, які закріплювали єдність прав і обов’язків і які відсутні в чинній Конституції України [37, с. 120], що пояснюється тим, “що наша наука відійшла від ідеї єдності конституційних прав і обов’язків громадян” [31, с. 32]. Але ми вважаємо, що сучасні конституційні обов’язки за своєю сутністю та формою (змістом) майже не змінилися, що дає підстави говорити про їх універсальний характер та про звуження їх кола. На підтвердження цієї тези можна навести положення ст. 12 Конституції Туреччини, де говориться, що “основні права і свободи позначають також обов’язки та відповідальність громадянина перед суспільством, його сім’єю та іншими

особами” [180]. Слід нагадати, що під час підготовки проекту Конституції України 1996 р. її розробникам довелося вирішувати питання: сприйняти підхід, який був застосований в “давніх” конституціях західних європейських держав або врахувати сучасні тенденції новітніх конституцій зарубіжних держав, які широко використовують ідею єдності конституційних прав та обов’язків. У результаті поєднання цих двох підходів у назві розділу II Конституції України була втілена ідея єдності конституційних прав та обов’язків, хоча обов’язки людини і громадянина були згруповані переважно в його заключних статтях (ст. ст. 65, 66, 67, 68). І тому ми підтримуємо думку деяких науковців про наявність взаємозв’язку та їх однакової соціально-політичній однорідності, однакової значимості й цінності; в їхній юридичній погодженості; у діалектичній взаємодії як парних категорій тощо.

Взаємозв’язок обов’язків з правами і свободами, а також із суспільством і державою дістав своє конституційно-правове закріплення в текстах багатьох конституцій європейських держав. Наприклад, у ч. 2 ст. 4 Конституції Латвії записано, що “зміст громадянства становить сукупність взаємопов’язаних прав та обов’язків громадянина і держави” [130]. Тобто в нових європейських конституціях стала помітною визначена стилізація прав і свобод, з’явилась їх форма подання за змістом прав, свобод та обов’язків. Крім того, на конституційному рівні знайшли своє відображення не лише інститути прав і свобод людини, а й обов’язки людини і громадянина, а також у назві відповідних глав міститься не лише слово “права”, але й “обов’язки”. Усе зазначене, на наш погляд, є правильним, оскільки відповідає концепції єдності прав і обов’язків. Тобто зафіксовані на конституційному рівні обов’язки визнаються основними, що не тільки відображає їх значущість, а й вказує на форму закріплення – Основний Закон. Відтворення в конституційно-правових нормах обов’язків є побажанням держави щодо поведінки осіб, які постійно проживають чи перебувають на законних підставах на її території, або лише до поведінки громадян цієї держави. При цьому слід підкреслити, що в деяких європейських державах на конституційному рівні закріплений принцип рівності обов’язків, який означає, що жодна людина або жоден громадянин не повинен звільнитись чи ухилятися від обов’язків, тобто цей тягар повинен рівномірно

поширюватися на всіх громадян, іноземців та осіб без громадянства. Наприклад, у п. 2 ст. 4 Конституції Греції зафіксовано, що “греки й гречанки мають рівні права та обов’язки” [119], у п. 1 ст. 139 Конституції Іспанії – “усі іспанці мають однакові права та обов’язки на всій території Іспанії” [181], а в п. 1 ст. 71 Конституції Португалії навіть закріплено положення щодо виконання особами з інвалідністю своїх обов’язків, в якому говориться, що “громадяни з фізичними або розумовими недоліками користуються правами і несуть обов’язки, які закріплені Конституцією, крім прав та обов’язків, здійснення яких ускладнюється через їх обмежені можливості” [109].

Аналізований принцип розповсюджується й на осіб, навіть якщо вони мають подвійне громадянство, а також на іноземних громадян та осіб без громадянства. Наприклад, у п. 1 ст. 69 Конституції Азербайджану зазначено, що “іноземці і особи без громадянства, які знаходяться в Азербайджанській Республіці, можуть користуватися всіма правами і повинні виконувати всі обов’язки нарівні з громадянами Азербайджанської Республіки...” [177]. Аналогічні положення закріплені й в конституціях Албанії (п. 1 ст. 16), Грузії (п. 1 ст. 47), Молдови (п. 1 ст. 19), Болгарії (п. 2 ст. 26), Естонії (ч. 1 § 9), Латвії (ч. 1 ст. 5), Португалії (п. 1 ст. 15). Водночас певні обов’язки не розповсюджуються на іноземців та осіб без громадянства, які притаманні лише громадянам даної країни (захист Вітчизни, служба у збройних силах тощо). Але і в цих випадках бувають винятки. Наприклад, у п. 1 ст. 97 Конституції Нідерландів зазначено, що “усі здатні нести військову службу громадяни Нідерландів зобов’язані захищати незалежність держави та її територіальну цілісність”, а в п. 2 цієї статті зроблено пояснення, що “вказаний обов’язок може бути покладений на жителів Нідерландів, які не є її громадянами” [182].

Крім того, у конституціях деяких європейських держав, зокрема в § 10 Конституції Естонії, зазначено, що “перелічені в нинішній главі права, свободи та обов’язки не виключають інших прав, свобод та обов’язків, що впливають із змісту Конституції або узгоджуються з нею і відповідають принципам людської гідності, соціальної та демократичної правової держави” [183], а також у ч. 2 ст. 42

Конституції Вірменії – “ніхто не може нести обов’язки, які не встановлені законом” [184]. А в ч. 2 ст. 37 Конституції Сербії взагалі встановлено, що “з досягненням повноліття особа отримує можливість самостійно приймати рішення про свої права та обов’язки ...” [185].

Отже, ми вважаємо, що обов’язки, які закріплені в Конституції України, тісно поєднані з правами і не встановлюють жодних не виправданих обмежень свободам людини і громадянина. І тому класифікувати обов’язки можна лише в єдності з правами. Інакше якщо групувати або одні права, або одні обов’язки, то це значно послаблює результати дослідження.

Аналізуючи обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави варто наголосити, що серед учених-конституціоналістів не існує єдиної думки щодо їх класифікації. Як правило, більшість запропонованих класифікацій стосуються обов’язків людини і громадянина, які поділяються на певні групи залежно від різних критеріїв, і тому є досить умовними. Водночас як наголошує Л. І. Летнянчин, класифікувати конституційні обов’язки можна і за іншими, більш конкретними критеріями, які матимуть спеціальний характер, а саме: 1) за характером зв’язку особи і держави – обов’язки людини і громадянина; 2) за основними сферами життєдіяльності особи – особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні; 3) за способом закріплення – а) прямо закріплені в Конституції України; б) що впливають із тлумачення положень Основного Закону; 4) за функціональною спрямованістю (дією) – а) дія, яка спрямована на охорону й захист конституційного ладу України та його основ; б) що спрямовані на розвиток економічної системи, на забезпечення екологічної безпеки країни; 5) за їх адресатами (дестинаторами) – обов’язки щодо: а) держави; б) суспільства, інших людей, своїх близьких; в) себе; б) за характером здійснення – а) реалізуються в конкретних правовідносинах; б) здійснюються в загальних (конституційних) правовідносинах; 7) за формою здійснення – індивідуальні і колективні; 8) за часом реалізації – постійні і тимчасові; 9) за характером забезпечення – обов’язки, для здійснення яких із боку держави: а) вимагається створення певних матеріальних благ, правозастосовна діяльність;

б) не вимагається особливої активності, достатньо підтримання громадського порядку й законності [24, с. 154-155].

Таким чином, враховуючи, що критерієм класифікації прав і свобод людини і громадянина був їх поділ за змістом відповідно до найважливіших сфер життєдіяльності індивіда, то означеного критерію ми будемо дотримуватися під час дослідження обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в тій послідовності, в якій вони розташовані в Конституції України. Запропонований розподіл конституційних обов'язків, як вважає О. В. Білоскурська, є прийнятним, оскільки будується з урахуванням наявності в суспільстві різних сфер діяльності та якісно різних за змістом суспільних відносин, а також охоплює своїм впливом такі сфери життя і діяльності людини, громадянина як соціальна, економічна, політична, духовна [186, с. 23]. У зв'язку з зазначеним слід констатувати, що класифікація конституційних обов'язків має важливе значення для вдосконалення існуючої системи обов'язків, яка сприяє їх точному і неухильному додержанню та виконанню.

#### **2.4. Конституційні обов'язки держави як гаранта забезпечення прав і свобод людини і громадянина**

У науці конституційного права поза увагою вчених-юристів залишилась така важлива дослідницька проблема, як конституційно-правове регулювання обов'язків держави. Аналіз сучасних доктринальних досліджень і публікацій свідчить про те, що в національній і зарубіжній юридичній науці практично відсутні предметні ґрунтовні наукові праці та теоретичні узагальнення, присвячені окресленому питанню, хоча деякі міркування містяться лише в окремих джерелах права, зокрема в наукових статтях Т. В. Заворотченко [187], О. В. Білоскурської [188], А. В. Матвійчука [189; 190; 191], Б. Ю. Задорожного [192]. І тому на сьогодні проблема регулювання конституційних обов'язків держави потребує комплексного осмислення, систематизації та узагальнення як у теоретичному, так і в практичному

площинах, що в свою чергу вимагає внесення відповідних змін до Конституції України з метою вдосконалення багатьох її положень.

Закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина як вищої цінності передбачають поміж іншого існування і відповідних обов'язків держави, які встановлюють найбільш важливі відносини між людиною і державою та відбиваються як у взаємних правах, так і у взаємних обов'язках. Виходячи із пріоритету прав і свобод людини над державою, Л. І. Летнянчин вважає, що обов'язки людини перед державою випливають, у першу чергу, із обов'язків держави перед людиною, тобто обов'язки людини є похідними від обов'язків держави. Ті блага, які надає людині держава, є підставою обов'язків людини [24, с. 89].

У ч. 2 ст. 3 Конституції України зафіксовано положення, згідно з яким “права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави” [107] та яке визначає основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й Українською державою. Як цілком слушно вказує П. М. Рабінович, такий вектор нині в Україні відображається формулою “від людини – до держави” (а не навпаки, що було властиве тоталітаризованому політичному режиму, який існував у нашій країні в попередні часи) [193, с. 92]. На думку В. Б. Авер'янова, глибинний сенс цієї зміни полягає у тому, щоб замість домінуючої ідеології “панування” держави над людиною посіла протилежна – ідеологія “служіння” держави інтересам людини [194, с. 147]. З цього випливає, що держава існує для блага людини й вона у своїй діяльності має бути обмежена правами і свободами людини й тому цей базовий і стрижневий принцип пріоритету прав людини стосовно держави, обмеження всевладдя держави правами людини – найбільша загальнолюдська цінність, яка сформована в процесі боротьби за свободу і характерна для всіх цивілізованих держав [143, с. 236]. Але, як наголошує Н. Г. Шукліна, суспільний розвиток висуває і висуватиме в майбутньому нові проблеми, які вимагатимуть коригування параметрів взаємовідносин “людина-держава” [2, с. 15].

Загальновідомо, що суспільство і держава зацікавлені у виконанні конституційних обов'язків кожним суб'єктом правовідносин, які перш за все, опосередковують відносини та зв'язки між державою та її суб'єктами. При цьому слід наголосити, що суб'єктом конституційних обов'язків виступає і сама держава, що де-юре ставить її в один ряд з іншими суб'єктами, що структурно і навіть функціонально належать до законодавчої, виконавчої та судової гілки державної влади, а також до посади глави держави, місцевих органів публічної влади тощо. Як наголошує Б. Ю. Задорожний, Українська держава, як і будь-яка інша європейська держава, є особливим суб'єктом конституційно-правових відносин. Держава репрезентує широке коло суб'єктів державно-владних повноважень, які, хоча і відрізняються між собою обсягом конституційної правосуб'єктності, проте є носіями конституційних обов'язків держави. Водночас правосуб'єктність держави не можна ототожнювати із сумарною єдністю правосуб'єктності носіїв її обов'язків. Держава стоїть вище всіх тих суб'єктів, на кого вона покладає виконання своїх конституційних обов'язків [192, с. 122]. Тобто визначення права і встановлення відповідного обов'язку щодо його дотримання і є найбільш ефективним, владно-примусовим й водночас цивілізованим регулятором. Це – невід'ємний атрибут державності. І тому будь-які відносини набувають характеру правовідносин лише в тому випадку, якщо вони виникають на основі і відповідно до норми права та не суперечать волі держави [23, с. 7-8].

Держава, що забезпечує територіальну, юридичну та політичну єдність населення, являє собою особливий вид організації людського суспільства, а її органи влади є офіційними та уповноваженими представниками всього суспільства. І тому відносини між людиною і суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки держава виступає від імені суспільства. У громадянському суспільстві люди прагнуть гармонізувати відносини між окремою особою і суспільством, чий інтереси має представляти держава. Враховуючи, що держава не тільки підпорядкована суспільним інтересам, а й контрольована суспільством, вона в той же час є необхідним засобом узгодження інтересів різних соціальних груп, людини і суспільства.

Права і свободи людини і громадянина розглядаються як кінцева мета втручання держави у громадське життя і одночасно є межею такого втручання. Тобто свобода людини у правовій державі не може бути абсолютною, оскільки вона обмежена і регламентована Конституцією та законами України, а також інтересами і правами інших людей. Від людини вимагається дотримання всіх правових приписів і виконання кожним його обов'язків перед державою та суспільством. Належне виконання кожною людиною своїх обов'язків є необхідною умовою та гарантією здійснення прав і свобод інших людей, оскільки забезпечує інтереси держави і суспільства. Разом з тим, саме держава є одним із важливих факторів, які визначають наявність і реалізацію прав і свобод людини. При цьому, держава має обов'язок дотримуватись, захищати та забезпечувати права і свободи людини і громадянина насамперед через схвалення ефективних нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання порушення цих прав і свобод.

Таким чином, від правильного тлумачення і розуміння поняття “конституційні обов'язки держави”, яке А. В. Матвійчук розуміє “... як міру необхідної, належної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, реалізація якої здійснюється на підставі, у межах та у спосіб, що визначені, передбачені і гарантовані Конституцією і законами України в законних інтересах своїх громадян, суспільства і держави в цілому” [190, с. 56], з одного боку, залежить правомірна поведінка людей в суспільстві, правильне дотримання ними норм Конституції та законів України, неухильне виконання своїх обов'язків перед іншими людьми, суспільством і державою; а з іншого боку – чітке визначення конституційних обов'язків і відповідальності держави перед особистістю, у подальшій узурпації реальної влади державою на шкоду суспільству і ствердженні верховенства закону, у формуванні громадянського суспільства, в якому не людина існує для держави, а держава – для людини та суспільства.

Отже, держава на конституційному рівні не лише закріпила права і свободи людини і громадянина, а й зобов'язалася по-перше: юридично охороняти визнані нею невід'ємні права і свободи людини і громадянина від можливих протиправних посягань; по-друге – захищати, у тому числі і в судовому порядку, права і свободи у

випадку їх незаконного порушення, а також сприяти скорішому і, за можливістю, повному відновленню порушеного права та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності; і по-третє – держава взяла на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов і справжніх можливостей для їх ефективного забезпечення. Тобто конституційним правам і свободам людини і громадянина повинно відповідати обов'язок держави щодо їх забезпечення у вигляді спеціальної державно-правової діяльності, яка полягає або у створенні необхідних умов для забезпечення виконання прав і свобод людини і громадянина, або в організації самого процесу їх здійснення особою. Але незважаючи на це, за твердженням О. М. Костенка, “ніде в Конституції України не зазначені прямо обов'язки держави щодо забезпечення реалізації кожного проголошеного права і не передбачений механізм відповідальності держави у випадку невиконання нею цих обов'язків” [173, с. 5].

Враховуючи зазначене, В. В. Молдован і Л. І. Чулінда класифікували обов'язки держави відповідно до окремих сфер суспільних відносин, а саме: до особистих обов'язків людини і громадянина вчені віднесли обов'язки держави, які закріплені в ч. 2 ст. 3, ст. 16, ст. 56, ч. 4 ст. 62; до політичних обов'язків – ч. 4 ст. 15, ч. 2 ст. 19, ч. 3 ст. 25, ст. 40; до економічних обов'язків – ч. 4 ст. 13, ч. 7 ст. 41, ч.ч. 3-4 ст. 42; до соціальних обов'язків – ч. 5 ст. 17, ч. ч. 2, 6 ст. 43, ч. 2 ст. 46, ч. 1 ст. 47, ч. 3 ст. 49; до культурних обов'язків – ч. 2 ст. 10, ч. 3 ст. 53, ч. 5 ст. 54 [53, с. 36-38]. Але на наш погляд, учені не врахували обов'язки держави, які закріплені в ч. 4 ст. 10, ст. 11, ст. 12, ч. 2 ст. 27, ч. 2 ст. 47, ч. ч. 2, 4 ст. 49, ч. 3 ст. 51, ч. 3 ст. 52, ч. 3 ст. 54 Конституції України. Наприклад, у другому реченні ч. 2 ст. 27 прямо зазначено, що “обов'язок держави – захищати життя людини”, а в ч. 3 ст. 52 встановлено, що “утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей” [107].

Також не можна погодитись і з висновком О. В. Білоскурської, за словами якої в Конституції України передбачені обов'язки держави лише в ст. ст. 3, 16, 27 [195, с. 44]. Вірно, у тексті Конституції України в ст. 3 зустрічається пряма конструкція

“головний обов’язок держави”, а в ст. 16 і ст. 27 – “обов’язок держави”, але цілий ряд конституційних норм свідчить про наявність і інших обов’язків держави. Так, одним з основних обов’язків держави є захист прав і свобод людини і громадянина, при цьому вітчизняний законодавець у Конституції України використовує такі терміни, як: “забезпечує” (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54); “гарантує” (ч. 4 ст. 15; ч. 3 ст. 25); “захищає” (ч. 4 ст. 42); “охороняє” (ч. 4 ст. 51). Наприклад, у ч. 4 ст. 13 зазначено, що “держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки ...”; у ч. 4 ст. 15 – “держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України”; у ч. 4 ст. 42 – “держава захищає права споживачів ...”, а в ч. 4 ст. 51 – “Сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою”. Але в Конституції України закріплені і інші обов’язки держави в достатньо абстрактній формі, що потребує їх розширеного тлумачення. Це стосується насамперед положення ч. 3 ст. 49 і ч. 3 ст. 53 Конституції України, які не відповідають логіці і вимогам юридичної техніки та отримали офіційне тлумачення Конституційного Суду України (Рішення Конституційного Суду України №10-рп/2002 від 29.05.2002 та №5-рп/2004 від 04.03.2004). На наш погляд, у теперішній час дуже важливо чітко прописати і конкретизувати саме обов’язки усіх гілок влади та їх посадових і службових осіб, у зв’язку з тим, що загальної конституційної норми про те, що визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина є обов’язком держави, явно не достатньо, а також без урахування своїх обов’язків держава не може вибудувати ефективну правову політику.

У той же час, з точки зору одного із представників класичного лібералізму ХХ ст. австрійського філософа і політичного мислителя Людвіга фон Мізеса, завдання держави полягає єдино і виключно у забезпеченні захисту життя, здоров’я, свободи і приватної власності від насильницьких зазіхань. Усе, що йде далі цього, є злом. Уряд, який замість виконання свого завдання намагатиметься заходити так далеко, що створить загрозу особистій безпеці, життю і здоров’ю особи, її свободи і власності, буде, звісно, вкрай поганим [196, с. 10]. У свою чергу, беручи на себе

зазначені зобов'язання держава отримує право вимагати і від своїх громадян дотримання правомірної поведінки, яку вона формулює в системі обов'язків, де вказує на доцільність, соціально корисний та необхідний варіант поведінки, а також встановлює міру відповідальності за невиконання приписів закону. При цьому, слід звернути увагу на те, що національний законодавець в однаковій мірі зобов'язує не тільки народ, а й державу [190, с. 53]. Крім того, за словами С. В. Шевчука, з позиції класичного конституціоналізму та ліберальної теорії правам людини кореспондують не конституційні обов'язки індивіда перед державою та суспільством, а обов'язки держави щодо її невтручання у приватну сферу, у сферу індивідуальної свободи [197, с. 56]. Тим самим, складається особливий правовий зв'язок між державою і людиною і громадянином, який не порушуючи свободи останніх, лише прагне розумно узгодити свободу всіх членів суспільства.

Не менш важливим моментом є те, що Конституція України не тільки обмежила вплив держави на встановлені права і свободи людини і громадянина, але й докорінно змінила роль і відповідальність самої держави та її органів перед людиною за свою діяльність. Тобто державна влада в демократичній країні – це ніяк не тільки реалізація правомочностей, що зобов'язують громадян, а й виконання державними органами чітко визначених обов'язків перед громадянами, за що ці органи, їх посадові особи мають нести чітко визначену юридичну відповідальність [194, с. 149].

У науці конституційного права поширеною є класифікація конституційно-правової відповідальності держави перед людиною на “перспективну” (позитивну) та “ретроспективну” (негативну) [198, с. 31]. Як стверджує А. Червяцова, позитивна юридична відповідальність настає з моменту отримання державними органами та посадовими особами державно-владних повноважень та розглядається як етап оцінки, внаслідок якої може настати одна із форм відповідальності ретроспективної; ретроспективна конституційна відповідальність для зазначених вище суб'єктів настає лише в тому випадку, якщо не спрацював механізм позитивної відповідальності [199, с. 95]. Перспективна відповідальність полягає в тому, що держава має створювати різноманітні умови, які необхідні для здійснення прав і

свобод людини і які відображені в тих конституційних приписах, в яких зафіксовано що: 1) держава гарантує (ч. 3 ст. 10; ч. 4 ст. 15; ч. 2 ст. 22; ч. 3 ст. 25; ч. 1 ст. 30; ст. 31; ч. 4 ст. 32; ч. 1 ст. 33; ч. 1 ст. 34; ч. 2, 6 ст. 43; ч. 2 ст. 46; ч. 2 ст. 50; ч. 5 ст. 53; ч. 1 ст. 54; ч. 2 ст. 55; ч. 1 ст. 57); 2) держава забезпечує (ч. 2 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 5 ст. 17; ч. 3 ст. 24; ч. 3 ст. 42; ч. 2 ст. 45; ч. 1 ст. 46; ч. 2 ст. 49; ч. 3 ст. 53; ч. 5 ст. 54; п. 2 ст. 116); 3) держава створює умови (ч. 2 ст. 43; ч. 1 ст. 47; ч. 2 ст. 49); 4) держава дбає (ст. 12; ч. 4 ст. 49); 5) держава сприяє (ч. 4 ст. 10; ст. 11; ч. 3 ст. 49; ч. 3 ст. 54); 6) держава заохочує (ч. 3 ст. 52) [107]. А ретроспективна відповідальність полягає в тому, що держава зобов'язана відшкодувати матеріальні чи моральні збитки, що спричинені порушенням прав і свобод людини і громадянина внаслідок прийняття незаконних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Можливість такої відповідальності передбачена в ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 4 ст. 62, ч. 3 ст. 152 Конституції України [107]. При цьому, як зазначає Н. М. Оніщенко, не слід ототожнювати юридичну відповідальність держави перед приватним суб'єктом та юридичну відповідальність конкретного посадовця або державного органу за незаконні дії або рішення. По-перше, різний зміст цих видів відповідальності; по-друге, держава стає суб'єктом відповідальності тільки в конкретних правовідносинах з участю приватної особи, права якої порушені, у решті випадків держава виступає як інстанція відповідальності, перед якою несе відповідальність посадовець або державний орган; по-третє, держава як суб'єкт відповідальності, як публічний суб'єкт, несе відповідальність не за власні дії, а за рішення своїх органів або посадовців, тоді як державні органи та їх посадовці за своєю природою є публічним суб'єктом, у правовідносинах відповідальності перед особою втрачають свою публічність і виступають як особи, що не виконали свої службові обов'язки [200, с. 53].

Також слід підкреслити, що в правовідносинах “людина–держава” відповідальність має взаємний характер, тобто людина теж відповідає перед державою, про що йдеться в ст. ст. 65, 67, 68 Конституції України.

Отже, розкриваючи значущість конституційного припису про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, слід наголосити, що в реальній дійсності цього не сталося. І цей факт є закономірним, визначуваний як попередньою історією нашої держави, так і складною ситуацією, яка склалась у сучасній Україні. І тому вирішення цього надзвичайно важливого завдання (формування поваги до людини та її прав і свобод) можливе лише в результаті зусиль всього суспільства та держави, пов'язаних з подоланням як спадщини минулого, так і тих помилок і прорахунків, які були допущені за часи незалежності України.

Говорячи про обов'язки держави, слід звернути увагу на положення ч. 2 ст. 3 Конституції України, в якому закріплено, що "... держава відповідає перед людиною за свою діяльність ...", і яке на погляд Л. І. Летнянчина страждає певними "перекосами". Якщо в радянській період на перший план зазвичай висувались і постійно підкреслювались обов'язки громадян перед державою і майже нічого не говорилось про обов'язки держави перед громадянами (такого роду обов'язки взагалі не були закріплені в конституції) то зараз визнається, що тільки держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і зовсім не йдеться про відповідальність людини перед державою [24, с. 86]. Але держава, тим паче правова, не може ґрунтуватися на односторонній відповідальності тільки держави. І тому "взаємовідповідальність, взаємоповага і партнерство повинні панувати у стосунках між державою і громадянином у правовій державі" [108, с. 12].

Перш ніж приступити до неупередженого наукового аналізу теоретичного рівня змісту конституційних обов'язків Української держави і конституційних обов'язків європейських держав, необхідно відзначити, що всі вони сформульовані як мета, основні завдання та напрями (функції) діяльності держави і змістовно пов'язані з системою інших конституційних обов'язків. Окрім того, за своїм змістом обов'язки держави, що закріплені в конституціях європейських держав, незважаючи на відмінності національного, релігійного та історичного характеру, суттєво не відрізняється від обов'язків держави, що закріплені в Конституції України. Як правило, ця відмінність полягає лише в законодавчій техніці та формулюванні понять і термінів. При цьому, особливу увагу необхідно звернути на застосуванні в

тексті Основного Закону України дієслів (слова, які повинні відображати реальні дії, визначені тією чи іншою статтею Конституції), що подані в невизначеній формі недоконаної дії, тобто у формі констатації, яка нікого та ні до чого не зобов'язує. Наприклад, у тексті положень ч.ч. 3-4 ст. 49 Конституції України закріплено чотири дієслова: “створює”, “сприяє”, “дбає”, “забезпечує”, а саме: “Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. ... Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності”; “Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя” [107].

Ретельний порівняльно-правовий аналіз положень норм Конституції України і конституцій 40 європейських держав дає підстави стверджувати, що в 271 положенні закріплено в тотожних або подібних формулюваннях та обсягах 30 обов'язків людини і громадянина. У той же час, у 436 конституційному положенні закріплено 29 обов'язків держави, які повторюються в тексті конституцій двох і більше держав. Наприклад, у ст. 48 Конституції Іспанії зазначено, що “органи влади сприяють створенню умов для вільної і ефективної участі молоді в розвитку культури, економіки, соціальної сфери і політики” [181]. Також на конституційному рівні закріплено 27 обов'язків держави, які знайшли своє відображення лише в одній країні. Наприклад, у п. 1 ст. 24 Конституції Греції встановлено, що “держави у межах своїх можливостей зобов'язана приймати заходи щодо здійснення завдань, що закріплені в цій статті (основні завдання держави в економічній, соціальній і культурній сферах – авт.)” [118], а в ст. 23 Конституції Ліхтенштейну закріплено, що “організація системи грошового обігу і суспільного кредиту є обов'язком держави” [106].

Таким чином, узагальнюючи викладене зазначимо, що в конституціях 40 європейських держав, а також в Україні, за нашими підрахунками закріплено 30 обов'язків людини і громадянина та 56 обов'язків держави. Із них всього закріплено в Конституції України 30 обов'язків держави в 23 статтях, а саме: в розділі I “Загальні засади” – відповідно 10 обов'язків держави в 9 статтях (ч. 2 ст. 3; ч. ч. 2, 4 ст. 10; ст. 11; ст. 12; ч. 4 ст. 13; ч. 4 ст. 15; ст. 16; ч. 5 ст. 17; ч. 2 ст. 19) та в

розділі II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” – 20 обов’язків у 14 статтях (ч. 3 ст. 25; ч. 2 ст. 27; ст. 40; ч. ч. 3-4 ст. 42; ч. ч. 2,6 ст. 43; ч. 2. ст. 46; ч. ч. 1-2 ст. 47; ч. ч. 2-4 ст. 49; ч. 3 ст. 51; ч. 3 ст. 52; ч. 3 ст. 53; ч. ч. 3,5 ст. 54; ст. 56; ч. 4 ст. 62).

## РОЗДІЛ 3

# ГАРМОНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА, ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ ТА ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ЯК НАПРЯМ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ

### 3.1. Удосконалення конституційно-правового регулювання громадянських і політичних обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав

Перш ніж приступити до порівняльно-правового аналізу норм Конституції України і конституцій 40 європейських держав слід наголосити, що Конституція України повинна мати бездоганну юридичну досконалість та повноту. Незважаючи на це, вона містить чимало явних і прихованих істотних прогалин, що негативно позначається на юридичній практиці, що в свою чергу вимагає нових підходів і поглядів на їх конституційно-правове регулювання. При цьому, як слушно зазначив С. П. Головатий "... наявність недоліків у тексті (Конституції – авт.) не повинна бути зачіпкою для спроб перекреслити ті позитивні надбання документа, які мають фундаментальне значення. Текстуальні недоліки ... не є підставою для того, щоб починати все з нуля ..." [201, с. 159-160].

Тому, при підготовці пропозицій щодо змін до чинної Конституції України автор намагався: по-перше, дотримуватися правил законодавчої техніки, що надасть можливість уникнути юридичних, мовних, стилістичних і інших прогалин, та знизити рівень декларативності при формулюванні змісту правової норми; по-друге, при викладанні нормативно-правових приписів дотримуватися логічної послідовності, які повинні впливати один з одного, та походити від них і доповнювати їх; по-третє, враховувати вимоги міжнародно-правових документів та застосовувати зарубіжний досвід з питань конституційного закріплення обов'язків людини і громадянина.

Людина вимушена жити, працювати, вчитися, задовольняти свої потреби та користуватися матеріальними і духовними благами, створеними суспільством. Тобто, жити в суспільстві та бути цілком вільним від нього неможливо, тому що суспільство і держава, підтримуючи кожну окрему людину та зобов'язує її стримуватися в правомірних інтересах інших людей, суспільства і держави, а також встановлює міри юридичної відповідальності за їх невиконання. Держава як носій політичної влади має спеціальні механізми забезпечення прав і свобод людини і громадянина та виконання ними своїх обов'язків. Саме тому Конституція України, закріпивши обов'язки людини і громадянина, керується принципом, згідно з яким “кожна людина ... має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” (ст. 23) [107], що пов'язує свободу та обов'язки і цілком відповідає п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, в якій встановлено, що “кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи” [111, с. 13], а також положенню, яке закріплене в преамбулах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права: “... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить ...” [111, с. 15, 39].

Але як зауважує П. М. Рабінович, йдеться тут не про всі обов'язки людини, а лише про ті, які вона має перед суспільством у цілому, тоді як у неї існують ще й обов'язки перед іншими людьми, їх спільнотами та об'єднаннями, перед державою. Тому цей обов'язок не є юридичним обов'язком. Він впливає не із юридичних норм держави, а з усіх умов суспільного життя. Отже, йдеться не про спеціально-соціальний (юридичний), а про загальносоціальний обов'язок [112, с. 112]. Тобто в цьому приписі йдеться про обов'язки людини не перед будь-яким суспільством, а лише перед таким, яке може забезпечити вільний і всебічний розвиток кожній особистості.

Також у чинній Конституції України, на думку В. Долежана і С. Василюка, ніяк не простежується важливе концептуальне положення про взаємну відповідальність перед людиною і людини перед державою. І тому науковці

пропонують цю недоречність усунути [202, с. 132]. У зв'язку з цим, слід погодитись з думкою Ю. С. Шемшученка, який пропонує включити до Конституції України “положення про те, що здійснення прав і свобод невіддільне від виконання людиною і громадянином своїх обов'язків перед суспільством і державою” [203, с. 5]. Водночас слід підкреслити, що в деяких європейських державах на конституційному рівні закріплено не тільки обов'язки кожної людини перед суспільством, а й перед державою та іншими людьми. Наприклад, у п. 4 ст. 13 Конституції Греції зазначено, що “ніхто не може ... бути звільнений від виконання обов'язків перед державою ...” [118]; у ч. 2 ст. 4 Конституції Латвії – “зміст громадянства становить сукупність взаємопов'язаних прав та обов'язків громадянина і держави” [130]; у ст. 12 Конституції Туреччини – “основні права і свободи передбачають також обов'язки та відповідальність громадянина перед суспільством, його сім'єю та іншими людьми” [180], а в ст. 6 Конституції Швейцарії встановлено, що “кожна особа відповідальна сама за себе і сприяє відповідно до своїх сил вирішенню завдань у державі і суспільстві” [110]. Але, на наш погляд, найбільш повно і юридично точно аналізований принцип сформульовано в конституціях Азербайджану і Молдови. Так, у п. II ст. 24 та п. I ст. 72 Конституції Азербайджану відповідно закріплено, що “права і свободи охоплюють відповідальність і обов'язки кожного перед державою і суспільством й іншими людьми” та “кожен має перед державою і суспільством обов'язки, які безпосередньо впливають із його прав і свобод” [177], а в п. 1 ст. 55 Конституції Молдови записано, що “кожен громадянин має обов'язки перед державою і суспільством, які безпосередньо впливають із гарантованих йому прав і свобод” [175].

Необхідно нагадати, що в ході підготовки Конституції незалежної України в проєктах від 1 липня 1992 р., від 27 травня 1993 р. і від 26 жовтня 1993 р. досліджувана норма була відсутня, а вже в проєкті від 24 лютого 1996 р. вона була запропонована Конституційною комісією, але в ній було відсутнє положення про обов'язки людини перед суспільством [204, с. 125, 200, 270; 205]. На нашу думку, вітчизняний законодавець під час прийняття Конституції України поєднав запропоновану статтю з положенням, яке викладено в п. 1 ст. 29 Загальної

декларації прав людини і тим самим отримав формулу, яка, на жаль, регулює різні предмети. І тому ми вважаємо, що положення щодо обов'язків людини перед суспільством та обов'язків перед державою слід вилучити відповідно із ст. 23 і ч. 4 ст. 35 Конституції України та викласти в окремій статті (ст. 23-1) в такий спосіб: “Кожен має обов'язки перед суспільством, державою та іншими людьми, які безпосередньо впливають із його прав і свобод”.

Досліджуючи конституційно-правову природу обов'язку, варто звернути увагу на зміст ст. 51 Конституції України, яка встановлює особисті обов'язки людини в шлюбі та сім'ї. Так, незважаючи на пропозицію О. П. Черновол щодо “виключення з положень Основного Закону України та більша конкретизація на рівні галузевого законодавства обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття та обов'язку повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних дітей (стаття 51)” [22, с. 13], Н. Г. Шукліна наголошує, що “в плані конституційного регулювання в такому обсязі і в такій формі це в нашій державі зроблено уперше. Не менш важливим є й те, що, з точки зору юридичної техніки, це також зроблено майже бездоганно” [19, с. 305–306]. При цьому, слід зазначити, що досліджуваний обов'язок містився і в Конституції УРСР 1978 року, де в ст. 64 було записано: “Громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, розтити гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу” [206]. Тобто в цій нормі було закріплено більш ширше поняття обов'язку, ніж у чинній Конституції України.

Відповідно до ч. 2 ст. 51 Конституції України “батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття” [107], тобто забезпечувати інтереси дитини в житлі, харчуванні, відпочинку, лікуванні тощо, незалежно від того, чи є вони працездатними і чи є в них кошти, достатні для надання утримання. Цей обов'язок, як правило, покладається рівною мірою на обох батьків та виконується добровільно. У разі ухилення батьків або осіб, що їх заміняють, від виконання зазначених обов'язків тягне адміністративну відповідальність, а злісне невиконання цього обов'язку, що спричинило тяжкі наслідки – кримінальну відповідальність.

Аналогічні положення на конституційному рівні закріпили Азербайджан (п. II ст. 17, п. IV ст. 34), Болгарія (п. 1 ст. 47), Вірменія (ч. 1 ст. 36), Естонія (п. 3 § 27), Іспанія (п. 3 ст. 39), Італія (ч. 1,2 ст. 30), Латвія (ч. 3 ст. 36), Литва (ч. 6 ст. 38), Північна Македонія (ч. 3 ст. 40), Молдова (п. 2 ст. 48), Німеччина (п. 2 ст. 6), Португалія (п. 3,5 ст. 36), Румунія (п. 1 ст. 44), Сербія (ч. 1 ст. 65), Словенія (ч. 1 ст. 54), Угорщина (§ 70/j), Хорватія (ч. 1 ст. 63) і Чорногорія (ч. 2 ст. 72). У той же час у Конституції Азербайджану аналізований обов'язок закріплено в двох статтях: у п. II ст. 17, яка розташована в розділі першому “Загальні положення” і в якій зазначено, що “піклування про дітей та їх виховання є обов'язком батьків”, а в п. IV ст. 34, яка розташована в розділі другому “Основні права, свободи та обов'язки”, вказано, що “... піклуватися про дітей, виховувати їх є як правом, так і обов'язком батьків” [177]. Тобто п. IV ст. 34 Конституції Азербайджану встановив, що піклування про дітей є не тільки обов'язком батьків, а й їх правом.

До речі, такий підхід застосували законодавці абсолютної більшості вказаних європейських держав. Також вони розширили поняття “обов'язку” щодо піклування про дітей, доповнивши його такими термінами, як “виховувати” (Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Естонія, Італія, Литва, Північна Македонія, Молдова, Німеччина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Чехія, Чорногорія), “навчати” (Вірменія, Італія, Молдова, Румунія, Сербія, Словенія), “піклуватися про здоров'я” (Вірменія) тощо. Наприклад, у ч. 5 ст. 36 Конституції Португалії зазначено, що “виховання і утримання дітей є правом і обов'язком батьків” [109]; у ч. 3 ст. 40 Конституції Північної Македонії – “правом і обов'язком батьків є турбота про утримання і виховання своїх дітей” [207]; у ч. 3 ст. 36 Конституції Вірменії – “батьки мають право і зобов'язані піклуватися про виховання, здоров'я, повноцінний та гармонійний розвиток і про освіту своїх дітей” [184]; у ч. 6 ст. 38 Конституції Литви записано, що “право і обов'язок батьків – виховувати своїх дітей чесними людьми і відданими громадянами, утримувати їх до досягнення повноліття” [208]. Водночас у ч. 1 ст. 30 Конституції Італії встановлено, що “батьки зобов'язані і мають право утримувати, навчати і виховувати дітей, навіть якщо вони народжені поза шлюбом” [120], а в конституціях Азербайджану, Болгарії і

Німеччини закріплено, що виконання аналізованого обов'язку знаходиться під наглядом держави. Наприклад, у п. 2 ст. 6 Основного Закону Німеччини записано, що “догляд за дітьми та їх виховання є природним правом батьків і найпершим їх обов'язком. Діяльність батьків здійснюється під наглядом держави” [121].

Із зазначеного випливає, що конституційний обов'язок батьків утримувати своїх дітей до повноліття є комплексним правовим явищем, зміст якого є досить широким, об'ємним і включає в себе такі окремі обов'язки батьків як: обов'язок виховувати дітей; обов'язок утримувати дітей; обов'язок забезпечувати отримання дітьми освіти; обов'язок дбати про фізичне та психічне здоров'я дітей; обов'язок охороняти і захищати життя, гідність, свободу, особисту недоторканність дітей; обов'язок забезпечувати фізичний розвиток дитини; обов'язок захищати права та інтереси дітей; обов'язок нести цивільно-правову відповідальність за шкоду, завдану дитиною.

У зв'язку з цим, Ю. С. Завгородня звертає увагу на необхідність більш широкого розуміння змісту й особливостей конституційного обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття, а також вважає, що доцільною була б заміна чинного поняття “утримання дітей” на термін “піклування про дітей” [41, с. 47]. Але, на нашу думку, заміна терміна “утримання” на термін “піклування” в даному випадку буде недоречним, тому що згідно Великого тлумачного словника сучасної української мови, піклування означає “виявляти увагу, турботу про потреби когонебудь, а утримувати – забезпечувати когонебудь засобами до існування” [209, с. 788, 1309].

Також у ч. 2 ст. 51 Конституції України закріплено, що “повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків” [107], непрацездатність яких може бути пов'язана або з досягненням пенсійного віку, або з інвалідністю. Також повнолітні діти можуть бути залучені до участі і в додаткових витратах, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю батьків.

Аналізуємий обов'язок, крім України, знайшов своє закріплення лише в конституціях таких європейських держав як: Азербайджан (п. V ст. 34, п. II ст. 38), Вірменія (ч. 3 ст. 36), Естонія (п. 5 § 27), Литва (ч. 6 ст. 38), Північна Македонія (ч. 3

ст. 40), Молдова (п. 4 ст. 48), Хорватія (ч. 4 ст. 63) і Чорногорія (ч. 3 ст. 72). Він відображає особисту відповідальність повнолітніх, працездатних дітей за долю своїх непрацездатних батьків (пенсіонерів, осіб з інвалідністю, тяжко хворих), коли вони вже не в змозі забезпечити свої життєві потреби. При цьому в конституціях Азербайджану та Вірменії встановлено, що діти повинні бути не тільки повнолітні, а ще бути працездатними. Наприклад, у п. V ст. 34 Конституції Азербайджану закріплено, що “працездатні діти, які досягли 18 років, зобов’язані утримувати непрацездатних батьків” [177]. У той же час конституції Вірменії, Естонії і Чорногорії встановили, що діти зобов’язані піклуватися тільки про тих батьків, які потребують допомоги. Наприклад, у ч. 3 ст. 72 Конституції Чорногорії записано, що “діти зобов’язані піклуватися про своїх батьків, які потребують допомоги” [210]. Крім того, у конституціях Азербайджану і Естонії визначено коло суб’єктів, які зобов’язані піклуватися не тільки про непрацездатних батьків, а й про інших членів сім’ї, які потребують допомоги. Наприклад, у п. II ст. 38 Конституції Азербайджану зазначено, що “надавати допомогу нужденним є, у першу чергу, обов’язком членів їх сімей” [177], а в ч. 5 § 27 Конституції Естонії – “сім’я зобов’язана піклуватися про своїх членів, які потребують допомоги” [183].

Отже, з урахуванням результатів порівняльно-правового аналізу ч. 2 ст. 51 Конституції України з аналогічними положеннями конституцій європейських держав, ми вважаємо за необхідне посилити формулювання цієї частини та викласти її в такій спосіб:

“Батьки зобов’язані виховувати, навчати і утримувати своїх дітей до їх повноліття. Повнолітні, працездатні діти зобов’язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків, які потребують допомоги”.

У зв’язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України, першочерговим обов’язком громадян України за Конституцією є “захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов’язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону” (ст. 65) [107]. Тобто зміст цієї статті свідчить про те, що в ній ідеться практично про три конституційні обов’язки: 1) обов’язок захищати Вітчизну,

незалежність та територіальну цілісність; 2) обов'язок шанувати державні символи України; 3) обов'язок відбувати військову службу, які О. В. Білоскурська за сферою функціонування відносить до політичних обов'язків [186, с. 23]. Крім того, за своїм змістом ч. 1 ст. 65 Конституції України тісно пов'язана з ч. 1 ст. 17, яка покладає захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки не тільки на державу, але й на весь Український народ, тобто, як зазначено в преамбулі Конституції України, на громадян України всіх національностей [107]. Захист Вітчизни означає, що кожний громадянин України незалежно від національної, расової належності, віросповідання, ідеологічних переконань, трудової та іншої діяльності повинен захищати й відстоювати її конституційний лад від усіляких посягань насамперед від зовнішньої збройної агресії незалежно від того, під яким гаслом це відбувається.

При цьому, на перший план висувається проблема військового обов'язку щодо постійної бойової готовності до збройного захисту Вітчизни. Але обов'язок нести військову службу – це лише одна із форм захисту Вітчизни. Сутність зазначеного обов'язку полягає в глибокому усвідомленні військовослужбовцем правоти своєї справи й необхідності захисту Вітчизни, заради чого він і виконує свої обов'язки, живе, що спонукає його чинити так, а не інакше під час морального вибору і навіть жертвувати собою заради високої мети [211, с. 455].

Конституційний обов'язок захищати Вітчизну наявний у 26 із 40 європейських держав. І тільки в Австрії, Андоррі, Бельгії, Боснії і Герцеговині, Люксембурзі, Монако, Німеччині, Норвегії, Сербії, Франції, Чехії, Чорногорії, Швейцарії і Швеції цей обов'язок не знайшов свого закріплення на рівні основного закону. Як правило, вказаний обов'язок відображений в одному розділі з правами і свободами. Так, типовим для більшості конституцій можна вважати регулювання, яке розміщено в ст. 47 розділу 2 “Особисті і політичні свободи і права” Конституції Хорватії: “військовий обов'язок і захист Республіки Хорватія є обов'язком усіх громадян, які спроможні їх здійснити” [212]. Проте в конституціях Албанії, Грузії, Литви, Португалії, Словенії і Фінляндії він закріплений переважно в заключних розділах, де йдеться про оборону держави або про збройні сили.

У той же час у конституції Іспанії (ч. 1 ст. 30), Латвії (ч. 1 ст. 11), Литви (ч. 1 ст. 139), Північної Македонії (ч. 1 ст. 28), Португалії (ч. 1 ст. 276), Румунії (ч. 1 ст. 52), Туреччини (ст. 72) обов'язок громадянина захищати Вітчизну вважають також і його правом, а Конституція Молдови (ч. 1 ст. 57) – навіть “священним правом”. Такий підхід пропонує застосувати і Є. І. Григоренко та викласти ч. 1 ст. 65 Конституції України в такий спосіб: “Захист Вітчизни є правом та священним обов'язком громадян України” [20, с. 8]. На наш погляд, за такої формули постає проблема поєднання права і обов'язку, за якої кожен громадянин України має право вільно, на свій розсуд, або здійснювати свої суб'єктивні права, або не здійснювати їх. Але обов'язок такої альтернативи не дає, він вимагає від суб'єкта обов'язкового виконання встановленого припису й тим самим, останнє нібито “поглинає” закріплене право. При цьому слід звернути увагу на те, що жодна європейська держава не вважає проходження військової служби правом громадян цієї країни, а тільки їх обов'язком. А в п. 2 ст. 97 Конституції Нідерландів навіть вказано, що “зазначений обов'язок може бути покладений на жителів Нідерландів, які не є її громадянами” [182].

Конституції європейських держав по-різному називають досліджуваний обов'язок. Наприклад, у конституціях Албанії (ч. 1 ст. 166), Вірменії (ст. 46), Північної Македонії (ч. 1 ст. 28), Сан-Марино (ч. 1 ст. 13), Словаччини (ч. 1 ст. 25), Хорватії (ч. 1 ст. 47) вживається термін “захист Республіки”; у конституціях Азербайджану (ч. 1 ст. 76), Молдови (ч. 1 ст. 57), Португалії (ч. 1 ст. 276), Угорщини (п. 2 § 70/Н), Фінляндії (ч. 1 § 127) – “захист Батьківщини”; у конституціях Болгарії (ч. 1 ст. 59), Італії (ч. 1 ст. 52), Польщі (ч. 1 ст. 85), України (ч. 1 ст. 65) – “захист Вітчизни”; у конституціях Грузії (ч. 1 ст. 101), Данії (ст. 81), Ліхтенштейну (ч. 1 ст. 44) – “захист країни”, у конституціях Греції (ч. 6 ст. 4) і Північної Македонії (ч. 1 ст. 28) – “оборона Батьківщини”; у конституціях Литви (ч. 1 ст. 139) і Словенії (ч. 1 ст. 123) – “оборона держави”, а в конституціях Естонії (§ 54), Нідерландів (п. 1 ст. 97) і Туреччини (ст. 72) – відповідно “захист незалежності держави” і “служіння Вітчизні”. У той же час у ч. 1 ст. 11 Конституції Латвії записано, що “громадянин

може бути вірний Латвійській Республіці, він має право і зобов'язаний захищати її свободу, незалежність і демократичний парламентарний державний устрій” [130].

Ретельний аналіз положень зазначених статей конституцій свідчить, що в більшості з них застосовуються терміни “захист Республіки” або “захист країни (держави)”. При цьому слід наголосити, що термін “захист Вітчизни” у своїх конституціях разом з Україною застосовують лише Болгарія і Італія. Використання законодавцями європейських держав термінів “обов'язок” і “Вітчизна” покликано підкреслити моральну складову обов'язку. Але на наш погляд, слід визнати, що цей вплив на свідомість громадян України у теперішній час дуже незначний. Тому, що відсутність об'єднавчої національної ідеї призвело до втрати громадянами державно-цінностних орієнтирів, а падіння авторитету органів державної влади та прагнення жити виключно задля власного блага тільки нівелює бажання громадян проходити військову службу, яку більшість із них сприймають скоріше як повинність, ніж як обов'язок перед своєю Батьківщиною. І тому, на наш погляд, є неприпустимим в тексті чинного законодавства України використовувати замість терміна “держава” його емоційні синоніми “Вітчизна”, “Батьківщина” тощо. Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне в ч. 1 ст. 65 Конституції України застосувати, замість терміна “захист Вітчизни”, термін “захист країни”, який є найбільш поширеним у конституційній практиці європейських держав.

Поняття “Вітчизна” і “Батьківщина” є тотожні, вони, з одного боку, належать до вічних цінностей, виявляють зв'язок кожної людини з її пращурами та їх справами, у них утілюється історія, культура і духовність народу, а з іншого – термін “Батьківщина” означає країну, в якій народилася людина і до громадян якої вона належить. Тому вживання цих понять у конституції, тим більше в теперішній час, коли посилюються міграційні процеси, ставить громадян, які прийняли громадянство країни свого проживання, у двозначне положення [103, с. 420].

Ми вважаємо, що термін “захист” рівнозначний терміну “оборона”. Тобто захист Вітчизни передбачає обов'язок кожного військовозобов'язаного громадянина країни стати на її захист у випадку зовнішнього збройного нападу, офіційного оголошення війни чи загальної мобілізації. Але захист Вітчизни – це не лише її

оборона. Це й стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав і свобод людини і громадянина від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, це відповідний рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури тощо. Усі ці аспекти захисту Вітчизни мають відстоюватись громадянами [213, с. 488]. Отже, застосування в ч. 1 ст. 65 Конституції України тільки одного з аспектів захисту Вітчизни – “незалежності та територіальної цілісності”, на наш погляд, є недоречним. До того ж, ці аспекти вже закріплені в ч. 1 ст. 17 Конституції України і повторювати їх немає сенсу.

Для конституцій Азербайджану, Болгарії, Грузії, Данії, Естонії і Молдови характерним є вживання терміна “обов’язок із захисту країни”, а для Конституції Італії – “священний обов’язок”. До речі, Л. І. Летнянчин також пропонує закріпити на конституційному рівні положення про те, що “захист Вітчизни, незалежності і територіальної цілісності України є священним обов’язком громадян України” [24, с. 234], що на нашу думку, ніяк не посилить юридичну конструкцію аналізуємої норми.

Обов’язок – це не побажання громадянину, а обов’язкова вимога держави, яка повинна бути ним виконана. Моральність змісту обов’язку щодо захисту країни закріплюється правовими вимогами Основного Закону. Обов’язок у державно-політичному значенні є загальною вимогою, в якій нерозривно поєднуються юридичний і моральний обов’язки. При цьому необхідно звернути увагу на зміст ст. 81 Конституції Данії, в якій зазначено, що “кожен дорослий чоловік, який здатний носити зброю, повинен особисто виконувати обов’язок із захисту своєї країни відповідно до вимог, встановлених законом” [214], а в п. 1 ст. 25 Конституції Словаччини слова щодо захисту Словацької Республіки посилено словосполученням “справою честі громадян” [165].

Крім загального обов’язку захищати країну, у конституціях деяких європейських держав існують приписи, які конкретизують цей обов’язок, а також визначають коло громадян, на яких він поширюється. Наприклад, у ч. 1 ст. 44

Конституції Ліхтенштейну встановлено, що “усі здатні носити зброю зобов’язані аж до шістдесятирічного віку захищати країну...” [106], а ч. 6 ст. 4 Конституції Греції передбачає, що “кожен грек, здатний носити зброю, зобов’язаний сприяти обороні Батьківщини ...” [118], у ч. 2 ст. 101 Конституції Грузії йдеться про те, що “захист країни ... є обов’язком усіх придатних для цього громадян Грузії” [215]. Аналогічні положення закріплені в конституціях Данії (ст. 81) і Хорватії (ч. 1 ст. 47).

Водночас у конституціях Іспанії (ст. 8), Польщі (ст. 26), Португалії (ст. 275), Чорногорії (ст. 129) і Швейцарії (ст. 58) закріплено положення про те, що оборона країни покладається на збройні сили, а в п. 1 ст. 59 Конституції Болгарії наголошено, що “зрада та зрадництво по відношенню до Вітчизни є найтяжкими злочинами і караються з усією суворістю закону” [105]. Тобто конституційно-правове регулювання обов’язку захищати Вітчизну в такій формі серед європейських держав здійснено тільки в Конституції Болгарії.

Досліджуючи конституційно-правову природу обов’язків, закріплених у ст. 65 Конституції України, варто звернути увагу на зміст її першої частини, яка передбачає ще й обов’язок шанувати державні символи України, який вперше закріплено на конституційному рівні як обов’язок громадян України. Але, як зазначили О. Г. Кушніренко і Т. М. Слінько, не зовсім зрозумілим є те, що такий обов’язок не розповсюджується на всіх осіб без винятку, у тому числі й іноземних громадян і осіб без громадянства [216, с. 131]. Аналогічну думку висловлює і О. В. Білоскурська, яка вважає, що “доцільним є закріплення на конституційному рівні обов’язку кожного шанувати державні символи України, як загального обов’язку, що стосується всіх осіб, які перебувають на території України, який на сьогодні покладається лише на громадян України” [17, с. 17]. При цьому слід звернути увагу на те, що конституційні обов’язки поширюються як на громадян України, так і на іноземців та осіб без громадянства. Це визначено ч. 1 ст. 26 Конституції України, в якій встановлюється, що “іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов’язки, як і громадяни України, – за винятками,

встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України” [107].

У ч. 1 ст. 20 Конституції України міститься вичерпний перелік державних символів України (Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України), а в ч. 6 цієї статті записано, що “опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом ...” [107]. Крім того, у п. 4 ч. 2 ст. 92 Конституції України підкреслено, що “порядок використання і захисту державних символів” встановлюється виключно законами України [107]. Такий же перелік державних символів передбачено і в конституціях Азербайджану (ст. 22), Албанії (ст. 14), Андорри (ст. 2), Болгарії (ст. ст. 164, 166, 168), Вірменії (ст. 13), Литви (ст. ст. 15, 16), Північної Македонії (ст. 5), Молдови (ст. 12), Румунії (ст. 12), Сербії (ст. 7), Словенії (ст. 6), Угорщини (§ § 75, 76), Хорватії (ст. 11), Чехії (ст. 14) і Чорногорії (ст. 4).

У деяких європейських державах конституцією передбачено тільки один державний символ – Прапор. Це стосується Іспанії (ст. 4), Італії (ст. 12), Латвії (ст. 15), Німеччини (ст. 22), Норвегії (ст. 111). У конституціях Естонії (ст. 7), Ліхтенштейну (ст. 5), Монако (ст. 7) закріплено два державних символи – Прапор і Герб, у конституціях Португалії (ст. 11), Словаччини (ст. 8), Туреччини (ст. 3), Франції (ст. 2) – Прапор і Гімн, у Конституції Польщі (ст. 28) – Герб, Колір, Гімн, а в Конституції Бельгії (ст. 193) – Колір і Герб. Крім цього, у конституціях Австрії, Болгарії, Словаччині і Чехії серед державних символів є печатка, а в Конституції Франції – державний девіз. Проте в ч. 3 та ч. 4 ст. 20 Конституції України передбачено одразу два різновиди Державного Герба – великий і малий, чого немає в жодній європейській країні [103, с. 422].

Слід наголосити, що кожній державі належить виключне право на встановлення своїх символів. Текстуальний аналіз конституцій європейських держав свідчить, що 32 держави на конституційному рівні визначили свої державні символи і тільки дві з них: Азербайджан і Україна закріпили шанування державних символів як конституційний обов’язок. У ст. 75 Конституції Азербайджану, яка має назву “Повага до державних символів” встановлено, що “кожен громадянин повинен

поважати державні символи Азербайджанської Республіки – її прапор, герб і гімн” [177]. І тільки в Конституції України обов’язок шанувати державні символи закріплений у нормі, де йдеться про захист Вітчизни. На наш погляд, одна стаття повинна містити елементи не більш ніж однієї правової норми. І тому невиправдана наявність в однієї статті елементів декількох норм, тим паче які не мають прямого зв’язку один з одним, У зв’язку з цим Є. І. Григоренко пропонує “вивести в окрему статтю конституційний обов’язок щодо шанування державних символів та розповсюдити його на всіх осіб, що перебувають на теренах України” [20, с. 8].

Але при здійсненні цієї пропозиції постає два питання: перше – в якій статті Конституції України розмістити аналізований обов’язок? В окремій, як це закріплено в Конституції Азербайджану, чи поєднати з іншими обов’язками, як це закріплено в Конституції Казахстану та як пропонувалося в 2009 р. у проєкті Закону України “Про внесення змін до Конституції України”, внесеному Президентом України В. А. Ющенком [217]. Друге питання – чи прийняти пропозицію Л. І. Летнянчина, за якої, “враховуючи загальноцивілізаційний процес, рух України до формування громадянського суспільства, побудови правової держави, основна тенденція в розвитку конституційних обов’язків вбачається в поступовому зменшенні їх кількості” і взагалі виключити цей обов’язок з тексту Основного Закону [21, с. 10-11].

Виконання обов’язку шанувати державні символи України, це перш за все “відчувати або виявляти глибоку повагу, пошану..” до них [209, с. 1389]. І тому, виходячи зі змісту аналізованої норми, цей обов’язок насамперед забезпечується свідомим ставленням самої особи до такої поведінки. У разі, коли з її боку немає бажання добровільно виконувати обов’язок, то державою за це не передбачено ніякої юридичної відповідальності. Тобто ніяких санкцій за неналежну реалізацію цього обов’язку ні в конституції, ні в чинному законодавстві не передбачено [218, с. 37]. У зв’язку з цим, не можна погодитись з твердженням В. Ф. Погорілка і В. Л. Федоренка, за яким виходить, що “порушення цього обов’язку має своїм наслідком притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 338 Кримінального кодексу України)” [171, с. 144; 496, с. 274], а також з висловлюванням

Л. І. Летнянчина про те, що “їх (державні символи України – авт.) шанування забезпечується кримінальною відповідальністю за публічну наругу над Державним Прапором України, Державним Гербом України або Державним Гімном України (ст. 338 Кримінального кодексу України) та за незаконне підняття Державного Прапора України на річковому або морському судні (ст. 339 Кримінального кодексу України)” [24, с. 202]. При цьому слід відзначити, що зазначена стаття Кримінального кодексу України встановлює покарання за публічну наругу над державними символами України та над офіційно встановленим або піднятим прапором чи гербом іноземної держави. Науково-практичні коментарі до Кримінального кодексу України не дають однозначного визначення терміна “публічна наруга”, а згідно з тлумачним словником термін “публічна” означає, що це дія, яка “відбувається в присутності публіки, людей”; термін “наруга” – “1. Нестерпне знуцання. 2. Зле висміювання кого-, чого-небудь”; а термін “нестерпне” – “дії та вчинки якого не терплять, не зносять інші” [209, с. 578, 617, 1003]. Все це дає підстави стверджувати, що конституційний обов’язок шанувати державні символи не охоплює таку дію суб’єкта як “публічна наруга” над ними [103, с. 424].

У той же час Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. та Кушніренко О. Г. зауважують, що встановлена кримінальна відповідальність за публічну наругу над державними символами не охоплює всі можливі випадки. На їх думку, більш доцільним було б установлення адміністративної відповідальності за неповагу до національних символів. І далі автори пропонують для вдосконалення законодавчого врегулювання інституту державних символів в Україні прийняти Закон України “Про Державний Прапор України”, який визначив Державний Прапор як геральдичний символ, що виражає історичну й культурну єдність української нації; утілює самовизначення та єдність народу, його відданість верховенству права; символізує поступ української нації шляхом духовної еволюції; є джерелом звитяги в захисті територіальної цілісності й віри в безмежні природні можливості історичної землі для здобуття вільною працею добробуту для кожного [219, с. 90]. Схожої думки дотримується й П. Б. Стецюк, який вважає, що система правової охорони державних символів

України не повинна обмежуватися лише кримінальною відповідальністю [220, с. 176].

Отже, враховуючи викладене та з метою приведення змісту обов'язків людини і громадянина, закріплених в Основному Законі, відповідно до зразків європейського конституціоналізму, ми пропонуємо припис, в якому ідеться про обов'язок шанувати державні символи України вилучити з тексту ч. 1 ст. 65 Конституції України [221, с. 58]. Як зауважив В. В. Речицький, на перший погляд таке вилучення може здаватися недоречним. З іншого боку, обов'язок шанування державних символів у своєму підтексті має приховане тоталітарне навантаження. Він ніби ставить державний суверенітет вище за суверенітет народу, що є очевидно помилковим [222, с. 57]. Крім того, по-перше, норма, в якій закріплено конституційний обов'язок шанувати державні символи є декларативною, тому що немає можливості її реального забезпечення, а також інтерпретація цієї норми Конституції України може породжувати певні протиріччя на практиці; по-друге – на відміну від прав і свобод, ігнорування обов'язків людини і громадянина повинно тягти за собою юридичну відповідальність. А як можна притягнути до юридичної відповідальності за невиконання цього обов'язку, якщо в чинному законодавстві України відсутня відповідна правова норма; по-третє – при закріпленні в Конституції України обов'язку шанувати державні символи вітчизняним законодавцем не було враховано традиції та ментальність Українського народу, рівень правової культури та правової свідомості населення, а також стан законності та правопорядку в державі [103, с. 425].

Слід зазначити, що пріоритетність обов'язку захищати Вітчизну є очевидною з огляду на об'єктивну необхідність всебічного утвердження її зовнішнього і внутрішнього суверенітету, незалежності в політичній, економічній, культурній та в інших сферах, а також з урахуванням збройної агресії Російської Федерації проти України. Водночас необхідно наголосити, що обов'язок, який закріплений в ч. 2 ст. 65 Конституції України, має свою специфіку. По-перше, цей обов'язок передбачений Конституцією України, але встановлюється виключно законом. По-друге, він поширюється лише на громадян України. По-третє, військова служба є

державною службою особливого характеру, що пов'язана з виконанням громадянина України загального військового обов'язку і службою в Збройних Силах України та інших військових формуваннях. По-четверте, має суто персоніфікований характер. По-п'яте, суб'єктами його реалізації є громадяни України, як правило, чоловічої статті, які мають відповідні якості, у тому числі належний стан здоров'я. По-шосте, цей обов'язок безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки, оборони державної території у разі військового вторгнення та охорони важливих державних об'єктів. По-сьоме, з початком реалізації військового обов'язку та проходження військової служби, статус громадянина трансформується у статус військовослужбовця, що пов'язане з обмеженням можливостей реалізації деяких конституційних прав і свобод (зокрема, права на свободу пересування). По-восьме, встановлення особливого соціального захисту для громадян, які реалізують цей обов'язок тощо.

У сучасній юридичній літературі військову службу розглядають як почесний обов'язок кожного громадянина України, що простежується в чинному законодавстві та Конституції України, яка встановлює, що військову службу громадяни відбувають. На наш погляд, мовно-стилістичний зміст ч. 2 ст. 65 Конституції України викладений некоректно, тому що, по-перше, військову службу проходять, а не відбувають. Тобто, термін “відбувають” застосовують до осіб, які відбувають покарання або іншу повинність. На це звертає увагу і Є. І. Григоренко, який вважає, що слово “відбувають” асоціюється передусім з обов'язком, повинністю [20, с. 8]. Ми вважаємо, по-перше, що до тих пір, поки військовий обов'язок буде сприйматися громадянами як одна із форм “покарання”, ефективність функціонування цього обов'язку буде залишатися бажати кращого; по-друге, потрібно уточнити коло суб'єктів цього обов'язку й замість терміна “громадянин” використати термін “громадяни України”. Таке уточнення застосовується в конституціях Австрії (ч. 3 ст. 9а), Грузії (ч.2 ст. 101), Іспанії (ч. 2 ст. 30), Литви (ч. 2 ст. 139), Норвегії (§ 109), Румунії (ч. 2 ст. 52), Швейцарії (ч. 1 ст. 59).

Військовий обов'язок закріплений у 21 конституції європейських держав:

Австрії (п. 3 ст. 9а), Азербайджану (п. I, II ст. 76), Албанії (п. 2 ст. 166), Болгарії (п. 2 ст. 59), Грузії (п. 2 ст. 101), Естонії (п. 1, 2 § 124), Іспанії (п. 2 ст. 30), Італії (ч. 2 ст. 52), Литви (ч. 2 ст. 139), Молдови (п. 2 ст. 57), Нідерландів (п. 1,3 ст. 98), Німеччини (п. 1, 2 ст. 12а), Норвегії (п. 1 § 109), Польщі (п. 2 ст. 85), Португалії (п. 2, 3 ст. 276), Румунії (п. 2 ст. 52), Словенії (п. 2 ст. 123), Туреччини (ч. 1 ст. 72), Угорщини (п. 2 § 70/Н), Хорватії (ч. 1, 2 ст. 47), Швейцарії (п. 1 ст. 59).

Але під час реалізації цього обов'язку, у деяких громадян виникають проблеми, коли вони за своїми світоглядними чи релігійними переконаннями не можуть проходити строкову військову службу. Крім того, є громадяни, яким не дозволяють не лише їхні релігійні, а й філософські, етичні та інші переконання проходити військову службу. Тобто правом щодо заміни військової служби альтернативною громадянською службою або службою без зброї внаслідок релігійних, політичних чи етичних мотивів визнається на міжнародному рівні майже повсюди, зокрема цим правом користуються громадяни Австрії, Данії, Іспанії, Італії (в якій з 1 січня 2005 року у зв'язку з призупиненням призову на військову службу було призупинено і альтернативну службу) [223, с. 35] та інших європейських держав.

Отже, у цих та інших установлених законом випадках зазначені громадяни мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу, порядок проходження якої врегульовується чинним законодавством. Наприклад, у п. 2 ст. 59 Конституції Болгарії записано, що “виконання військових обов'язків, умови і порядок звільнення від них або заміна їх альтернативною службою регулюються законом” [105], а в ч. 2 ст. 45 Конституції Сербії – “особа, яка посилається на заперечення совісті, може бути призвана до виконання військового обов'язку без носіння зброї відповідно до закону” [185].

На сьогодні право на проходження альтернативної (невійськової) служби, яке за висловлюванням Л. В. Ярмола “є водночас й різновидом юридичного обов'язку громадян перед суспільством” [224, с. 32], закріплено на конституційному рівні в 17 державах континентальної Європи. Наприклад, у п. 3 ст. 9а Конституції Австрії

закріплено, що “кожен, хто відмовляється чи звільняється від виконання військового обов’язку за релігійними мотивами, повинен нести службу, яка замінює військову” [128], а в ч. 3 ст. 85 Конституції Польщі встановлено, що громадянин, “якому релігійні переконання чи сповідуванні моральні принципи не дозволяють проходити військову службу, може бути зобов’язаний до альтернативної служби на визначених у законі принципах” [122]. У той же час, у Швейцарії, слідом за нормою, згідно з якою кожний чоловік є військовозобов’язаним, іде норма, якої немає в інших державах, а саме: у п. 3 ст. 59 Конституції Швейцарії зазначено, що “швейцарці, які не несуть ні військової, ні альтернативної служби зобов’язані сплачувати збір” [110].

Варто наголосити, що в конституціях європейських держав вимоги щодо військової чи альтернативної (невійськової) служби, як правило, закріплені в одній нормі. Наприклад, у ст. 25 Конституції Словаччини проголошено, що “1. Захист Словацької Республіки є обов’язком і справою честі громадян. Закон визначає обсяг військового обов’язку. 2. Ніхто не може бути примушений до проходження військової служби, якщо це суперечить переконанням або релігії. Умови встановлюються законом” [165]. І лише в конституціях Нідерландів і України військовий обов’язок та право на його заміну розташовані в різних статтях. Так, у ст. 99 Конституції Нідерландів зазначено, що “звільнення від військової служби за релігійними переконаннями чи іншими поважними мотивами допускається в порядку, встановлених Актом парламенту” [182], а в ч. 4 ст. 35 Конституції України встановлено, що “у разі, якщо виконання військового обов’язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов’язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою” [107]. Ми вважаємо, що вимогу про проходження військової або альтернативної (невійськової) служби слід було б зафіксувати в одній статті Конституції України, враховуючи при цьому ті наслідки, які можуть настати в результаті розпочатого реформування та перебудови Збройних Сил України.

Завершуючи дослідження ст. 65 Конституції України, слід підкреслити, що конституційний обов’язок захищати Вітчизну та обов’язок проходити військову

службу не слід ототожнювати, оскільки вони є різними за цілою сукупністю ознак та можуть реалізовуватися як разом, тобто у взаємозв'язку, так і окремо, але в той же час вони знаходяться в діалектичному взаємозв'язку та впливають один на одного. Крім того, значущість цих конституційних обов'язків громадян України певною мірою засвідчує й той факт, що за їх невиконання чинним законодавством передбачається кримінальна та адміністративна відповідальність.

З огляду на це, а також з урахуванням результатів порівняльно-правового аналізу ст. 65 Конституції України з аналогічними статтями конституцій європейських держав та з метою оптимізації формулювання аналізованих конституційних обов'язків пропонуємо зазначену статтю викласти в такій редакції:

“Захист країни є обов'язком громадян України.

Порядок проходження військової служби, підстави та умови звільнення від неї визначаються законом. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить світоглядним чи релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою” [103, с. 428].

Важливе місце серед конституційних обов'язків людини і громадянина посідає обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, що знайшов своє закріплення в ч. 1 ст. 68 Конституції України. Зміст цього обов'язку передбачає необхідність підпорядкування поведінки людини і громадянина волі Українського народу та політиці Української держави, втіленій у нормах Основного Закону та законах України, з метою забезпечення реалізації функцій Конституції та законів України і вияву поваги до прав і свобод, честі і гідності інших людей. Крім того, цей обов'язок виражається в необхідності чітких настанов правомірної поведінки людини і громадянина у всіх сферах їхньої життєдіяльності, має вагоме значення в зміцненні громадської дисципліни, правопорядку, відіграє значну роль у конституційно-правовому регулюванні поведінки учасників суспільних відносин, у посиленні взаємовідповідальності громадян та органів державної влади.

У ч. 1 ст. 68 Конституції України фактично закріплено два окремих особистих обов'язка кожної людини: 1) неухильно додержуватися Конституції України та

законів України; 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

При цьому слід зазначити, що перший обов'язок установлений в інтересах усього суспільства, тоді як другий обов'язок спрямований насамперед на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи, яка, виконуючи його, таким чином оберігає себе від негативних і несприятливих наслідків.

Обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції та законів України можна з впевненістю назвати універсальним, оскільки він є фактично “фундаментом”, на який спираються всі інші конституційні обов'язки. Крім того, аналізуємий обов'язок стосується абсолютно всіх людей, які постійно проживають в Україні, і навіть тих, хто тимчасово перебуває на її території на законних підставах. При цьому, необхідно було б зробити і спеціальне застереження щодо додержання Конституції України та законів України, а також підзаконних нормативно-правових актів, державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами. Тобто йдеться про дотримання чинного вітчизняного законодавства, яке містить не лише нормативно-правові акти вищої юридичної сили. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що словосполучення “законів України” слід доповнити словами “та інших нормативно-правових актів”, як це застосував вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 8, ч. 2, 3 ст. 57 та ч. 1 ст. 58 Конституції України.

Додержуватися Конституції та законів у багатьох європейських державах є загальним правилом, яке не знає жодних винятків. Відповідні норми закріпили на конституційному рівні такі держави, як: Азербайджан (п. II ст. 72), Болгарія (п. 1 ст. 58), Вірменія (ч. 1 ст. 47), Грузія (п. 1 ст. 44), Естонія (п. 2 § 19), Іспанія (п. 1 ст. 9), Італія (ч. 1 ст. 54), Латвія (ст. 41), Литва (ст. 28), Північна Македонія (ч. 1 ст. 51), Румунія (ст. 51), Сан-Марино (ч. 1 ст. 13), Хорватія (ч. 2 ст. 5) і Чорногорія (ч. 2 ст. 10). Наприклад, у ст. 28 Конституції Литви зазначено, що “... людина зобов'язана додержуватися Конституції та законів Литовської Республіки ...” [208], а у ч. 2 ст. 10 Конституції Чорногорії – “кожен зобов'язаний додержуватися Конституції та законів” [210]. Водночас Болгарія, Іспанія, Італія і Сан-Марино визнали суб'єктами цього обов'язку лише громадян своєї країни. Наприклад, у ч. 1 ст. 54 Конституції

Італії записано, що “усі громадяни зобов’язані бути відданими Республіці й додержуватися її Конституції та законів” [120], а в п. 1 ст. 58 Конституції Болгарії – “громадяни зобов’язані додержуватися і виконувати Конституцію і закони ...” [105].

Порівняльно-правовий аналіз норм європейських конституцій, в яких закріплено аналізований обов’язок, свідчить, що в Естонії, Латвії і Сан-Марино зафіксована вимога додержуватися лише законів, а в Латвії ця норма доповнена вимогою “поважати традиції та звичаї латвійського народу і проживаючих у Латвії національних та етнічних груп” (ст. 41 Конституції Латвії) та в Хорватії – “поважати правовий порядок Республіки Хорватія” (ч. 2 ст. 5 Конституції Хорватії) [212]. При цьому варто наголосити, що в жодній конституції держав континентальної Європи, у положенні де йдеться про додержання Конституції та законів, не застосовується разом з терміном “додержання” прислівник “неухильно”.

Отже, зміст аналізуємого обов’язку виражається, по-перше, у необхідності людини і громадянина здійснювати активні позитивні дії на користь інших учасників правовідносин, а по-друге, у необхідності особи утримуватися від дій, що заборонені нормами права.

Також варто звернути увагу на те, що крім загального обов’язку неухильно додержуватися Конституції України та законів України в Основному Законі закріплено чимало приписів і заборон, які зобов’язують громадян добросовісно, точно, своєчасно і без будь-яких застережень їх виконувати. При цьому, приписами є положення про те, що: державною мовою в Україні є українська мова (ч. 1 ст. 10 Конституції України); усі суб’єкти права власності рівні перед законом (ч. 4 ст. 13 Конституції України); ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань (ч. 4 ст. 35 Конституції України) тощо. Заборонами є положення про те, що ніхто не може: використовувати власність на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13 Конституції України); створювати на території України будь-яких збройних формувань, не передбачених законом (ч. 6 ст. 17 Конституції України); бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ч. 1 ст. 19 Конституції України); встановлювати привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри,

політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ч. 2 ст. 24 Конституції України); погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі (ч. 7 ст. 41 Конституції України); захищати свої права і свободи не забороненими законом засобами (ч. 6 ст. 55 Конституції України); здійснювати у будь-який спосіб вплив на суддю (ч. 2 ст. 126 Конституції України) тощо. Тобто, ці норми конкретизують конституційні обов'язки людини і громадянина і тим самим приписують їм утримуватися від вказаних дій.

У ч. 1 ст. 68 Конституції України також закріплено обов'язок кожного не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який випливає з ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини та положення преамбули Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, згідно з яким "... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті" [111, с. 39]. На відміну від інших конституційних обов'язків, цей обов'язок більш детально розкривається у низці статей чинної Конституції України, а саме: ст. 23 – "кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей ..."; ч. 2 ст. 27 – "ніхто не може бути свавільно позбавлений життя"; ч.ч. 2-3 ст. 28 – "ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам"; ч. 2 ст. 32 – "не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди ..."; ч. 4 ст. 36 – "ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій"; ч. 4 ст. 41 – "ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності"; ч. ч. 3,5 ст. 43 – "використання примусової праці забороняється" та "використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється"; ч. 3 ст. 44 – "ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку"; ч. 3 ст. 47 – "ніхто не

може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду”; ч. 2 ст. 54 – “... ніхто не може використовувати або поширювати їх (результати інтелектуальної, творчої діяльності – авт.) без його згоди, за винятками, встановленими законом”; ч. 1 ст. 60 – “ніхто не зобов’язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази”; ч. 1 ст. 64 – “конституційні права і свободи людини і громадянина не може бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України”.

Обов’язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей у різних формулюваннях знайшов своє втілення в конституціях Азербайджану (п. II ст. 72), Болгарії (п. 1 ст. 58), Вірменії (ч. 1 ст. 47), Грузії (п. 2 ст. 44), Естонії (ч. 2 § 19), Латвії (ст. 41), Литви (ст. 28), Молдови (п. 2 ст. 55), Польщі (п. 2 ст. 31), Румунії (ст. 54), Сербії (ч. 1 ст. 23) і Чорногорії (ч. 3 ст. 6).

Людина, яка перебуває в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми й тому вона повинна мати обов’язки по відношенню до них. Тобто люди нерозривно пов’язані між собою й не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію людей, яка проголошена у ст. 1 Загальної декларації прав людини: “усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства” [111, с. 8]. Такий підхід знайшов своє закріплення на конституційному рівні в деяких європейських державах через застосування терміна “поважати”. Наприклад, у п. II ст. 72 Конституції Азербайджану закріплено, що “кожен повинен ... поважати права і свободи інших осіб” [177], у п. 2 ст. 31 Конституції Польщі встановлено, що “кожен зобов’язаний поважати свободи і права інших” [122], у ч. 3 ст. 6 Конституції Чорногорії – “кожен зобов’язаний поважати права і свободи інших осіб” [210], а в ч. 2 § 19 Конституції Естонії зазначено, що кожен зобов’язаний не тільки поважати, а й “враховувати права і свободи інших осіб” [183]. Крім поважання прав і свобод інших людей, у ч. 1 ст. 47 Конституції Вірменії закріплено, що ще потрібно поважати “гідність інших людей” [184], у п. 1 ст. 58 Конституції Болгарії – “законні інтереси інших осіб” [105], у п. 2 ст. 55 Конституції Молдови – “гідність і законні інтереси інших громадян” [175], а в ст. 41

Конституції Латвії – “національну гідність інших осіб” [130]. Водночас у ч. 1 ст. 23 Конституції Сербії записано, що “людська гідність недоторканна і всі зобов’язані її поважати та захищати” [185].

При цьому Л. І. Летнянчин підкреслює, що “в Конституції України встановлено обов’язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, а не, скажимо, обов’язок поважати права і свободи інших людей. Це також є свідченням законодавчого усвідомлення того, що низький рівень правової культури громадян України дає підстави сподіватися, що саме обов’язок “не посягати ” на даний момент є більш прийнятним для громадян України, ніж обов’язок поважати права і свободи” [24, с. 99]. У той же час враховуючи, що конституції деяких європейських держав закріплюють обов’язок поважати права і свободи, честь і гідність інших людей, О. В. Білоскурська вважає, що на цій основі “доцільним є пряме закріплення і в Конституції України обов’язку поважати права і свободи, честь і гідність інших людей, оскільки це є важливою умовою свободи, її необхідним обмеженням, зокрема фундаментальним принципом правопорядку в державі” [40, с. 22]. Але з такою думкою важко погодитись, тому що абстрактна соціальна категорія “повага” базується на прихильності та визнанні високих якостей людини, відносно якої проводиться ця оцінка та формується на підставі власних переконань іншої людини, яка виражає таку повагу. І тому не можна одну людину примусити поважати іншу людину. Як слушно зазначив з цього приводу І. Заєць, член робочої підкомісії Конституційної комісії України під час опрацювання тексту проекту Конституції України 8 грудня 1995 р., можна не поважати людину, але гідність її повинні визнавати [225, с. 113].

Слід звернути увагу на те, що в положенні ч. 1 ст. 68 Конституції України застосовано слово “не посягати”, а у відповідних нормах Грузії і Румунії – “не порушувати”, що, на наш погляд, є більш логічним, а також зазначено, що до складу забороненого об’єкта посягання включено, крім прав і свобод, ще честь і гідність інших людей. Оскільки право кожного на повагу до його гідності є одним із видів прав і свобод людини, тому наведене формулювання може бути пояснене прагненням ще раз акцентувати на особливій цінності саме цього виду прав людини.

І тому у відповідних нормах на конституційному рівні термін “гідність” застосували чотири держави (Вірменія, Латвія, Молдова, Сербія), а термін “честь” – лише одна Україна. Гідність не може існувати поза сферою моральної свідомості особи, але при цьому вона обов’язково відображається і в правовій свідомості людини. Як етична і правова категорія гідність включає усвідомлення особою володіння нею сукупністю певних моральних та інтелектуальних властивостей, а також її повагу до самої себе. Тобто по-перше, гідність є непорушною і, по-друге, не може бути жодних винятків з цього правила. Гідність людини з точки зору вимог демократії не визначається її належністю до будь-якого класу, групи, раси або нації, до професії, вона не визначається також багатством або посадою в суспільстві [226, с. 79].

На сьогодні у багатьох державах формули стосовно “гідності людини” посідають найвище місце в сучасних національних конституціях, зокрема й в Конституції України, у ч. 1 ст. 3 якої закріплено, що “людина, її ... гідність ... визнаються в Україні найвищою ... цінністю” [107]. За ствердженням С. П. Головатого, “... тут усе-таки не обійшлося без певного роду запозичення із зарубіжного досвіду. Наймовірніше, таке запозичення було здійснено саме з німецького національного досвіду, який ... у багатьох аспектах цієї ділянки права є не просто унікальним, а й багатогранно розвинутим...” [126, с. 455-456]. Формула, яка застосована у першому реченні п. 1 ст. 1 Основного Закону Німеччини, що “гідність людини недоторканна” [121], є досить унікальною.

Слід зазначити, що чинне національне законодавство не містить загального визначення такого права, що зумовлює неоднозначне розуміння поняття “людська гідність” і значно ускладнює процес його застосування. Також потребує уточнення визначення терміна “гідність”, який, відповідно до словникової літератури, означає: сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості та усвідомлення людиною своєї громадянської ваги, громадянського обов’язку [209, с. 180]. І тому поняття “людська гідність” – це визнання суспільством соціальної цінності, унікальності конкретної людини, значимості кожної особистості як частини людського суспільства, а також сукупність рис, що характеризують позитивні

моральні якості; усвідомлення людиною своєї громадянської ваги, громадянського обов'язку [209, с. 180]. Тобто неоднозначне розуміння цього терміна призводить до його невиправдано звуженого тлумачення. Більшість науковців дефініцію гідності людини пов'язують в основному з цінністю людини та оцінкою її значення й місця в суспільстві і державі. Так, О. Дашковська визначає гідність як моральну властивість людини, яка відображає її унікальну, неперевершену цінність. На думку вченої, з моменту народження кожного його гідність є однаково рівною із гідністю інших людей. А усвідомлення цього всіма веде до формування в особі почуття власної гідності, очікування поваги до неї з боку інших людей, установку на відстоювання своїх прав, а також визнання рівних прав усіх інших людей [227, с. 204].

Водночас О. В. Гришук стверджує, що людська гідність і гідність людини – це дві різні категорії. На його думку, людська гідність – це самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається існуючими суспільними відносинами, не залежить від людини і має бути рівною для всіх людей. А гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості й готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших [228, с. 14]. У той же час, честь є поняттям моральної свідомості і категорією етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом або організацією свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства [229, с. 401]. Поняття “гідність” і “честь” дуже близькі, вони є тотожними. В основу їх розмежування покладено порядок формування в людини честі і гідності: гідність формується виключно під впливом усвідомлення особою своєї власної цінності, а честь є результатом відображення у свідомості особи її оцінки іншими людьми.

Отже, розглядувані категорії мають самостійний характер, тобто гідність – це невід'ємна цінність самої людини з моменту її народження, усвідомлення своїх кращих якостей і свого суспільного і правового стану, а честь – це оцінка суспільством духовних, моральних, соціальних якостей громадянина, кращих його

духовних рис. Поняття честі та гідності характеризують різні сторони суспільної цінності особи, в них розкриваються суттєві зв'язки між суспільством і громадянином [230, с. 11].

Таким чином, між категоріями “честь” і “гідність” існує складна кореляція (взаємна узгодженість), яка ускладнюється відносною незалежністю цих категорій одна від одної, що проявляється в тому, що приниження честі не призводить автоматично до приниження гідності. І тому при визначенні понять “честь” і “гідність” потрібно розрізняти два аспекти – об'єктивний і суб'єктивний. При цьому поняття “гідність” у суб'єктивному розумінні необхідно ототожнювати з поняттям “честь” в його об'єктивному значенні. Оскільки людина в процесі життєдіяльності піддається внутрішній і зовнішній оцінці, доцільно розглядати “честь” і “гідність” як взаємопов'язані діалектичні категорії, а саме: гідність – це діалектична категорія, яка виражає невід'ємне право особистості, а також внутрішню впевненість особистості у власній цінності, усвідомлення нею своїх особистих якостей, здібностей і свого суспільного значення на основі системи об'єктивно функціонуючих у суспільстві цінностей, які не залежать від зовнішньої оцінки; честь – це діалектична категорія, яка виражає суб'єктивне ставлення до особистості з боку суспільства на основі системи об'єктивно функціонуючих у суспільстві цінностей.

Щодо припису “незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності”, який міститься в ч. 2 ст. 68 Конституції України, Л. І. Летнянчин вважає, що це положення слід розглядати як обов'язок тому, що воно міститься в одній статті з обов'язками і за логікою це також обов'язок. І далі науковець зазначає, що в умовах розбудови в Україні правової, демократичної держави ч. 2 ст. 68 слід розуміти як обов'язок громадян знати конституційні обов'язки, оскільки широке здійснення прав і свобод можливе лише тоді, коли громадянин буде виконувати свої обов'язки, а без знання неможливо їх виконувати. Відповідальність за невиконання цього обов'язку настає при притягненні особи до юридичної відповідальності за вчинене правопорушення. І тому такий обов'язок випливає з тексту Конституції України, з вимог правової державності [24, с. 148-149]. У той же час за твердженням М. І.

Хавронюка, цей обов'язок “може бути застосовано тільки у випадках, коли знання цих актів даною конкретною людиною передбачається як необхідний юридичний факт. Це означає, що інші, крім законів, нормативно-правові акти зобов'язані знати лише особи, на яких такий обов'язок покладається у зв'язку з їхньою професією, посадою, виконанням певного іншого обов'язку тощо” [112, с. 290]. Але, на наш погляд, слід погодитись з думкою Н. Г. Шукліної про те, що “ця норма не є обов'язком” [2, с. 305].

Отже, ретельний порівняльно-правовий аналіз положень ст. 68 Конституції України та аналогічних норм конституцій європейських держав, дає підстави для висновку про необхідність внесення змін до цієї статті, яку доцільно викласти в такій редакції:

“Кожен зобов'язаний додержуватися Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України, не порушувати права і свободи, законні інтереси, честь і гідність інших людей”.

### **3.2. Удосконалення конституційно-правового регулювання соціально-економічних і культурних обов'язків людини і громадянина в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав**

Категорія власності посідає особливе місце в суспільній свідомості та загалом у суспільному житті. Беззаперечним є положення про те, що тільки в державі, де недоторканність власності не лише декларується, але й гарантована громадянину, можуть бути забезпечені вільний розвиток особистості, інтелектуальної, творчої діяльності, добробут і спокій. При цьому держава зобов'язана забезпечити такий правопорядок шляхом створення ефективного нормативно-правового регулювання відносин власності. Крім того, власність створює не тільки права, а й обов'язки і тому вона повинна служити на благо кожній людині та всьому суспільству. Це твердження знайшло своє закріплення на конституційному рівні в деяких європейських державах, зокрема в ч. 2 ст. 30 Конституції Північної Македонії, згідно якої “власність є основою прав та обов'язків і повинна служити на благо як

окремої людини, так і цілої групи” [207]. При цьому в наведеному положенні не визначено форму власності. У той же час у ч. 1 ст. 41 Конституції України використовується термін “своєю власністю”, який вказує, що йдеться насамперед про приватну власність, яка забезпечує життєві потреби людини, а також встановлені як гарантії права на приватну власність, так і певні обмеження щодо здійснення цього права. На наш погляд, приватна власність – це право, якому відповідають не тільки юридичні обов’язки, але й морально-соціальні обов’язки. Крім того, приватна власність, по-перше, дає індивідуальну свободу людині; по-друге, забезпечує їй владу над навколишнім середовищем і, по-третє, пов’язує людину з суспільством, робить її повноцінним суб’єктом цього суспільства.

У європейських державах положення, подібне до ч. 7 ст. 41 Конституції України, у різних обсягах і формулюваннях включено до конституцій Азербайджану (п. III ст. 13), Вірменії (ч. 1 ст. 31), Греції (п. 1 ст. 17), Естонії (ч. 2 § 32), Італії (ч. 1 ст. 44), Північної Македонії (ч. 2 ст. 30), Молдови (п. 5 ст. 46), Румунії (п. 6 ст. 41), Словаччини (п. 3 ст. 20), Хорватії (ч. 2 ст. 48) і Чехії (п. 3 ст. 11). За висловлюванням В. М. Шаповала, “у такий спосіб встановлюється соціальна детермінованість можливостей використання власності, по суті, визнається її зв’язок не тільки з інтересами самих власників, а й з потребами всього суспільства” [231, с. 17].

Враховуючи, що здійснення права приватної власності – це комплекс заходів (активних і пасивних дій) власника, спрямованих на реалізацію правомочностей володіння, користування та розпорядження належним власнику майном, О. М. Гончаренко пропонує уточнити положення ч. 7 ст. 41 Конституції України й початок речення цієї частини викласти таким чином: “Здійснення права власності не може завдавати шкоди ...” [232, с. 168]. Ми вважаємо, що з такою пропозицією слід погодитися тому, що шкоду можна завдавати, не тільки використовуючи власність, а й володіючи і розпоряджуючись нею. Аналогічний підхід застосували й законодавці Вірменії, Молдови, Словаччини, Румунії і Чехії.

У ч. 7 ст. 41 Конституції України закріплені правовідносини та об’єкти власності, яким заборонено завдавати шкоди, а саме: 1) правам, свободам та гідності громадян; 2) інтересам суспільства; 3) погіршувати екологічну ситуацію;

4) погіршувати природні якості землі [107]. Порівняльно-правовий аналіз досліджуваного положення з аналогічними нормами конституцій європейських держав свідчить, що на конституційному рівні знайшло своє закріплення положення щодо заборони завдавати шкоди “правам і свободам людини і громадянина” у Вірменії, Словаччині і Чехії; “інтересам суспільства і держави” – в Азербайджані і Вірменії; “загальним інтересам” – у Греції, Естонії, Словаччині і Чехії; “навколишньому середовищу” – у Вірменії, Молдові, Румунії, Словаччині і Чехії. Крім того, у Конституції Словаччині заборонено завдавати шкоди “пам’ятникам культури”, у Словаччині і Чехії – “здоров’ю людей”, а в Молдові і Румунії – “забезпеченню добросусідства”.

Отже, з урахуванням конституційної практики зарубіжних держав і досліджень вітчизняних науковців пропонуємо ч. 7 ст. 41 Конституції України викласти в такій редакції:

“Здійснення права власності не повинно завдавати шкоди правам, свободам і гідності людини, інтересам суспільства і держави, навколишньому середовищу та природній якості землі”, яку, на наш погляд, слід розташувати в ч. 3 ст. 13 розділу I “Загальні засади” Конституції України після першого речення “Власність зобов’язує” [103, с. 434-435].

За сучасних умов розвитку та функціонування суспільства визначальним для подальшого життя людини є отримання нею належної освіти. Освіта є основою інтелектуального, культурного, духовного, соціального та економічного розвитку суспільства і держави. І тому Конституція України в ч. 2 ст. 53 встановила, що “повна загальна середня освіта є обов’язковою” [107]. При цьому, обов’язковість повної загальної середньої освіти означає, що це той рівень знань, який держава вважає достатнім для розвитку людини. Крім того, відповідна поведінка, спрямована на одержання повної загальної середньої освіти, повинна здійснюватися суб’єктами незалежно від їх бажання. Обов’язковість повної загальної середньої освіти Конституційний Суд України своїм рішенням кореспондував і державі, вказуючи на її обов’язок створити умови для безоплатного здобуття такої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. Водночас, зазначений обов’язок

покладається на осіб, значна частина яких є обмежено дієздатними в силу малоліття та неповноліття, і тому він передбачає також і обов'язок батьків забезпечити здобуття їх дітьми повної загальної середньої освіти. У той же час деякі дослідники проблем освіти, зокрема В. В. Ковтунець, констатують, що освіта є багатостороннім процесом, в якому результат, мета досягаються за умови спільної діяльності тих, хто навчає, і тих, кого навчають. І далі вчений наполягає на тому, що обов'язковість повної загальної середньої освіти слід розуміти і як обов'язок громадянина України та кожного, хто на законних підставах проживає на території держави [233].

Вимоги щодо обов'язковості отримання відповідної освіти розглядаються в 28 конституціях із 40 європейських держав, у тому числі обов'язковість повної загальної середньої освіти закріплена в п. II ст. 42 Конституції Азербайджану і ч. 2 ст. 39 Конституції Вірменії, неповної середньої освіти – у ч. 2 ст. 71 Конституції Сербії, у п. 2 § 70/F Конституції Угорщини, у п. 2 ст. 62 Конституції Швейцарії, а обов'язковість лише початкової освіти – у ч. 3 ст. 35 Конституції Грузії, у п. 4 ст. 27 Конституції Іспанії, у ч. 2 ст. 34 Конституції Італії, у ч. 3 ст. 16 Конституції Ліхтенштейну, у ч. 1 ст. 23 Конституції Люксембургу, у ч. 3 ст. 44 Конституції Північної Македонії, у підпункті а) п. 3 ст. 74 Конституції Португалії, у ч. 2 ст. 57 Конституції Словенії, у ч. 5 ст. 42 Конституції Туреччини, у ч. 1 ст. 65 Конституції Хорватії, у ч. 2 ст. 75 Конституції Чорногорії. Наприклад, у п. 4 ст. 27 Конституції Іспанії встановлено, що “початкова освіта є обов'язковою ...” [181], а в ч. 1 ст. 23 Конституції Люксембургу зазначено, що “держава стежить за тим, щоб кожен люксембуржець отримав початкову освіту, яка є обов'язковою ...” [234]. Водночас у конституціях Албанії (п. 2 ст. 57), Болгарії (п. 2 ст. 53) і Словаччини (п. 1 ст. 42) не визначений рівень обов'язкової освіти, а застосовано тільки словосполучення відповідно “шкільна освіта” та “шкільне навчання”. Серед норм конституцій європейських держав, в яких закріплено обов'язок щодо здобуття певного рівня освіти, окремо знаходиться положення п. 3 ст. 7 Основного Закону Німеччини, в якому зазначено, що “викладання релігії в державних школах, за винятком неконфесіональних, є обов'язковим” [121].

У конституціях деяких європейських держав також ідеться про віковий поріг, після досягнення якого дитина повинна навчатися в школі, або вказаний конкретний строк навчання. Наприклад, у п. 2 ст. 53 Конституції Болгарії встановлено, що “шкільна освіта до 16-річного віку обов’язкова” [105], у ч. 1 ст. 41 Конституції Литви зазначено, що “навчання осіб у віці до 16 років є обов’язковим” [208], у ч. 1 ст. 70 Конституції Польщі вказано, що “навчання до 18-річного віку є обов’язковим” [122], а в п. 3 ст. 16 Конституції Греції записано, що “строк обов’язкового навчання не може бути менш ніж дев’ять років” [118]. При цьому виникає питання: чи достатньо для людини та держави в цілому початкової чи неповної середньої освіти? Для відповіді на це питання можна навести пропозиції В. В. Речицького, який під час обговорення проєкту нової Конституції України пропонував зробити обов’язковою не повну загальну середню освіту, а просто загальну середню освіту. При цьому вчений наводить аргументи, які на наш погляд, не є переконливими, а саме: “не всі люди мають достатні здібності і бажання для того, щоб засвоїти програму повної середньої освіти. Завищені вимоги за статтею 53 чинної Конституції призводять до штучного виставлення позитивних оцінок при відсутності необхідних навичок і знань” [222, с. 48]. На противагу цій тезі слід зазначити, що в боротьбі конкурентоспроможності національних економік перемаже той, хто інтенсивніше буде використовувати людські ресурси з більш високим рівнем освіти та професійної підготовки.

Конституційний Суд України, аналізуючи положення ст. 53 Конституції України, у своєму рішенні від 21 листопада 2002 р. №18-рп/2002 (справа №1 – 29/2002) вказує, що положеннями ч. 1 та 2 цієї статті Основного Закону України визнається право кожного на освіту та закріплюється обов’язковість повної загальної середньої освіти [235]. Тобто обов’язковість такої освіти стосується не лише учнів, а й батьків, які повинні створювати умови для виховання, розвитку дитини та здобуття нею повної загальної середньої освіти, а також і держави, яка зобов’язана забезпечити можливість кожного отримати повну загальну середню освіту. І тому враховуючи, що діти не можуть нести відповідальність за порушення досліджуваного обов’язку, то обов’язок забезпечити отримання малолітніми та

неповнолітніми дітьми відповідної освіти в деяких європейських державах також покладається на батьків або на осіб, які їх замінюють. Наприклад, у п. 4 ст. 16 Конституції Ліхтенштейну закріплено, що “ніхто не може залишити підлітка, який знаходиться під його опікою, без навчання в обсязі державної початкової освіти” [106]. Але зазначена норма не містить прямого юридичного смислу, а також не тягне за собою будь-якої відповідальності, а зводяться лише до нагадування батькам про необхідність отримання їх неповнолітніми дітьми відповідної освіти.

Таким чином, з метою збереження позитивних надбань ми підтримуємо думку Н. Г. Шукліної про те, що вітчизняне конституційне законодавство в регулюванні цього обов’язку пішло значно далі, ніж зарубіжне [2, с. 307], і тому ч. 2 ст. 53 Конституції України, на нашу думку, не потребує подальшої модернізації.

З метою духовного відродження України, надійного збереження та розумного використання її культурних цінностей і навколишнього природного середовища Конституція України в ст. 66 закріпила обов’язок кожної людини не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані нею збитки.

У цій нормі йдеться практично про три конституційні обов’язки кожної людини: 1) обов’язок не заподіювати шкоду природі. Тобто цей екологічний обов’язок зобов’язує необхідність певної поведінки людини в галузі охорони, раціонального використання і відновлення довкілля; 2) обов’язок не заподіювати шкоду культурній спадщині. Тобто стосується збереження культурної спадщини, яку складає сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів матеріальної і духовної культури; 3) обов’язок відшкодовувати завдані збитки природі та культурній спадщині. Тобто заподіяння шкоди природі та культурній спадщині – це складне правове явище, яке охоплює весь матеріальний світ: навколишнє природне середовище, людину, результати діяльності людини тощо. Також ці обов’язки представлені як активною, так і пасивною складовою. При цьому пасивна складова припускає обов’язок утриматися від дій, які заподіюють шкоду природі та культурній спадщині, а активна складова міститься в обов’язку здійснювати дії щодо попередження шкоди, поновлення навколишнього середовища та відшкодування завданих збитків. Але, як зазначила Н. Г. Шукліна, аналізована

стаття Конституції України викладена в досить схематичній та гранично короткій формі [31, с. 34], а, на наш погляд, ще й у некоректному формулюванні. У словниковій літературі слово “заподіювати” означає завдавати чогось, робити кому-небудь щось неприємне, тяжке, болюче [209, с. 346]. Тобто вітчизняний законодавець доповнивши слово “заподіювати” часткою “не”, отримав формулу, в якій ідеться про те, що “кожен зобов’язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині”, тим самим, апріорі (наперед) визнав кожна людину потенційним правопорушником і зобов’язує її не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині.

У той же час в аналогічних нормах конституцій європейських держав, замість словосполучення “не заподіювати шкоду” застосовуються різні термінологія, а саме: “берегти” (ст. 55 Конституції Болгарії, ч. 1 ст. 89 Конституції Сербії, ч. 1 ст. 73 Конституції Словенії), “охорона” (ст. 43 Конституції Латвії, ч. 1 § 20 Основного Закону Фінляндії), “зберігати” (п. 1 ст. 45 Конституції Іспанії, ч. 1 ст. 78 Конституції Чорногорії), “зберігати, захищати, збільшувати” (п. 1 ст. 78 Конституції Португалії), “з повагою ставитися, турбуватися, охороняти” (п. II ст. 40, ст. ст. 77–78 Конституції Азербайджану), “турбуватися про захист і збереження” (п. 2 ст. 34, п. 3 ст. 37 Конституції Грузії), “виявляти особливу турботу” (ч. 3 ст. 69 Конституції Хорватії), “берегти й поліпшувати” (п. 2 ст. 44 Конституції Словаччини), “дбайливо ставитися” (§ 53 Конституції Естонії), “охорона, збереження” (ст. 59 Конституції Молдови) та “турбуватися” (ст. 86 Конституції Польщі).

Крім цього, абсолютна вимога не заподіювати шкоду природі, на думку В. В. Речицького, є в цілому, утопічною, оскільки виходить за межі реальних можливостей правового регулювання. Подібні приписи, попри їх благородний імідж, є ознакою правового інфантилізму [222, с. 57]. У зв’язку із зазначеним, ми вважаємо, що, замість словосполучення “кожен зобов’язаний не заподіювати шкоду”, слід вжити вираз “кожен зобов’язаний дбайливо ставитися”.

Порівняльно-правовий аналіз положень норм конституцій європейських держав, в яких закріплено вимогу щодо захисту й зберігання природи, засвідчив, що в абсолютній більшості з них вжито термін “навколишнє середовище”. Наприклад, у

п. 1 ст. 45 Конституції Іспанії підкреслено, що “усі мають право на сприятливе для розвитку людини навколишнє середовище та зобов’язані його зберігати” [181], а в п. 2 ст. 44 Конституції Словаччини записано, що “кожен зобов’язаний берегти та поліпшувати навколишнє середовище і культурну спадщину” [165]. І тільки в п. 3 ст. 69 Конституції Хорватії вживаються два терміни: “природа” та “навколишнє середовище”, а саме: “громадяни, державні, публічні й господарчі органи та об’єднання зобов’язані в межах своїх повноважень проявляти особливу турботу про захист здоров’я людей, природи та навколишнього середовища” [212]. Слід зазначити, що в чинному законодавстві України застосовується термін “навколишнє природне середовище”, який як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів, охоплює збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природно-заповідних об’єктів, пов’язаних з історико-культурною спадщиною. Тому з урахуванням європейського та вітчизняного досвіду, а також з метою вдосконалення юридичної термінології ст. 66 Конституції України, ми пропонуємо термін “природа” замінити на термін “навколишнє природне середовище”, яке є ширшим за змістом поняттям.

Обов’язок не заподіювати шкоду культурній спадщині, що передбачений ст. 66 Конституції України, перш за все, спрямований на збереження матеріальних і духовних цінностей Українського народу, його історичних надбань. На доктринальному рівні деякі науковці поняття “культурна спадщина” визначають як надбання матеріальної та духовної культури людства, що успадковується від попередніх поколінь та є засобом піднесення духовності, єднання людей навколо вічних цінностей добра і краси [236, с. 10], а на законодавчому рівні – як сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об’єктів культурної спадщини [237].

При цьому варто звернути увагу на те, що Україна, так само як і деякі європейські держави на конституційному рівні закріпили термін “культурна спадщина”. У той же час у ч. 1 ст. 89 Конституції Сербії взагалі встановлено, що “кожен зобов’язаний берегти пам’ятки природи і наукову, культурну та історичну

спадщину, а також цінності, що мають суспільний інтерес, відповідно до закону” [185]. Крім цього, законодавці Азербайджану, Латвії, Молдови, Словаччини, Словенії і Чехії додатково зобов’язують кожного берегти та охороняти пам’ятки історії і культури.

У ст. 66 Конституції України також міститься припис щодо встановлення відповідальності за заподіяну шкоду, тобто відшкодовувати завдані збитки, що є властивим і для деяких європейських держав, зокрема, Іспанії (п. 3 ст. 45, ст. 46), Естонії (§ 53), Польщі (ст. 86), Словаччини (п. 3 ст. 44), Чехії (п. 3 ст. 35). Так, у § 53 Конституції Естонії встановлено, що “кожен зобов’язаний дбайливо ставитися до життєвого і природного середовища та відшкодовувати завдані ним навколишньому середовищу збитки. Порядок відшкодування збитків встановлюються законом” [183].

На наш погляд, формула щодо обов’язку турбуватися про збереження культурної спадщини, потребує вдосконалення за рахунок внесення до неї термінів: “історична” та “духовна” спадщина і тим самим вони будуть сприяти розширенню її змісту. У зв’язку з цим, пропонуємо ч. 4 ст. 54 Конституції України перенести до ч. 1 ст. 66 та викласти її в оновленому варіанті, а саме: “Кожен зобов’язаний дбайливо ставитися до навколишнього природного середовища та історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом, а також відшкодовувати завдані ним збитки”.

Загальновідомо, що одним із найбільш давніх конституційних обов’язків в економічній сфері, який спрямований на забезпечення стабільного економічного розвитку держави, є обов’язок сплачувати податки та інші примусові збори, який виник з появою держави як засіб покриття видатків на виконання функцій держави і є однією з її ознак. Наприклад, у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. сформульований саме як обов’язок громадян для утримання публічної сили й витрат на управління обов’язковим є загальний податок, який повинен стягуватись однаковою мірою з усіх громадян відповідно до їх статків. Але цей споконвічний природний громадянський обов’язок не завжди знаходив своє відображення в конституціях європейських держав. Наприклад, для громадян України він є якісно

новим конституційним обов'язком, оскільки попередні конституції його не передбачали. Чинна Конституція України в ч. 1 ст. 67 його позначає таким чином: “Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом” [107]. За словами А. Ю. Олійника, ця норма за своєю правовою природою є універсальною та може бути поширена на невизначене коло осіб [238, с. 57], а також вона означає, що особи, які отримують доходи від підприємницької, трудової, інтелектуальної і творчої діяльності, а також з інших джерел, встановлених чинним законодавством України, зобов'язані брати участь у формуванні державного та місцевих бюджетів шляхом сплати податків і зборів. Тобто податковий обов'язок полягає в безоплатному відчуженні частини майна людини на користь держави. Але, як стверджує Т. М. Трояновська, у цій конституційній нормі закріплено вузьке розуміння податкового обов'язку, який зводиться лише до обов'язку сплатити певні суми податків і зборів [239, с. 362].

Кожна європейська держава для виконання своїх завдань і функцій повинна мати бюджет із стабільними джерелами надходжень, якими є насамперед податки. Своєчасна й повна їх сплата є конституційним обов'язком кожної людини, у тому числі іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України та мають джерело доходу або певний вид майна. Але у зв'язку з тим, що держава не може існувати тільки за рахунок добровільних, благодійних надходжень, тому податки є загальнообов'язковими, примусовими платежами, що забезпечені силою державного примусу. Податок є індивідуальним платежем, який не має цільового призначення. І тому держава, стягуючи податок, у той же час не має зобов'язання перед конкретним платником податків і зборів, а також не бере на себе обов'язок надати платнику на суму податків матеріальні блага або послуги.

Закріплення обов'язку сплачувати податки і збори, стало неодмінним елементом сучасних конституцій. Так, у 21 із 40 конституцій європейських держав закріплено цей обов'язок. Наприклад, у п. 1 ст. 94 Конституції Грузії – “усі зобов'язані сплачувати податки і збори в розмірі і в порядку, встановлених законом” [215]. А в конституціях Андорри, Італії, Латвії, Північної Македонії, Молдови, Польщі, Румунії, Сан-Марино, Туреччини і Хорватії зазначено, що кожен

зобов'язаний брати участь у відшкодуванні публічних витрат шляхом сплати податків і зборів. У той же час у конституціях Андорри, Болгарії, Іспанії, Італії, Сан-Марино, Сербії, Туреччини, Угорщини, Франції і Хорватії це положення доповнено приписом – згідно зі своїми фінансовими можливостям. Що стосується інших, крім податків і зборів, обов'язкових платежів, то обов'язок їх сплачувати не розглядається як конституційний.

Частина перша ст. 67 Конституції України встановлює не тільки обов'язковість сплати податків і зборів, а й конкретно регулює порядок і розмір цих податків і зборів, які встановлюються законом. Порівняльно-правовий аналіз зазначеної частини з аналогічними положеннями конституцій європейських держав свідчить про її відповідність світовим стандартам, і тому вона не потребує змін.

У той же час досліджуючи обов'язок сплачувати податки і збори Н. Г. Шукліна зауважує, що в Основному Законі України не всі питання стосовно цього обов'язку регламентуються належним чином. І тому науковець вважає, що на конституційному рівні слід було б зафіксувати норму-вимогу про дотримання принципів рівності та справедливості при стягуванні податків і зборів, установлених законом [2, с. 309]. Підтримуючи цю пропозицію, слід підкреслити, що таким шляхом пішли законодавці деяких європейських держав. Так, у ч. 2 ст. 51 Конституції Хорватії – “податкова система базується на принципах рівності та справедливості” [212], а в п. 1 ст. 31 Конституції Іспанії закріплено, що “кожен бере участь у фінансуванні суспільних витрат відповідно до своїх економічних можливостей за допомогою справедливої податкової системи, побудованої на принципах рівності та прогресивного оподаткування ...” [181].

У зв'язку з тим, що під податковою системою України прийнято вважати врегульовану нормами права сукупність податків і зборів, що стягуються на території держави, а також форми й методи її побудови, ми вважаємо, що ст. 67 Конституції України необхідно посилити окремою частиною, яку потрібно викласти в такий спосіб: “Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування” [103, с. 444].

Частина друга ст. 67 Конституції України закріплює обов'язок усіх громадян декларувати майновий стан та доходи за минулий рік, тобто вимагає подання до податкових органів офіційної заяви платника про одержані ним за минулий рік доходи та про податкові пільги, що на нього поширюються. Але, незважаючи на те, що ця норма є своєрідною гарантією виконання припису, встановленого в частині першій статті, варто зазначити, що вона містить у собі зайві процесуальні елементи та не всі громадяни України, а лише їх частина, насамперед посадові та службові особи органів державної влади і органів місцевого самоврядування [240, с. 46], повинні щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання свої декларації, які повинні регулюватися нормами закону. Враховуючи, що чинна конституційна норма проголошує обов'язок, який насправді не є загальним, на нашу думку, аналізовану частину слід вилучити зі ст. 67 Конституції України.

Отже, з метою вдосконалення досліджуваної норми та застосовуючи європейський досвід конституційно-правового регулювання цього обов'язку, а також пропозиції науковців, зокрема Н. Г. Шукліної і В. В. Речицького, ми пропонуємо ст. 67 Конституції України викласти в такій редакції:

“Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування” [103, с. 444].

### **3.3. Удосконалення конституційно-правового регулювання обов'язків держави в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав**

Як слушно зазначив О. І. Ющик, “Конституція – це концентроване вираження буття державно-правової організації суспільства; в ній концентруються найважливіші теоретичні і практичні проблеми юридичного життя, а її творення завжди пов'язане з реалізацією найбільш суттєвих ідей державно-правової

думки” [241, с. 53]. При цьому в тексті конституцій фіксуються обов’язки не тільки людини або громадянина, а й держави. Водночас, у багатьох конституціях європейських держав забезпечення прав і свобод сформульовано, по суті, як обов’язок держави. І тому досліджуючи конституційно-правову природу обов’язку, варто звернути увагу на зміст ч. 2 ст. 3 Конституції України, в третьому реченні якої зафіксовано надзвичайно важлива норма, а саме: “Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави” [107], яка регулює відносини людини і громадянина з державою та спрямовують державну політику. Тобто вона є нормативно-юридичним фундаментом для застосування обов’язків держави.

Водночас виникає питання: чому в ч. 2 ст. 3 Конституції України застосоване термінологічне словосполучення “права і свободи людини”, в якому відсутній такий суб’єкт правовідносин як громадянин? Тому виходячи зі змісту досліджуваного положення можна стверджувати, що Основний Закон держави не забезпечує політичні та деякі соціальні права, які належать тільки громадянам України. З огляду на викладене пропонуємо в ч. 2 ст. 3 Конституції України у першому і третьому реченнях, в яких вжито термінологічні словосполучення “права і свободи людини” і “прав і свобод людини” доповнити слово “і громадянина” та викласти відповідно в таких редакціях: “права і свободи людини і громадянина” і “прав і свобод людини і громадянина”.

Аналогічні норми закріплені й в конституціях 16 європейських держав (Азербайджан, Болгарія, Вірменія, Греція, Естонія, Іспанія, Латвія, Ліхтенштейн, Люксембург, Німеччина, Румунія, Угорщина, Фінляндія, Чорногорія, Швейцарія, Швеція). Наприклад, у п. 1 ст. 12 (Вища мета держави) Конституції Азербайджану зазначено, що “забезпечення прав і свобод людини і громадянина – вища мета держави” [177], у ч. 1 ст. 3 Конституції Вірменії – “держава забезпечує захист основних прав і свобод людини і громадянина відповідно до принципів і норм міжнародного права” [184], у § 14 Конституції Естонії – “забезпечення прав і свобод є обов’язком законодавчої, виконавчої і судової влад, а також місцевих самоврядувань” [183], у ст. 3 Конституції Латвії – “обов’язком держави є захист людини, її життя, свободи, безпеки, гідності, прав і власності” [130], у п. 1 § 8

Конституції Угорщини – “Угорщина визнає недоторканність і невідчуження основоположних прав людини; їх дотримання і захист є першочерговим обов’язком держави” [242], а в § 22 (Повага основних прав і свобод) Основного Закону Фінляндії записано, що “влада повинна слідкувати за тим, щоб дотримувалися основні свободи і права, і загальнолюдські права” [243].

При цьому, у Греції і Чорногорії, аналізуємий обов’язок держави закріплено у двох конституційних нормах. Наприклад, у п. 1 ст. 2 Конституції Греції встановлено, що “повага і захист гідності людини є першочерговим обов’язком держави”, а в п. 1 ст. 25 вказано, що “права людини як особистості і як члена суспільного цілого гарантується державою, всі органи якої зобов’язані забезпечувати вільне здійснення цих прав” [118], у ч. 1 ст. 6 (Права і свободи людини) Конституції Чорногорії зафіксовано, що “Чорногорія гарантує і захищає права і свободи”, а в ч. 2 ст. 12 (Чорногорське громадянство) цієї Конституції – “Чорногорія захищає права та інтереси своїх громадян” [210], що на нашу думку, положення однієї норми лише дублює положення іншої норми.

У третьому реченні коментованого положення ч. 2 ст. 3 Конституції України без законодавчого визначення їх змісту використано два поняття – “утвердження” і “забезпечення”, які не є тотожними. Згідно науково-практичного коментаря, перше поняття означає визнання прав і свобод людини і громадянина державою, а друге – створення державою умов для здійснення прав і свобод людини і громадянина. Крім того, поняття “забезпечення” включає основні напрями діяльності держави, а саме: 1) сприяння реалізації прав і свобод людини і громадянина; 2) охорона прав і свобод людини і громадянина; 3) захист прав і свобод людини і громадянина [213, с. 23].

Відомо, що саме держава на підставі Конституції та законів визначає систему органів державної влади в Україні та правовий статус кожного органу, який входить до цієї системи. Будь-який орган державної влади є відносно відокремленою частиною єдиної системи органів державної влади України, який виступає від імені Української держави та за її дорученням, і водночас від свого власного імені та посідає певне місце в державному апараті. Залежно від власного правового статусу кожний орган державної влади здійснює притаманні йому завдання та функції.

Оскільки основні напрями діяльності держави й є її функціями, то можна стверджувати, що такий напрям діяльності сучасної України, як утвердження і забезпечення прав і свобод людини, є її головною функцією. Цим визначається відповідна ієрархія, пріоритетність у напрямках діяльності (функцій) держави. При цьому, оскільки означена діяльність визнана обов'язком держави, то суб'єктом, який уповноважений вимагати його виконання, є кожна людина, а також громадські об'єднання та певні міждержавні організації, за умови якщо Українська держава є їх членом.

Варто наголосити, що поняття “утвердження” закріплено лише в тексті Конституції України, а поняття “забезпечення” – у конституціях Азербайджану (п. 1 ст. 12), Вірменії (ч. 2 ст. 3), Греції (п. 1 ст. 25), Естонії (§11), Швеції (ч. 2 §2). Крім того, поняття “забезпечення” разом з поняттям “захист” застосовано тільки в Конституції Вірменії (ч. 2 ст. 3). У конституціях Болгарії (п. 2 ст. 4), Греції (п. 1 ст. 25), Люксембургу (п. 3 ст. 11), Румунії (п. 3 ст. 1), Чорногорії (ч. 1 ст. 6) законодавцем також використані такі поняття як “гарантія”, а в Угорщині (п. 1 § 8) – “дотримання”.

За ствердженням С. П. Головатого, міжнародні людські права обумовлюють тризначний обов'язок держави, який полягає в такому: 1) поважати (дотримувати) їх; 2) захищати їх та 3) забезпечувати здійснення їх. При цьому вчений пояснює, що:

“ – обов'язок, скерований на поважання (дотримання) прав, вимагає від держави (а отже – від усіх її органів, структур і посадових осіб ) утримуватись від дій, що своїм наслідком мають порушення недоторканності особи або її свободи ...;

– обов'язок, скерований на захист прав, вимагає від держави (а отже – від усіх її органів та структур) уживати всіх необхідних заходів для того, щоб не дозволити іншим особам чи групам (осіб) порушувати недоторканність, свободу дій або інші права особи ...;

– обов'язок, скерований на забезпечення здійснення прав, вимагає від держави вживати всіх необхідних заходів, щоб кожна особа, що перебуває під її юрисдикцією, мала можливість за допомогою різноманітного інструментарію

задовольнити свої потреби, які вона не в стані забезпечити власними зусиллями” [126, с. 297].

Отже, враховуючи значення понять “утвердження” і “забезпечення” та дотримуючись основних напрямів (функцій) діяльності держави, ми вважаємо за необхідне посилити формулювання аналізованого обов’язку держави та викласти третє речення ч. 2 ст. 3 Конституції України в такий спосіб: “Дотримання, захист і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов’язком держави”. На нашу думку, запропонована юридична конструкція буде нести в собі більш широке смислове навантаження.

Зважаючи на те, що мова відіграє важливу роль у процесі функціонування суспільства, у житті кожної людини, оскільки суттєво впливає на формування її особистості, набуття знань і здобуття нею освіти, а також є для неї засобом повсякденного спілкування, залучення до надбань культури, сприяє встановленню особою власної самоідентифікації та збереження її самобутності, Українська держава на конституційному рівні взяла на себе обов’язок забезпечувати всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України (ч. 2 ст. 10 Конституції України) та сприяти вивченню мов міжнародного спілкування (ч. 4 ст. 10 Конституції України).

Слід зазначити, що аналогічні положення закріпили в своїх конституціях лише три європейські держави, а саме: у п. II ст. 27 (Державна мова) Конституції Азербайджану встановлено, що “... Азербайджанська Республіка забезпечує розвиток азербайджанської мови” [177], у п. 3 ст. 13 (Державна мова, функціонування інших мов) Конституції Молдови вказано, що “Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування” [175], а в п. 3 ст. 70 (Мови) Конституції Швейцарії записано, що “Союз і кантони заохочують взаєморозуміння і обмін між мовними спілками” [110].

Тому, з огляду на складну історію розвитку та застосування української мови, а також на необхідність розширення міжнародного співробітництва та поглиблення інтеграційних процесів насамперед входження до європейського економічного, освітнього і культурного простору ми вважаємо за доцільне визнати наявну

юридичну конструкцію ч. ч. 2,4 ст. 10 розділу I Конституції України, в яких закріплені обов'язки держави, такою, що не потребує подальшого вдосконалення.

Необхідно констатувати, що вперше на конституційному рівні в Україні було закріплено політико-правові засади етнонаціональної політики держави. Згідно ст. 11 Конституції України держава не тільки сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, але й також сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Такий конституційний принцип дає можливість визначити характер і цілі політики держави, яка спрямована на гармонізацію відносин між українською нацією в цілому та її складовими – корінними народами і національними меншинами України. І тому вказані в ст. 11 Конституції України положення є правовою базою для подальшого вдосконалення чинного національного законодавства та здійснення заходів виконавчого характеру. Разом з тим, зрозуміло, що Конституція України не в змозі та і не повинна давати вичерпного роз'яснення змісту всіх обов'язків держави тому, що це є завданням галузевого законодавства, але вирішальна роль все ж таки належить Основному Закону держави.

У досліджуваній статті закріплено три поняття “українська нація”, “корінний народ України” і “національні меншини України”. Як зазначено в юридичній енциклопедії: “нація – це спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками, культурою і традиціями” [153, с. 105]. При цьому, визначальними чинниками нації вважається територія, держава, національна свідомість насамперед усвідомлення ідентичності, соціальної, культурної, поліетнічної спільноти. На нашу думку, в ст. 11 Конституції України поняття “українська нація” вживається у політичному сенсі, тобто у значенні поліетнічної, громадянської, політичної спільноти.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про корінні народи України” від 1 липня 2021 р., корінний народ України – це автохтонна етнічна спільнота, яка

сформувалася на території України, є носієм самобутньої мови і культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України [244]. Таким чином, вітчизняний законодавець з прийняттям цього Закону не тільки надав нормативне визначення корінних народів, а й закріпив реалії існування корінних народів України (кримські татари, караїми, кримчаки), які сформувались на території Кримського півострову і тим самим спростував твердження деяких вітчизняних учених про те, що в Україні немає корінних народів і тому поняття корінні народи “слід розуміти як синонім поняття національної меншини”, а також те, що вимоги еліт деяких національних меншин щодо надання правового статусу корінного народу є безпідставні [213, с. 87-88].

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про національні меншини (спільноти) України” від 13 грудня 2022 р., до національних меншин (спільнот) України належать сталі групи громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об’єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Національні меншини (спільноти) є невід’ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства [245]. Цим поняттям, яке повністю кореспондується із визначенням Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 р.), охоплюються всі етнічні групи в Україні, які постійно на законних підставах проживають на території певної держави, що відрізняються за етнічною ознакою від титульної нації і будь-яких інших національних груп, які усвідомлюють себе частиною політичної нації (народу) цієї держави при одночасному прагненні до збереження своєї релігійної, культурної, мовної самобутності та є суб’єктом конституційно-правових відносин і мають спеціальний конституційно-правовий статус [246, с. 6-7]. Нині в Україні проживають представники понад 130 національностей і народностей, питома вага яких серед усього населення становить 20 відсотків [112, с. 237]. Водночас слід

відрізняти правовий статус національних меншин як від правового статусу корінних народів, так і від правового статусу української нації, головна відмінність яких полягає в різних формах реалізації права на самовизначення.

При цьому, реалізація прав національних меншин може бути надійно гарантована лише за умови їх закріплення у відповідних конституційних нормах. Так, у ст. 11 Конституції України записано, що “держава сприяє ... розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин” [107]. Як зазначив М. І. Хавронюк, із цього обов’язку держави випливають і відповідні права національних меншин”. І далі він констатує, що, “на жаль, Основний Закон України не містить конституційних гарантій прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності [112, с. 238].

У більшості європейських держав по-різному встановлені межі конституційно-правового регулювання прав національних меншин, які, як правило, закріплені в одній статті конституції. Наприклад, у конституціях Молдови і Румунії зазначені права закріплені відповідно в ст. 10 (“Єдність народу і право на самобутність”) і в ст. 6 (“Право на самобутність”) [175; 172]. У той же час в Албанії, Вірменії, Північній Македонії, Польщі – ці питання відображені ширше, тобто у двох статтях, у Словаччині, Чехії, Чорногорії – у трьох, у Словенії – у п’яти, а в Сербії – в дев’яти статтях. Крім того, у ст. ст. 75–81 Конституції Сербії, в яких ідеться про права національних меншин, вони виокремлені в окремий підрозділ, який має назву “Права меншин” [185]. У Конституції Словаччини – відповідно ст. ст. 33–34 закріплені в розділі четвертому “Права національних меншин і етнічних груп” [165], у Конституції Чехії – ст. ст. 24–25 у главі 3 “Права національних і етнічних меншин” [178], у Конституції Чорногорії – ст. ст. 79–80 у підрозділі, який має назву “Спеціальні права меншин” [210].

Заслуговує на увагу механізм захисту прав національних меншин у Словенії, в якій поряд зі словенцями проживають дві корінні національні меншини – угорці та італійці, яким Конституцією Словенії забезпечено не лише основні права людини, поширені на всіх громадян держави, а й особливий захист, спрямований на

повноцінну реалізацію їхніх культурних потреб. Крім того, ці конституційні права знайшли своє втілення в майже 40 законодавчих та інших нормативно-правових актах держави. Також відповідають регіональним європейським стандартам конституційно-правові моделі статусу національних меншин, які створені в Німеччині, Норвегії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії та які цілком можуть бути модельним орієнтиром для держав, що прагнуть до вступу в ЄС [246, с. 11].

Досліджуючи права національних меншин, необхідно відзначити використання в конституціях європейських держав різної термінології щодо визначення словосполучення “національна меншина”. Так, в Австрії і Італії використовується термін “мовні меншини”, у Швейцарії – “мовні спільноти”, у Чорногорії і Швеції – “меншини”, у Польщі – “національні та етнічні меншини”, у Болгарії, Литві, Словенії і Угорщині – “національні спільноти”, у Словаччині і Чехії – застосовуються у словосполученні два терміни – “національні меншини” і “етнічні групи” та в більшості європейських держав – “національні меншини”. У той же час, як зауважує Д. Т. Ачімовіч, деякі держави – члени Європейського Союзу взагалі не визнають існування національних меншин на своїх територіях та їх спеціальну конституційну правосуб’єктність. Серед останніх такі країни, як Франція, Греція, Нідерланди, Люксембург [246, с. 10–11]. Тобто не всі європейські держави в питанні захисту національних меншин займають однакові позиції.

У міжнародно-правових актах і конституційному законодавстві європейських держав регламентується цілий ряд особливих, специфічних прав національних меншин, які, як правило, прив’язані до певної території їх компактного або традиційного проживання. Серед них насамперед слід виокремити такі: 1) право на виховання та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, а також право обирати мову спілкування (Азербайджан, Грузія, Естонія, Латвія, Північна Македонія, Норвегія, Польща, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чорногорія, Швейцарія); 2) право на об’єднання в організації та товариства для здійснення й захисту своїх специфічних прав (Албанія, Естонія, Північна Македонія, Польща, Сербія, Словаччина, Чехія, Чорногорія); 3) право на збереження та розвиток своєї національної, етнічної та культурної самобутності

(Албанія, Вірменія, Грузія, Латвія, Польща, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Хорватія, Чехія, Чорногорія).

Суб'єктом прав національних меншин на конституційному рівні є особа чи колектив (етнічна група), що дає підстави говорити про індивідуальний чи колективний (солідарний) характер аналізованої категорії прав залежно від їх носія. Наприклад, у ч. 1 ст. 75 Конституції Сербії встановлено, що “етнічним меншинам, у доповнення до прав, які конституційно гарантуються всім громадянам, повинно бути гарантовано додатково, індивідуальні чи колективні права” [185], а в ст. 79 Конституції Чорногорії закріплено, що “особам, які належать до меншин ... повинно бути гарантовано права і свободи, які вони можуть здійснювати індивідуально чи спільно з іншими ...” [210]. Тобто через індивідуальні національні права реалізуються етнічні права людини, а за допомогою колективних національних прав забезпечуються специфічні права етнічних спільностей. У той же час в основних законах Азербайджану, Вірменії, Естонії і Словенії суб'єктом аналізованого права визначена людина, яка в тексті позначена безособовим терміном “кожен”, у Латвії, Румунії і Чорногорії – “особа”, в Албанії і Північній Македонії – “представники національних меншин”, у Литві, Польщі, Словаччині і Чехії ці права закріплені за громадянами, а в деяких конституціях європейських держав суб'єктом конституційно-правових відносин визначено конкретні народності. Наприклад, у ст. ст. 5, 64, 65 Конституції Словенії йдеться про італійські, угорські і циганські спільноти [247], а в § 17 Основного Закону Фінляндії – про саамі і циган [243].

У зв'язку із зазначеним та враховуючи, що не кожна людина є громадянином конкретної держави і тому не наділена політичною правосуб'єктністю, ми вважаємо, що в запропонованій конституційній нормі необхідно закріпити суб'єктом цих прав кожного, хто належить до корінного народу або національної меншини, що буде відповідати змісту відповідних положень міжнародно-правових актів і європейському досвіду.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що питання, пов'язане з проблематикою прав осіб, які належать до національних меншин України, має актуальне значення й потребує конституційно-правової регламентації.

І тому з метою усунення суперечностей між положеннями міжнародно-правових актів і національним конституційним законодавством та враховуючи позитивний європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні індивідуальних і колективних прав національних мешин, а також з урахуванням вилучення з цієї статті слова “релігійної”, тому що держава не може брати на себе обов’язок щодо розвитку релігійної самобутності, ми пропонуємо закріпити в аналізуемій нормі гарантії захисту прав корінних народів і національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та мовної самобутності, а ст. 11 Конституції України викласти в такій редакції:

“Держава забезпечує консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної та мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України та гарантує захист їх прав”.

У ст. 12 Конституції України закріплено, що “Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави” [107]. Тобто держава бере на себе зобов’язання щодо задоволення зазначених потреб своїх співвітчизників, що проживають за кордоном.

Витоками цього принципово важливого конституційного положення є Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., у розділі VIII якої наголошується, що Україна “виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки” [248]. Правова регламентація аналізуемого положення знайшло відображення і в Декларації прав національностей від 1 листопада 1991 р., у Законах України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р., “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України” від 1 липня 2010 р., “Про корінні народи України” від 1 липня 2021 р., а також у Законі України “Про закордонних українців” у редакції від 09 лютого 2012 р.), згідно ст. 1 якого визначено, що закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України; українське етнічне походження – це належність особи або її предків до

української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження [249]. Водночас слід наголосити, що Українська держава піклується як про закордонних українців, так і тих співвітчизників, які такого статусу не набули, а також тих вихідців з України, які прибули до інших держав з метою працевлаштування або ж тимчасово перебувають за межами України.

Порівняльно-правове дослідження змісту конституцій європейських держав засвідчує, що положення аналізованої статті на конституційному рівні знайшло своє втілення в різних формулюваннях та обсязі в Азербайджані (п. III ст. 53), Албанії (ст. 8), Вірменії (ч. 2 ст. 11), Іспанії (ст. 42), Північної Македонії (ст. 49), Польщі (п. 2 ст. 6), Румунії (ст. 7), Сербії (ст. 13), Словаччини (ст. 7а), Угорщини (п. 3 § 6), Хорватії (ст. 10), Швейцарії (п. 1 ст. 40). Наприклад, у п. 2 ст. 6 Конституції Польщі записано, що “Республіка Польща надає допомогу полякам, які проживають за кордоном, у збереженні їх зв’язків з національною культурною спадщиною” [122], у ст. 7 Конституції Румунії – “Держава підтримує і укріплює зв’язки з румунами, які проживають за межами країни, і сприяє збереженню, розвитку і виявленню ними своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності при поваги до законів держави, громадянами якої вони є” [172], а в ст. 7-а Конституції Словаччини – “Словацька Республіка підтримує національну свідомість і культурну ідентичність проживаючих за кордоном словаків, підтримує їх організації, створених для досягнення цієї мети і зв’язків з Батьківщиною” [165].

При цьому необхідно підкреслити, що у більшості зазначених держав, на відміну від України, на конституційному рівні закріплено положення, в якому мова іде про захист прав і інтересів своїх громадян за кордоном. Так, у п. III ст. 53 Конституції Азербайджану зафіксовано, що “Азербайджанська Республіка гарантує правовий захист і заступництво громадянам Азербайджанської Республіки, які тимчасово або постійно проживають за її межами” [177], у ч.ч. 1-2 ст. 8 Конституції Албанії – “1. Республіка Албанія захищає національні права албанського народу, проживаючого за її межами. 2. Республіка Албанія захищає права албанських громадян, які тимчасово або постійно проживають за її межами ...” [104], у ч. 1 ст. 13 Конституції Сербії – “Республіка Сербія захищає права і інтереси своїх

громадян за кордоном” [185], а в ст. 10 Конституції Хорватії – “Республіка Хорватія захищає права і інтереси своїх громадян, які проживають або знаходяться за кордоном, а також сприяє розширенню їх зв’язків з Батьківщиною. Хорватській діаспорі в інших країнах гарантується особливе заступництво і захист зі сторони Республіки Хорватія” [212].

Беручи до уваги, що в ст. 12 Конституції України відсутнє таке положення та з огляду на зарубіжний досвід, ми вважаємо, що доцільно було б доповнити цю норму важливим положенням про захист прав і інтересів українців, які проживають за її межами. Крім того, слід звернути увагу на те, що по-перше, в тексті цієї статті застосовано узагальнений термін “Україна”, тобто назва держави, але терміни “Україна” і “держава” не є синонімами і тому краще закріпити слово “держава”, а саму норму доповнити обов’язком держави “захищати права і інтереси українців, які проживають за її межами”; по-друге, враховуючи, що держава дбаючи про задоволення національно-культурних і мовних потреб української діаспори, тим самим сприяє розвитку національної ідеї щодо об’єднання всіх українців, де б вони не проживали, а також проведенню зовнішньої політики України, спрямовану на повернення їх на історичну батьківщину, як це закріплено в ст. 42 Конституції Іспанії – “Держава проявляє особливу турботу про охорону соціальних і економічних прав іспанських трудящихся, які перебувають за кордоном, і провадять політику, спрямовану на їх повернення” [181].

Отже, результати дослідження дозволяють дійти висновку, що аналізоване положення порівняно з аналогічними положеннями норм конституцій держав континентальної Європи потребує приведення її відповідно до міжнародних стандартів. І тому узагальнюючи зазначене пропонуємо ст. 12 Конституції України викласти в новій редакції:

“Держава захищає права і законні інтереси українців, які проживають за її межами, дбає про задоволення їх національно-культурних і мовних потреб, а також сприяє зміцненню зв’язків з батьківщиною та поверненню їх в Україну”.

Відповідно до ч. 4 ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість

економіки. Тобто вказане положення конкретизує зміст права власності Українського народу на землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які держава в особі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зобов'язана забезпечувати у повному обсязі їх захист. Конституція України передбачає захист з боку держави прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, які є рівними перед законом та які поєднуються з необхідністю забезпечення державою соціальної спрямованості. При цьому поняття “соціальна спрямованість економіки” необхідно розглядати через призму співвідношення приватних і суспільних інтересів у процесі реформування екологічних відносин, реалізації суб'єктивних прав на природні ресурси та інших соціально-економічних прав, гарантованих Конституцією України.

Слід підкреслити, що в європейських державах, положення подібне до ч. 3 ст. 13 Конституції України, у різних обсягах і формулюваннях закріплено в основних законах Андорри (ст. 32), Греції (п. 1 ст. 17), Латвії (ч. 1 ст. 21), Литви (ч.ч. 2-3 ст. 46), Ліхтенштейну (ст. 20), Молдови (п.п. 1-2 ст. 127), Північної Македонії (ст. 35; ч. 1 ст. 36), Польщі (п. 1 ст. 21), Португалії (п. 2 ст. 63; п.п. с) d) e) g) h) i) L) ст. 81; п. 1 ст. 87; п. 1 ст. 100), Румунії (п. 1 ст. 43; п. 2 ст. 134), Словенії (ч. 3 ст. 71), Туреччини (ч. 1 ст. 44; ч. 1 ст. 45; ч. 2 ст. 48; ст. 65), Угорщини (п. 1 § 12; § 17; п. 2 § 70/E), Хорватії (ч. 3 ст. 49), Чорногорії (ч. 2 ст. 67; ч. 2 ст. 140). Наприклад, у п. 1 ст. 17 Конституції Греції зазначено, що “власність знаходиться під захистом держави ...” [118], у п. 1 ст. 21 Конституції Латвії – “держава визнає та захищає власність і право на спадщину” [130], у п. 1 ст. 21 Конституції Польщі – “Республіка Польща охороняє власність та право на спадщину” [122], а в п. 1 ст. 43 Конституції Румунії зауважено, що “держава зобов'язана здійснювати заходи економічного розвитку і соціального захисту, що закликають забезпечувати громадян гідним рівнем життя” [172]. При цьому, в деяких конституціях європейських держав конкретизується коло суб'єктів, які потребують особливого захисту. Так, у ч.ч. 2-3 ст. 35 Конституції Північної Македонії встановлено, що “Республіка гарантує право на допомогу немічним і непрацездатним громадянам; Республіка забезпечує особливий захист інвалідів і їх включення до суспільного життя” [207], у п. 1 ст. 100

Конституції Португалії – “... держава буде підтримувати переважно дрібних і середніх землевласників, зокрема в тих випадках, коли вони організовані у сімейні господарські одиниці в індивідуальному порядку чи об’єднанні у кооперативи, а також у кооперативи сільських трудящих і інші форми господарських об’єднань трудящих” [109], а в п. 1 § 12 Конституції Угорщини закріплено, що “держава здійснює підтримку кооперативів, створених на основі принципу добровільного об’єднання, визнає самостійність кооперативів” [242].

Для національних законодавців європейських держав є властивим те, що вони під час формулювання положення щодо захисту (охорони) прав усіх суб’єктів права власності і господарювання, як правило, застосовують словосполучення “держава здійснює захист”, в якому використовують різні за своїм значенням дієслова, а саме: “гарантує”, “забезпечує”, “запроваджує”, “захищає”, “зобов’язана”, “надає”, “охороняє”, “підтримує”, “повинна”, “проявляє”, “сприяє”, “створює”, “турбується”. У той же час вітчизняний законодавець застосував слово “забезпечує”, яке згідно тлумачного словника означає: “створювати надійні умови для здійснення чогонебудь; гарантувати щось. Захищати, охороняти кого, що-небудь від небезпеки” [209, с. 281], що на нашу думку, більш відповідає змісту досліджуваної норми.

Отже, ми вважаємо, що ч. 4 ст. 13 Конституції України з точки зору логіки та законодавчої техніки є більш повним і об’ємним приписом ніж аналогічні норми конституцій європейських держав, і тому вона не потребує вдосконалення.

У ч. 4 ст. 15 Основного Закону України закріплена норма, яка підлягає підвищеному конституційному захисту, а саме: обов’язок держави гарантувати свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

При цьому, свобода політичної діяльності охоплює сукупність дій як окремих індивідів, так і соціальних груп (класів, націй, політичних партій, громадських організацій тощо), спрямованих на реалізацію власних політичних інтересів, перш за все на завоювання та утримання, функціонування і розвиток політико-владних відносин. Політична діяльність може здійснюватися лише громадянами України насамперед через створення різноманітних політичних партій та реалізація через

них певних політичних прагнень. Про це ідеться і в деяких конституціях держав континентальної Європи. Так, у п. 1 ст. 54 Конституції Азербайджану зазначено, що “громадяни Азербайджанської Республіки мають право безперешкодно брати участь у політичному житті суспільства і держави” [177], у ч. 1 ст. 5 Конституції Сербії – “гарантується і визнається роль політичних партій в демократичному оформленні політичної волі громадян” [185], у ч. 3 ст. 53 Конституції Чорногорії – “держава підтримує політичні і інші об’єднання, коли існує суспільний інтерес” [210]. У той же час у ст. 27 Конституції Грузії встановлено, що “держава правомочна встановлювати обмеження політичної діяльності іноземців і осіб без громадянства” [215], що свідчить про надання зазначеним особам політичних прав. А в ч. 3 ст. 9 Конституції Люксембургу прямо вказано, що “... закон може дарувати здійснення політичних прав нелюксембуржцям” [234].

На наш погляд, поняття “свобода” в аналізованій нормі застосована у вузькому розумінні, а саме: “свобода – це суб’єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах” [250, с. 441]. Але свобода не може бути абсолютною, вона обмежена правами і свободами інших людей, принципами моралі, інтересами загального добробуту тощо.

Досліджуючи зазначену проблематику, виникає питання: чому в ч. 4 ст. 15 Конституції України держава гарантує тільки свободу політичної діяльності, коли в ч. 1 ст. 36 закріплено, що “громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації...” та в ч. 1 ст. 37 – “... діяльність політичних партій та громадських організацій...”. Тобто, виходить з тексту чинної Конституції, що вона гарантує свободу створення громадських організацій, а свободу їх діяльності не гарантує.

Відомо, що громадські об’єднання є невід’ємною складовою будь-якого демократичного громадянського суспільства, які виступають своєрідними формами прояву участі населення у вирішенні своїх різноманітних потреб та активно впливають на соціально-політичне життя суспільства. При цьому, слід звернути увагу на їх постійне суттєве зростання. Так, за даними Державної служби

статистики України з 01 січня 2016 року по 01 січня 2021 року відбулося збільшення кількості громадських організацій з 70321 до 92470, громадських спілок відповідно з 753 до 1875, благодійних організацій відповідно з 15384 до 19812, творчих спілок та інших професійних організацій з 279 до 317, професійних спілок та їх об'єднань відповідно з 26321 до 28713 тощо.

Громадські об'єднання, незалежно від назви визнаються або політичною партією, або громадською організацією. За своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями, водночас їх діяльність часто набуває політичного характеру, оскільки вони об'єднують людей, які входять до спектру політичних сил (патріотичні сили, національно орієнтовані групи, прихильники реформування суспільства тощо), що ставлять перед собою не лише соціальні, а й політичні цілі. Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що держава повинна гарантувати на конституційному рівні не лише свободу політичної діяльності, а й свободу будь-якої громадської діяльності.

І тому ми підтримуємо пропозицію науковців Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України щодо внесення зміни до ч. 4 ст. 15 Конституції [251, с. 15] та пропонуємо аналізуємо положення викласти в такій редакції: “Держава гарантує свободу політичної та іншої громадської діяльності, не забороненої Конституцією і законами України”.

Важливим обов'язком держави, передбаченим у ст. 16 Конституції України, є “забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи-катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу ...” [107]. На наш погляд, досліджувана стаття є нормою-ціллю, згідно якої держава зобов'язана: по-перше, забезпечити екологічну безпеку насамперед життєдіяльності людини. Тобто, метою забезпечення екологічної безпеки, яка є складовою глобальної та національної безпеки, є підвищення захищеності особи в умовах поглибленої екологічної кризи та посилення негативного впливу техногенної діяльності на навколишнє середовище.

По-друге, підтримання екологічної рівноваги на території України, яка в юридичній літературі розглядається як об'єктивна категорія, що характеризує відносну сталість видового складу живих організмів, їх чисельність, продуктивність, розподіл у просторі, сезонні зміни, біотичний кругообіг речовин та інших біологічних процесів у будь-яких природних співтовариствах [213, с. 118]. Тобто, без знання складних і взаємозалежних механізмів екологічної рівноваги неможливе раціональне природокористування, прогнозування господарської діяльності та збереження довкілля у придатному для життя стані.

По-третє, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – аварія, яка сталася на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 р. і яка належить до техногенних катастроф, тобто до таких, які пов'язані з діяльністю людей.

По-четверте, збереження генофонду Українського народу, що викликано перш за все незадовільною екологічною ситуацією, ускладненою наслідками Чорнобильської катастрофи, погіршенням здоров'я населення, критичною демографічною ситуацією, зниженням народжуваності та збільшення смертності населення, зниженням рівня життя більшості громадян, а саме головне – значне збільшення міграційних процесів зі всіх областей держави під час збройної агресії Російської Федерації проти України, а також втрати військовослужбовців і цивільного населення.

Але порівняльно-правовий аналіз конституцій Андорри, Болгарії, Вірменії, Греції, Іспанії, Литви, Молдови, Нідерландів, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Сербії, Словачини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чехії, Чорногорії, Швейцарії і Фінляндії свідчить про те, що обов'язок держави щодо забезпечення екологічної безпеки на конституційному рівні закріплено лише в Польщі, у п. 1 ст. 74 Конституції якої зазначено, що “публічні влади проводять політику, яка забезпечує теперішньому і майбутньому поколінням екологічну безпеку” [122]; підтримання екологічної рівноваги – у підпункті f) п. 2 ст. 126 Конституції Молдови – “державна повинна забезпечити: відновлення і охорону навколишнього середовища, а також підтримання екологічної рівноваги” [175], у підпункті n) ст. 81 Конституції Португалії – “державна ... зобов'язана: виробляти

національну енергетичну політику, спрямовану на збереження природних ресурсів і екологічної рівноваги...” [109], у підпункті е) п.2 ст. 134 Конституції Румунії – “держава повинна забезпечити: відновлення і охорону навколишнього середовища, а також збереження екологічної рівноваги” [172], у п. 4 ст. 44 Конституції Словаччини – “держава турбується про ... екологічну рівновагу” [165]; а збереження генофонду – ч. 2 ст. 41 Конституції Північної Македонії – “Республіка Північна Македонія з метою погодження економічного і соціального розвитку здійснює гуману демографічну політику” [207] і в ст. 21 Конституції Нідерландів – “державні органи повинні турбуватися про збереження населення ...” [182].

У той же час, у 21 із 23 конституцій європейських держав закріплено обов’язки держави щодо охорони і відтворення навколишнього середовища, які не знайшли свого втілення в нормах Конституції України. Наприклад, у ст. 15 Конституції Болгарії записано, що “Республіка Болгарія забезпечує охорону і відтворення навколишнього середовища...” [105], у п. 1 ст. 24 Конституції Греції – “охорона природного і культурного навколишнього середовища є обов’язком держави. Держава зобов’язується приймати спеціальні превентивні чи репресивні заходи щодо його збереження” [118], у ч. 3 ст. 53 Конституції Литви – “держава і кожна особа зобов’язані охороняти навколишнє середовище від шкідливого впливу” [208], у ч. 2 ст. 74 Конституції Сербії – “на кожного і насамперед на Республіку Сербію і автономні краї, покладена відповідальність за захист навколишнього середовища” [185], у ч. 2 ст. 72 Конституції Словенії – “держава турбується про охорону навколишнього середовища” [247], у ч. 2 ст. 56 Конституції Туреччини – “поліпшення чистоти навколишнього середовища і запобігання її забруднення – обов’язок держави і їх громадян” [180], у ч. 3 ст. 23 Конституції Чорногорії – “усі, особливо держава, зобов’язані захищати і покращувати навколишнє середовище” [210], а в ч. 2 § 20 Основного Закону Фінляндії – “влада повинна сприяти забезпеченню здорового навколишнього середовища...” [243].

Також не знайшов свого втілення в Конституції України і припис щодо обов’язку держави про раціональне використання природних ресурсів, який закріплено в нормах конституцій Андорри, Болгарії, Вірменії, Іспанії, Литви,

Молдови, Португалії, Словаччини і Чехії. Так, у ст. 7 Конституції Чехії – “держава турбується про дбайливе використання природних ресурсів і охорону природних багатств” [178].

Отже, враховуючи зазначене та з метою поліпшення національної екологічної політики, ми вважаємо за необхідне посилити формулювання ст. 16 Конституції України за рахунок доповнення її обов’язками держави щодо охорони і відтворення навколишнього середовища та раціонального використання землі і інших природних ресурсів, а також положення щодо збереження генофонду Українського народу розмістити в окремій частині (другій). Такий підхід з точки зору логіки та юридичної техніки надасть можливість новій редакції ст. 16 Конституції України мати більш досконалий вигляд, а саме:

“Держава повинна забезпечувати екологічну безпеку та підтримувати екологічну рівновагу, здійснювати охорону і відтворювати навколишнє середовище, раціонально використовувати землю і інші природні ресурси відповідно до національних інтересів.

Збереження генофонду Українського народу є обов’язком держави”.

Важливість і складність завдань національної безпеки України, особливо під час збройної агресії Російської Федерації проти України, викликає необхідність суспільного визнання на рівні Основного Закону захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її екологічної та інформаційної безпеки обов’язком держави, справою всього Українського народу. Слід наголосити, що ця найважливіша функція держави покладається на Збройні Сили України, відповідні військові формування та правоохоронні органи. Водночас ч. 5 ст. 17 Конституції України встановлює обов’язок держави щодо забезпечення соціального захисту громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей [107].

Зазначений конституційний обов’язок держави і відповідні йому права громадян України (зокрема, які закріплені у ст. 46 Конституції України), які перебувають на службі в Збройних Силах та в інших військових формуваннях, а

також члени їхніх сімей, отримав свій розвиток і конкретизацію в чинному національному законодавстві.

Формулювання, подібне аналізованому положенню ч. 5 ст. 17 Конституції України, знайшло своє втілення лише в тексті конституцій Литви і Швейцарії. Так, у ч. 1 ст. 146 Конституції Литви закріплено, що “держава опікає і забезпечує воїнів, які втратили здоров’я під час проходження військової служби, а також сім’ї воїнів, які загинули або втратили життя під час проходження військової служби” [208], а в п. 5 ст. 59 Конституції Швейцарії записано, що “особи, які проходять військову чи замінюючу її службу і при цьому втратили здоров’я або втратили життя, мають право на відповідну допомогу Союзу для себе або членів своєї сім’ї” [110]. Водночас порівняльно-правовий аналіз конституцій Північної Македонії (ст. 36), Польщі (ст. 19), Сербії (ч. 4 ст. 69), Словенії (ч. 3 ст. 50), Туреччини (ч. 1 ст. 61) свідчить про те, що в зазначених нормах мова іде тільки про особливий захист інвалідів, ветеранів війни і жертв війни.

Отже, з огляду на те, що головною функцією держави є оборона України, захист її суверенітету, державної незалежності і національних інтересів, територіальної цілісності і недоторканності ми вважаємо, що соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей є найважливішим обов’язком держави і тому положення ч. 5 ст. 17 Конституції України, в якому закріплено цей обов’язок держави, є актуальним і таким, що не потребує змін.

У ч. 2 ст. 19 Конституції України встановлено спеціально-дозвільний тип правового регулювання, який поширюється на дії суб’єктів, уповноважених здійснювати завдання та функції держави: “органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов’язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України” [107]. Зазначена заборона насамперед означає, що діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб має здійснюватися, по-перше, тільки на підставі владних повноважень, встановлених нормативно-правовими актами; по-друге, у межах повноважень,

визначених у законодавчих актах; по-третє, лише у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України, тобто використовувати у своїй діяльності ті засоби, форми, прийоми, що безпосередньо передбачені чинним законодавством України.

При цьому варто наголосити, що вимоги аналізуємої норми поширюються на всіх без винятку посадових і службових осіб, незалежно від того, чи є вони представниками законодавчої, виконавчої або судової гілок влади, виконують свої посадові і службові обов'язки в органах державної влади чи в органах місцевого самоврядування. Не має також правового значення службове становище особи, відомча чи галузева належність державного органу, сфера його діяльності, характер та обсяг повноважень.

Майже з аналогічним формулюванням закріплено аналізуєме положення в Конституції Словаччини (п. 2 ст. 2 – “Державні органи можуть діяти тільки на підставі Конституції, в її межах і в порядку, встановленим законом”) [165]; у Конституції Туреччини (ч. 1 ст. 129 – “Державні посадові особи і інші державні службовці повинні виконувати свої обов'язки, дотримуючись Конституції та законів”) [180]. У той же час, на конституційному рівні в Італії, Люксембургу, Туреччині, Швейцарії закріплені норми, в яких сформульовані вимоги щодо виконання державними органами та їх посадовими особами своїх повноважень. Так, у ч. 2 ст. 54 Конституції Італії встановлено, що “громадяни, яким доручено державні функції, зобов'язані виконувати їх дисципліновано і достойно...” [120]; у п. 2 ст. 110 Конституції Люксембургу – “усі цивільні посадові особи перед вступом на посаду приносять наступну присягу: “Клянусь у вірності Великому герцогу, покірності Конституції та законам держави. Я зобов'язуюсь виконувати свої обов'язки чесно, акуратно та неупереджено” [234]; у п. 2 ст. 5 Конституції Швейцарії – “державні дії повинні здійснюватися в публічних інтересах і бути розмірним”. Крім того, у п. 2 ст. 44 цієї Конституції зазначено, що “вони (Союз і кантони – авт.) зобов'язані враховувати інтереси один одного і надавати один одному підтримку. Вони надають один одному адміністративну і правову допомогу” [110], а в п. 1 ст. 35 Основного

Закону Німеччини записано, що “усі установи Федерації і земель надають один одному взаємну правову і адміністративну допомогу” [121].

Отже, враховуючи викладене, ми вважаємо, що положення ч. 2 ст. 19 Конституції України не потребує змін.

Відомо, що інститут громадянства є однією з істотних ознак державного суверенітету. Чинний Закон України “Про громадянство України” визначає громадянство України як “постійний правовий зв’язок особи та Української держави, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов’язках” [252]. Правовий зв’язок між громадянином і державою є стійким, який не припиняється навіть у разі виїзду громадянина за межі України. При цьому, належність до громадянства України є найважливішою передумовою обов’язку держави захищати в повному обсязі права і свободи своїх громадян не тільки на території своєї держави, а й за її межами. У зв’язку з цим, у ч. 3 ст. 25 Конституції України закріплено, що “Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами” [107]. Тобто, держава взяла на себе зобов’язання забезпечити громадян України можливістю користуватися в повному обсязі правами і свободами, наданими їм законодавством країни перебування, міжнародними договорами, учасниками яких є Україна і держава перебування, та в установленому порядку захищати їхні інтереси, особливо коли виникають загрози їх життю та здоров’ю, а також перешкоди в процесі реалізації ними своїх прав і свобод. У разі необхідності дипломатичні представництва та консульські установи України зобов’язані вживати заходів для поновлення порушених прав і свобод громадян України.

Разом з тим слід підкреслити, що окремі права і свободи насамперед політичні не можуть реалізовувати громадяни України за кордоном. Наприклад, право на мирні зібрання в однієї держави визнається лише за громадянами своєї держави, а в інших – за будь-якою особою, тобто і за громадянами, і за іноземцями і за особами без громадянства. Це стосується зокрема таких європейських держав, як: Боснія і Герцеговина, Естонія, Польща, Румунія [213, с. 179]

Норми, в яких ідеться про захист своїх громадян за кордоном, закріплено на конституційному рівні в 16 європейських державах. При цьому, в Азербайджані, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Грузії, Польщі, Сербії, Угорщині, Хорватії ці норми втілені майже в однакових з Україною за змістом формулюваннях. Наприклад, у п. 5 ст. 25 Конституції Болгарії зазначено, що “болгарські громадяни, які проживають за кордоном, знаходяться під захистом Республіки Болгарія” [105], у п. п. е) п. 7 ст. I Конституції Боснії і Герцеговини – “громадянин Боснії і Герцеговини за кордоном знаходиться під захистом Боснії і Герцеговини” [253]. Водночас законодавці Вірменії (ч. 1 ст. 11.3) і Молдови (п. 2 ст. 18) доповнили аналізуємі норми положенням про те, що їх громадяни користуються захистом держави як на своїй території (усередині країни), так і за її межами. Але найбільше цей обов’язок держави висвітлено в Конституції Албанії, в ст. 8 якої закріплено, що “1. Республіка Албанія захищає національні права албанського народу, який проживає за її межами. 2. Республіка Албанія захищає права албанських громадян, які тимчасово або постійно проживають за її межами. 3. Республіка Албанія надає допомогу албанським громадянам, які проживають і працюють за її межами, з метою збереження і розвитку їх зв’язків з національною культурною спадщиною” [104].

У ч. 3 ст. 25 Конституції України закріплено термін “Україна”, який за твердженням деяких учених є назвою держави, тобто узагальнюючим терміном [254, с. 95]. У зв’язку з цим, виникає питання: чому вітчизняний законодавець застосував у цій нормі зазначений термін, який до речі закріплений ще в ст. 12. У той же час, в інших п’ятнадцяти статтях Конституції України, де сформульовані обов’язки держави, закріплено термін “держава”. На наш погляд, гарантувати піклування та здійснювати захист своїх громадян, які перебувають за її межами може лише держава в особі своїх органів і структур, про що свідчить порівняльно-правовий аналіз конституцій європейських держав, зокрема в ч. 1 § 13 Конституції Естонії записано, що “... Естонська держава захищає своїх громадян і в іноземних державах” [183], у ст. 7 Конституції Латвії – “громадяни Латвійської Республіки в іноземних державах знаходяться під захистом Латвійської держави” [130], у ч. 1 ст. 13 Конституції Литви – “Литовська держава опікає своїх

громадян за кордоном” [208], у п. 2 ст. 18 Конституції Молдови – “громадяни Республіки Молдова користуються захистом держави як усередині країни, так і за її межами” [175], у ст. 14 Конституції Португалії – “португальські громадяни, які тимчасово перебувають або проживають за кордоном, користуються захистом держави ...” [109], у ст. 17 Конституції Румунії – “румунські громадяни користуються за кордоном піклуванням румунської держави ...” [172].

Отже, узагальнюючи зазначене пропонуємо у ч. 3 ст. 25 Конституції України замінити термін “Україна” на термін “Держава”, що більш відповідає логіці викладення змісту обов’язку держави.

Варто наголосити, що серед прав людини і обов’язків держави найважливіше місце посідає таке багатоаспектне явище як право на життя, яке вперше закріплено на конституційному рівні в історії держави (ст. 27 Конституції України). Життя людини є унікальним природним феноменом, а право на життя забезпечує природне існування людини як фізичної особи та діє не окремо, а у взаємодії з іншими правами і свободами, оскільки інші права втрачають усілякий сенс і значення в разі смерті людини. Саме життя людини являє собою те найважливіше основне соціальне благо, невіддільне від особистості, яке охороняється правом на життя як матеріальна форма існування людини. Тобто, невід’ємне право на життя кожної людини є правом, яке входить до сфери відповідальності держави за його здійснення. І тому друге речення ч. 2 ст. 27 Конституції України (“обов’язок держави – захищати життя людини”) сформульовано передусім саме як безпосередній обов’язок держави.

Таким чином, українська держава прийняла на себе певні обов’язки щодо захисту життя людини, якими слід вважати: встановлення юридичної (кримінальної) відповідальності за протиправне посягання на життя людини та протиправне позбавлення її життя; заборону позбавляти будь-яку особу життя свавільно; заборону екстрадиції особи в державу, в якій до неї можуть бути застосована смертна кара; заборону вислання особи в державу, в якій буде існувати загроза її життю; запровадження організаційно- правових засобів захисту права на життя, зокрема за умов, коли існує висока вірогідність абсолютної загрози життю людини;

запровадження правових гарантій захисту особи, яка захищає своє життя і здоров'я чи життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

На виконання зазначених обов'язків органи законодавчої влади та інші органи держави, які уповноважені на прийняття підзаконних нормативно-правових актів, прийняли цілу низку правових норм, які повинні забезпечувати найбільш повне дотримання права на життя, а також українська держава зобов'язана створювати належні організаційні, кадрові, фінансові та інші умови, щоб забезпечити практичне виконання відповідного законодавства України.

Аналогічний обов'язок держави, крім України, знайшов своє відображення лише в Конституції Естонії, у § 16 якої зазначено, що “кожен має право на життя. Це право захищається законом ...” [183]; у п. 1 ст. 24 Конституції Молдови – “держава гарантує кожній людині право на життя та на фізичну і психічну недоторканність” [175] та в ст. 38 Конституції Польщі – “Республіка Польща забезпечує кожній людині правову охорону життя” [122].

Отже, з урахуванням положень міжнародно-правових актів, зокрема Загальної декларації прав людини (ст. 3), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ч. 1 ст. 6), Протоколу № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також погоджуючись з думкою членів робочої підкомісії Конституційної комісії України (засідання № 4 від 6 грудня 1995 р.) про те, що “це найкраща норма, яку ми проходили” [254, с. 103], ми вважаємо, що логічно було б сформулювати друге речення ч. 2 ст. 27 Конституції України в такий спосіб: “Держава зобов'язана захищати життя людини”.

Однією з найбільш часто застосовуваних громадянами України форм здійснення безпосереднього народовладдя, участь в управлінні державними справами, забезпечення постійного зв'язку між державою та людиною і громадянином, вирішення життєво важливих проблем окремої людини і суспільства в цілому, реалізація конституційних прав і свобод людини і громадянина, утвердження демократичної, соціальної, правової держави є право на звернення (ст. 40 Конституції України), яке у міжнародно-правових актах і конституціях 31 європейської держави називається “правом петицій”. При цьому,

термін “звернення” носить збиральний характер, а петиція є різновидом колективного звернення. Хоча законодавці Сербії і Словенії вважають ці терміни тотожними (ч. 1 ст. 56 Конституції Сербії), (ст. 45 Конституції Словенії), а Л. М. Липачова поняття звернення розглядає як колективну та індивідуальну петицію [255, с. 7], незважаючи на те, що сам термін “петиція” в словниковій літературі тлумачиться як офіційне колективне прохання.

Варто підкреслити, що необхідною гарантією реалізації права на звернення є обов’язок зобов’язаних суб’єктів, тобто органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, своєчасно та об’єктивно розглядати звернення й надавати обґрунтовану відповідь по суті звернення у встановлений законом строк. Подібне положення знайшло своє закріплення в конституціях Азербайджану, Албанії, Вірменії, Греції, Естонії, Латвії, Ліхтенштейну, Північної Македонії, Польщі, Румунії, Сербії, Туреччини, Хорватії, Швейцарії. Наприклад, у ст. 46 Конституції Хорватії вказано, що “кожен громадянин має право на звернення і скарги, на внесення пропозицій до державних та інших публічних органів і на отримання відповіді на них” [212]; а в ч. 2 ст. 74 Конституції Туреччини встановлено, що “результат звернення з особистого питання повинен бути повідомлений автору прохання в письмовій формі” [180]; у ст. 48 Конституції Албанії проголошено, що державні органи “... зобов’язані надати відповідь у визначений законом строк і у встановлений формі” [104]. Аналогічні за суттю, але різні за формулюванням закріплені досліджувані вимоги і в конституціях Азербайджану (п. 1 ст. 57), Вірменії (ст. 27.1), Латвії (ст. 34), Ліхтенштейну (ст. 42), Північної Македонії (ч. 1 ст. 24), Польщі (ст. 63), Румунії (ч. 4 ст. 47), Сербії (ч. 1 ст. 56).

Дещо інакше викладено положення про розгляд звернення й надання відповіді на них у конституціях Естонії і Швейцарії. Так, у п. 2 ст. 33 Конституції Швейцарії записано, що “влада повинна приймати петиції до відома” [110].

За результатами порівняльно-правового аналізу ми пропонуємо словосполучення, яке закріплено в ст. 40 Конституції України: “зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”

викласти в оновленій редакції. Крім того, ми вважаємо, що в цій статті слід закріпити вказівку на обов'язок зазначених органів та їх посадових і службових осіб вжити заходів, необхідні для реалізації цього права, що надасть суб'єктам звернення підстави оскаржувати, у тому числі й в судовому порядку, дії чи бездіяльність посадових і службових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування. Для прикладу можна навести положення п. 1 ст. 10 Конституції Греції, в якому встановлено, що “кожен окремо або разом з іншими має право, дотримуючись законів держави, звертатися в письмовій формі до влади, яка зобов'язана вжити невідкладних заходів на основі чинних положень та надати особі, яка звернулась, обґрунтовану письмову відповідь відповідно до положень закону” [118]. Тобто нова редакція досліджуваної статті буде ширше за змістом насамперед за рахунок закріплення обов'язку вживати заходів, що значно посилить дію цієї норми.

Отже, з огляду на викладене та враховуючи досвід європейських держав щодо регулювання на конституційному рівні права на звернення, пропонуємо ст. 40 Конституції України викласти в такій редакції:

“Кожен має право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, які зобов'язані розглянути звернення, вжити необхідних заходів та надати обґрунтовану письмову відповідь у встановлений законом строк”.

Відомо, що підприємництво є рушійною силою економіки й одним із основних чинників соціально-економічного прогресу суспільства. І тому розвиток суспільства розглядається як стратегічний напрям подолання економічної кризи і суперечностей перехідної вітчизняної економіки. Більш того, без значного поширення різних форм підприємницької діяльності неможливий розвиток економіки. При цьому слід наголосити, що по-перше, підприємництво, особливо в умовах роздержавлення економіки, є одним з головних способів подолання відчуження громадян України від засобів виробництва та приватної власності. Проте приватна ініціатива не повинна суперечити суспільним інтересам і моралі,

завдавати шкоди правам інших людей та порушувати норми економічної безпеки; по-друге, конституційне право на підприємницьку діяльність у жодному разі не може бути реалізовано, а тим більше захищено, без усебічної участі держави.

Водночас необхідно зазначити, що в конституціях європейських держав закріплена різна термінологія щодо позначення підприємницької діяльності. Так, у конституціях Грузії, Естонії, Північної Македонії, Сербії, Туреччини, Фінляндії, Хорватії, Чорногорії застосовується термін “підприємництво”, у конституціях Вірменії, Данії, Латвії, України – “підприємницька діяльність”, у конституціях Албанії, Болгарії, Литви, Польщі – “господарська діяльність”, у конституціях Італії, Румунії і Швейцарії – “економічна діяльність”, а в конституціях Азербайджану, Молдови, Словенії, Чехії – “підприємницька діяльність” і “господарська (або економічна) діяльність”. Наприклад, у ч. 1 ст. 26 Конституції Чехії встановлено, що “кожен має право ... займатися підприємницькою та іншою господарською діяльністю” [178]. При цьому поняття “господарська діяльність” та “економічна діяльність” застосовуються як тотожні. В інших європейських державах хоча на конституційному рівні йдеться про підприємницьку діяльність, але при цьому загального терміна стосовно цієї діяльності не визначено.

Варто наголосити, що головним організаційним фактором, найважливішим методом саморегулювання ринкової економіки є вільна, добросовісна конкуренція, тобто змагальність між суб'єктами підприємницької діяльності в сфері господарювання. Конкуренція не є самоналагоджуваним механізмом і тому потребує державного захисту та регулювання. Відповідно до ч. 3 ст. 42 Конституції України держава на конституційному рівні “забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності” [107]. Подібні положення включені до конституцій Азербайджану (п. II ст. 15), Вірменії (ч. 2 ст. 8; ч. 2 ст. 33.1), Грузії (п. 2 ст. 30), Литви (ч. 4 ст. 46), Північної Македонії (ч. 2 ст. 55), Молдови (п. 2 ст. 126), Португалії (п. F ст. 81), Румунії (п. 2 ст. 134), Сербії (ч. 2 ст. 84), Словаччини (п. 2 ст. 55), Угорщини (п. 2 § 9), Хорватії (ч. 2 ст. 49), Швейцарії (п. 1 ст. 94; п. 1 ст. 95, ст. 96). Наприклад, у підпункті б) п. 2 ст. 126 Конституції Молдови і підпункті а) п. 2 ст. 137 Конституції Румунії зазначено, що держава повинна забезпечувати захист

добросовісної конкуренції [175; 172], а в п. F ст. 81 Конституції Португалії закріплено, що “держава ... зобов’язана: ... забезпечувати здорову конкуренцію між підприємствами” [109].

Про державний захист конкуренції проголошено в конституціях Азербайджану, Албанії, Болгарії, Грузії, Литви, Північної Македонії, Польщі, Португалії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини і Хорватії. При цьому в положенні п. II ст.15 Конституції Азербайджану, де також ідеться про обмеження зловживання монопольним становищем на ринку, застосовано термін “не допускається”, у ч. 2 ст. 33.1 Конституції Вірменії, п. 2 ст. 30 Конституції Грузії, ч. 4 ст. 46 Конституції Литви, ч. 3 ст. 72 Конституції Словенії і ч. 2 ст. 49 Конституції Хорватії – термін “забороняється”, у п. 2 ст. 19 Конституції Болгарії встановлено, що “закон ... запобігає зловживанням, пов’язаним із монополізмом, недобросовісною конкуренцією ...” [105], у ч. 2 ст. 55 Конституції Північної Македонії – “Республіка уживає заходи проти монопольного становища та монополістичної поведінки на ринку” [207], а в ч. 1 ст. 167 Конституції Туреччини – “держава ... перешкоджає створенню монополій та картелів на ринках ...” [180].

На наш погляд, у ч. 3 ст. 42 Конституції України більш доречним було б замість терміна “не допускаються” застосувати термін “забороняється”, який згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, означає “не дозволяти робити, здійснювати що-небудь. Не допускати, не дозволяти користуватися чим-небудь, уживати щось, відбуватися, існувати чому-небудь. Захищати від когось, чого-небудь” [209, с. 282]. Звідси випливає, що заборона – це покладання прямого юридичного обов’язку не здійснювати ту або іншу дію. У зв’язку із зазначеним, пропонуємо термін “не допускаються” вилучити з цієї частини і замінити його терміном “забороняється”. Крім того, ми вважаємо за доцільне вилучити з ч. 3 ст. 42 Конституції України припис: “Види і межі монополії визначаються законом”, як такий, що визначає основи регулювання монополій і тим самим дублює положення п. 8 ст. 92, в якому закріплено, що “виключно законами України визначаються: 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання” [107]. До речі, подібне положення закріплено у

ст. 96 Конституції Швейцарії “Політика стосовно конкуренції”, у підпункті б) пункту другого якого зазначено, що “він (Союз – прим. авт.) уживає заходів: проти недобросовісної конкуренції” [110].

Враховуючи, що права підприємця і споживача мають бути захищені рівною мірою держава на конституційному рівні вперше у ч.4 ст.42 Конституції України задекларувала, що вона “... захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій” [107]. Варто наголосити, що подібне формулювання застосував лише законодавець Вірменії, який в окремій ст. 31.1 своєї Конституції закріпив, що “держава захищає інтереси споживачів, здійснює передбачені законом заходи з контролю за якістю товарів, послуг і робіт” [184], та законодавець Іспанії, який у п. 1 ст. 51 своєї Конституції зафіксував, що “органи влади гарантують захист споживачів і користувачів, забезпечуючи дієвими способами їх безпеку, здоров’я, а також їх законні економічні інтереси” [181]. Крім зазначених держав, у конституціях Литви (ч. 5 ст. 46), Польщі (ст. 76), Португалії (п. j) ст. 81), Туреччини (ст. ст. 171, 172, 173), Чорногорії (ч. 1 ст. 70) і Швейцарії (п. 1 ст. 97) закріплено положення про те, що держава (або закон) захищає чи охороняє інтереси споживача. Також в аналізованих положеннях відсутній припис щодо діяльності громадських організацій споживачів, крім п. 3 ст. 60 Конституції Португалії, в якому йдеться про те, що “об’єднання споживачів і споживчі кооперативи мають право, згідно з законом, на підтримку з боку держави, на те, щоб до них прислухалися з питань, пов’язаних із захистом споживачів” [109]. Але, на нашу думку, деталізувати обов’язки держави щодо прав споживачів на конституційному рівні є недоцільним у зв’язку з тим, що це питання галузевого законодавства. Тому ми пропонуємо ч. 4 ст. 42 Конституції України викласти в такий спосіб: “Держава захищає права та законні інтереси споживачів”.

Також слід погодитись з думкою Н. Г. Шукліної, яка вважає, що втручання держави в підприємницьку діяльність повинно обмежуватися лише: 1) вимогами щодо соціальної спрямованості економіки; 2) захистом конкуренції та протидією зловживанням монопольним становищем ринку; 3) захистом прав споживачів та

необхідністю здійснення контролю за якістю і безпечністю продукції, усіх видів послуг і робіт; 4) вимогами щодо шанування державних символів України, охорони природи, культурної спадщини; 5) обов'язком сплачувати податки і збори, подавати декларації про майновий стан і доходи; 6) захистом від посягань на політичні, трудові та інші права і свободи, честь і гідність інших людей; 7) вимогами щодо неухильного додержання кожним Конституції та законів України [2, с. 282–283].

Отже, у зв'язку з зазначеним і враховуючи результати порівняльно-правового аналізу положень ч. 3 і ч. 4 ст. 42 Конституції України з аналогічними нормами конституцій європейських держав, ми вважаємо, що обов'язки держави, що закріплені в ч. ч. 3-4 ст. 42 Основного Закону України потрібно викласти у такій редакції:

“Держава забезпечує захист чесної конкуренції в підприємницькій діяльності. Забороняється зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція.

Держава захищає права та законні інтереси споживачів”.

У ч. 2 ст. 43 Конституції України закріплене положення, у якому передбачено обов'язок держави по створенню умов для повного здійснення громадянами права на працю, гарантуванню рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізації програм професійно-технічного навчання і підготовки та перепідготовки кадрів. При цьому слід звернути увагу на деяку неузгодженість положень частини першої та другої даної статті. Справа в тому, що у частині першій мова іде про право кожного, тобто про право людини. Між тим у частині другій ідеться про обов'язки держави щодо громадян, і тим самим не розповсюджується на іноземців або осіб без громадянства. І тому подібне звуження права на працю з боку українського законодавства не відповідає вимогам ст. ст. 6-7 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Необхідною гарантією реалізації права на працю є створення державою умов для повної зайнятості населення. Відповідно до міжнародно-правових актів праву людині на працю повинен кореспондувати обов'язок держави щодо забезпечення зайнятості. І тому більшість держав континентальної Європи взяла на себе цей

обов'язок. Наприклад, у п. 1 ст. 22 Конституції Греції записано, що "... держава ... турбується про створення умов для забезпечення зайнятості всіх громадян ..." [118], а в п. 1 ст. 19 Конституції Нідерландів зазначено, що "державні органи повинні піклуватися про сприяння, забезпечення достатньої зайнятості населення" [182]. У той же час в Україні це питання не знайшло свого конституційного закріплення, а врегульовано нормами трудового законодавства.

У зв'язку з цим, П. М. Рабінович пропонує ч. 2 ст. 43 Конституції України переформулювати таким чином, аби її редакція збігалася з п. 1 ст. 1 Європейської соціальної хартії (переглянута). Запропоноване ним конституційне положення має такий вигляд: "Держава зобов'язана забезпечувати та підтримувати якомога вищий і стабільний рівень зайнятості, прагнути до досягнення повної зайнятості її громадян" [257, с. 53]. Підтримуючи цю пропозицію, разом з тим ми вважаємо, що перше речення ч. 2 ст. 43 Конституції України слід викласти в іншому формулюванні, а саме: "Держава зобов'язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення", де забезпечення зайнятості необхідно розглядати як діяльність органів державної влади з метою здійснення заходів економічного, правового, організаційного характеру, які спрямовані на задоволення потреб працездатного населення у сфері праці. Крім того, третє речення цієї частини, зберігаючи логіку його викладення, потребує доопрацювання, а саме: термін "перепідготовки" доречно замінити на термін "перекваліфікації", як це викладено в міжнародно-правових актах, а словосполучення "відповідно до суспільних потреб" потрібно вилучити із тексту та замінити його на словосполучення "з урахуванням потреб ринку праці", що більше відповідає сучасним вимогам [103, с. 312].

У ч. 6 ст. 43 Конституції України проголошено, що "громадянам гарантується захист від незаконного звільнення", зі змісту якої випливає, що вона адресована тільки громадянам України, тим самим обмежує право іноземців та осіб без громадянства на захист від незаконного звільнення, а також суперечить положенню ч. 1 ст. 26 Конституції України. Ми вважаємо, що більш доречним було б вжити в цій частині замість терміна "громадянам" термін "кожному", що в разі прийняття

цього уточнення розширить коло суб'єктів порівняно з тим, яке визначено в чинному тексті. Тобто, однією з головних гарантій від незаконного звільнення є те, що роботодавець не може діяти довільно, на власний розсуд визначаючи як підставу, так і процедуру звільнення. В Україні підстави припинення трудових правовідносин встановлюються не нижче ніж на законодавчому рівні. До речі, ще три європейські держави на конституційному рівні закріпили норми, в яких близько за змістом відображено аналізуєме положення. Так, у ч. 3 ст. 49 Конституції Туреччини – “державна вживає заходів для забезпечення згоди в трудових відносинах між роботодавцями і трудящимися” [180].

На наш погляд, вітчизняний законодавець оминув увагою одну з важливих гарантій права на працю – захист від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу, зміст якої розкривається в ч. 1 ст. 22 Кодексу законів про працю України. Незважаючи на те, що ні міжнародно-правові акти, ні жодна європейська держава на конституційному рівні не закріпили положення щодо захисту від необґрунтованої відмови в прийнятті на роботу, ми виходимо з того, що ця гарантія повинна бути проголошена в ч. 6 ст. 43 Конституції України, у зв'язку з тим, що означена проблема набула неабиякого практичного значення.

Отже, з метою усунення протиріч між положеннями міжнародно-правових актів і національним трудовим законодавством, а також враховуючи досвід європейських держав щодо регулювання на конституційному рівні права на працю, пропонуємо ч. 2 та ч. 6 ст. 43 Конституції України викласти в новій редакції:

“Держава зобов'язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення, реалізовувати програми професійно-технічного навчання, підготовки і перекваліфікації кадрів з урахуванням потреб ринку праці.

Кожному гарантується правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і від незаконного звільнення з роботи” [103, с. 317].

Проголошення України соціальною державою висувають особливі вимоги до конституційного регулювання права громадян на соціальний захист, яке закріплено в ст. 46 Конституції України. При цьому слід зазначити, що в даній нормі зафіксовано термін “соціальний захист”, який містить у собі і термін

“забезпечення”. Тобто зі змісту ч. 1 ст. 46 Конституції України випливає, що соціальне забезпечення виступає складовою частиною соціального захисту. Але, як вважає Н. Стаховська, “з цього формулювання (положення ч.1 ст. 46 Конституції України – прим. авт.) важко визначити точний зміст і повний обсяг права громадян на соціальний захист. Подібна конструкція речення обумовлює виникнення таких запитань: що, крім зазначеного права на соціальне забезпечення (види якого перелічені в нормі), включає право громадян на соціальний захист?; якщо право на соціальний захист включає лише право на різні види соціального забезпечення, то в чому тоді полягає відмінність між правом на соціальне забезпечення і правом на соціальний захист” [258, с. 55]. На невідповідність аналізованого формулювання міжнародним стандартам соціальних прав звертають увагу й інші вчені. Так, Н. Б. Болотіна зауважує, що “термін “соціальний захист”, який замінив термін “соціальне забезпечення” (за проєктом Конституції) ..., не можна вважати таким, що відповідає змісту її ст. 46” [259, с. 37–38].

У міжнародній практиці загальноновизнаним вважається, що соціальний захист застосовується щодо всіх соціальних прав, до яких, крім права на соціальне забезпечення, відносяться права громадян, які потребують соціального захисту, на отримання житла безоплатно або за доступну для них плату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53). Отже, можна стверджувати, що термін “соціальний захист” охоплює майже всю сферу соціальної діяльності держави, у тому числі й захист порушених соціальних прав, і виходить за межі диспозиції досліджуваної норми.

Право на соціальне забезпечення є правом на певні блага або, іншими словами, уповноважує людину вимагати різноманітних благ, визнаних суспільством необхідними. Тобто вказане право гарантує насамперед непрацездатним при наявності відповідних умов на мінімальному рівні мати певні блага, а не здобувати їх. Але це право пов'язане з економічними та іншими можливостями держави і без виділення необхідних коштів не реалізується.

Право на соціальне забезпечення закріпили на конституційному рівні переважна більшість європейських держав. Наприклад, у п. 1 ст. 63 Конституції Португалії проголошується, що “усі мають право на соціальне забезпечення” [109], а в ч. 1 ст. 60 Конституції Туреччини – “кожен має право на соціальне забезпечення” [180]. І тільки Північна Македонія, Румунія, Сербія, Словенія в своїх конституціях закріпили термін “захист”. Наприклад, у ч. 1 ст. 50 Конституції Словенії, яка має назву “Право на соціальний захист” зазначено, що “громадяни мають право на соціальний захист, встановлений законом” [247].

Слід звернути увагу на те, що серед науковців немає єдиної думки щодо змісту поняття “соціальний захист” як правової категорії та його співвідношення з поняттям “соціальне забезпечення”. Так, за визначенням Н. Б. Болотіної, “соціальний захист” і “соціальне забезпечення” – різні за змістом і цілями поняття [259, с. 51], а Н. Стаховська звертає увагу на те, що й сам законодавець, застосовуючи його (поняття “соціальний захист” – прим. авт.) у численних нормативно-правових актах, не до кінця визначився в його значенні та конкретному змісті. Ще важче це зробити науковцю, який не був ініціатором запровадження в правовий лексикон категорії “соціальний захист” [258, с. 57]. Крім того, законодавча практика України склалася таким чином, що термін “соціальний захист” застосовується щодо окремих категорій населення – ветеранів війни, учасників АТО, інвалідів, громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, політичних репресій тощо. Тобто йдеться про додаткове забезпечення цих осіб понад загальний рівень, у зв'язку з тим, що вони зазнали соціальних ризиків особливого роду, таких, яких у звичайних умовах людина не зазнає.

З огляду на викладене, ми вважаємо, що закріплення в конституційній нормі терміна “соціальний захист” не є вдалим для позначення правової категорії, оскільки він позбавлений конкретного змісту. Тому пропонуємо словосполучення “соціальний захист, що включає право на забезпечення”, виключити з тексту ч. 1 ст. 46 Конституції України, замість якого включити термін “соціальне забезпечення”, яких цілком буде достатньо для охоплення всіх його форм і видів.

Соціальне забезпечення громадян держави тісно пов'язане з їх рівнем життя. І тому в умовах значного соціального розшарування українського суспільства, різкого зниження рівня забезпеченості економічно неактивної частини населення (людей похилого віку, непрацездатних, безробітних, біженців тощо), проблеми недостатньої гарантованості та захищеності права кожної людини на соціальний захист зумовлюють нагальну потребу теоретичного переосмислення юридичного змісту ст. 46 Конституції України та невідкладного її вдосконалення. Як правило, право на соціальне забезпечення адресоване всьому населенню, воно супроводжує кожну людину від народження і до кінця життя, оскільки в основу правових відносин у сфері соціального забезпечення покладено такі події, як народження людини, її смерть, безробіття, старість, необхідність соціальної підтримки, коли особа з обставин, незалежних від неї, їх потребує.

Право на соціальне забезпечення знайшло своє закріплення в більшості сучасних конституцій держав континентальної Європи, окрім Австрії, Боснії і Герцеговини, Грузії, Ліхтенштейну, Люксембургу, Німеччини, Норвегії і Швеції, де воно регулюється поточним законодавством. Правове регулювання цього права в європейських конституціях здійснюється двома способами: 1) автономним, тобто коли це право закріплено окремо від інших, у тому числі суміжних прав; 2) інтегративним, тобто коли це право закріплено разом з іншими, як правило, суміжними правами. Наприклад, в конституціях Азербайджану (ст. 38), Албанії (ст. 52), Болгарії (ст. 51), Вірменії (ст. 37), Греції (ст. 21), Іспанії (ст. 41, 50), Латвії (ст. 27), Литви (ст. 52), Північної Македонії (ст. ст. 34, 35, 36), Молдови (ст. 47), Монако (ст. 26), Нідерландів (ст. 20), Польщі (ст. 67), Португалії (ст. 63), Сербії (ст. 69), Словаччини (ст. 39), Словенії (ст. 50), Туреччини (ст. ст. 60, 61), Угорщини (§ 70/Е), Чехії (ст. 30), Франції (п. 9 преамбулі 1946 р.), так само як і в Україні, розглядуване право виокремлено в самостійну статтю. У той же час у конституціях Андорри, Бельгії, Данії, Естонії, Італії, Румунії, Сан-Марино, Фінляндії, Хорватії і Швейцарії вказане право закріплено з іншими правами людини. Наприклад, у п. 2 ст. 43 Конституції Румунії право на соціальне забезпечення закріплено разом з правом на охорону здоров'я [172], а в § 19

Основного Закону Фінляндії – з правами на медичну допомогу, житло, безпечне довкілля тощо [243].

У ч. 2 ст. 46 Конституції України передбачено гарантії соціального забезпечення через визначення фінансових джерел (загальнообов'язкове державне соціальне страхування, бюджетні та інші джерела) та створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними (перший блок гарантій). Тобто вітчизняний законодавець на конституційному рівні визначив не тільки коло суб'єктів соціального страхування, але й джерела фінансування, з яких проводиться це забезпечення, а також встановив перелік закладів, яким надано право догляду за непрацездатними.

Термін “соціальне страхування” закріплено в конституціях Андорри (ст. 30), Бельгії (п. 2 ст. 23), Болгарії (п. 1 ст. 51), Греції (п. 4 ст. 22), Іспанії (ст. 41), Північної Македонії (ст. 34), Сан-Марино (ст. 9), Сербії (ч. 5 ст. 69), Словенії (ч. 2 ст. 50), Угорщини (п. 2 § 70/Е), Хорватії (ч. 1 ст. 56) і Чорногорії (ч. 1 ст. 67). Так, у п. 2 § 70/Е Конституції Угорщини – “Угорщина запроваджує в життя право на матеріальне забезпечення шляхом соціального страхування ...” [242], а в п. V ст. 38 Конституції Азербайджану наголошено, що “Держава створює можливості для розвитку ... добровільного соціального страхування” [177]. Основною ознакою цього терміна є діяльність зі створення спеціальних страхових фондів із застосуванням страхового методу – внесення обов'язкових платежів (страхових внесків) працюючими і роботодавцями для цільового використання цих коштів на соціальне забезпечення.

Але в зазначених конституційних нормах відсутній перелік суб'єктів і джерел соціального забезпечення та перелік закладів з догляду за непрацездатними. У той же час у деяких державах на конституційному рівні закріплені положення, які побудовані на принципі турботи держави про соціально незахищених членів суспільства, а також благодійності. Наприклад, у ст. 41 Конституції Іспанії – “додаткові послуги та допомога здійснюється на добровільній основі” [181], а в ч. 5 ст. 38 Конституції Італії – “приватна благодійність вільна” [122].

Слід підкреслити, що хоча під час вирішення проблеми соціального страхування залишається чимало дискусійних питань, проте на сьогодні практично ні в кого не виникає сумнівів у тому, що воно породжує взаємні права і обов'язки між сторонами цього суспільного договору – державою і громадянином, причому незалежно від того, фінансується система соціального страхування виключно за рахунок страхових внесків громадян чи із залученням коштів підприємств, установ і організацій, в яких вони працюють. І тому, враховуючи європейський досвід, ми вважаємо, що доцільно було б ч. 2 ст. 46 Конституції України переформулювати та викласти таким чином: “Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування непрацездатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацездатним” [103, с. 333].

Варто наголосити, що в кожній третій європейській державі законодавець на конституційному рівні виділяє певні категорії громадян, яким, порівняно із загальним колом осіб, які мають право на соціальне забезпечення, надається особливий правовий статус і додаткові пільги та види соціального забезпечення. Це насамперед такі категорії громадян як ветерани війни та ветерани праці (ч. 4 ст. 69 Конституції Сербії, ч. 3 ст. 50 Конституції Словенії); інваліди (п. 2 ст. 21 Конституції Греції, ч. 3 ст. 35 та ч. 1 ст. 36 Конституції Північної Македонії, п. 2 ст. 71 Конституції Португалії, ч. 4 ст. 69 Конституції Сербії, ст. 52 Конституції Словенії, ч. 2 ст. 61 Конституції Туреччини, ч. 2 ст. 57 Конституції Хорватії), особи з фізичними, розумовими та психічними відхиленнями (п. 3 ст. 51 Конституції Болгарії, ч. 4 § 28 Конституції Естонії, п. 1 ст. 51 Конституції Молдови) тощо. Тобто ці норми спрямовані на формування у суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до зазначених категорій громадян, а також гарантує їм рівні з іншими громадянами можливості для участі в політичній, економічній та соціальній сферах, сприятливі умови для повноцінного способу життя. Наприклад, у п. 2 ст. 21 Конституції Греції зазначено, що “багатодітні сім'ї, інваліди війни та мирного часу, жертви війни, удови та сироти загиблих на війні, а також хворі, які страждають

невиліковними фізичними чи психічними хворобами, мають право на особливу турботу держави” [118], а в ч. 2 ст. 57 Конституції Хорватії зафіксовано, що “держава приділяє особливу увагу захисту інвалідів та їх включення до суспільного життя” [212]. При цьому як відзначає С. Приходько, норми Основного Закону України повинні містити положення щодо особливого соціального захисту окремих категорій громадян, зокрема, інвалідів, осіб похилого віку, які не можуть утримувати себе, осіб з фізичними, психічними та розумовими вадами, а також стосовно дітей [260, с. 25]. І тому, з метою виконання вимог Європейської соціальної хартії (переглянута), пропонуємо ст. 46 Конституції України доповнити додатковим положенням (частиною четвертою), виклавши її таким чином: “Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та інвалідів, вживає заходів про забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті” [103, с. 335].

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що право на соціальне забезпечення – одне з найважливіших соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку держави і ресурсів суспільства та тісно пов’язане з правами на працю, на житло, на медичну допомогу тощо. Враховуючи те, що наша держава є учасницею Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у зв’язку з чим вона зобов’язана застосовувати його положення в національному законодавстві, а також європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні права на соціальне забезпечення, ми пропонуємо ч. 3 ст. 46 Конституції України викласти в новій редакції, а також доповнити зазначену статтю частиною четвертою. У підсумку ст. 46 Конституції України матиме наступну конструкцію:

“Кожен має право на соціальне забезпечення після досягнення пенсійного віку, у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього обставин та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування

непрацевдатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацевдатним.

Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і допомоги, не нижчий від прожиткового мінімуму, визначеному законом.

Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та осіб з інвалідністю, вживає заходів для забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті” [103, с. 336].

Серед численних прав людини, які закріплені в Конституції України, особливе місце посідає право на житло, що є невід’ємним правом людини та діє не виокремлено, а в тісній взаємодії з іншими конституційними правами насамперед з правом на свободу вибору місця проживання, на соціальний захист, на недоторканність житла та є складовою частиною права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї. Тобто забезпечення права на житло є основою, що дозволяє досягти здійснення багато інших прав.

Право на житло є об’єктом правового регулювання міжнародного законодавства, що знайшло своє відображення насамперед у ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута), а також у різних формах і обсягах закріплено в конституціях Азербайджану (ст. 43), Албанії (ст. 59), Андорри (ст. 33), Бельгії (п. 3 ст. 23), Греції (п. 4 ст. 21), Іспанії (ст. 47), Польщі (ст. 75), Португалії (ст. 65), Сан-Марино (ст. 6), Туреччини (ст. 57), Фінляндії (ч. 4 § 19) і Швейцарії (п. е) ст. 41). Наприклад, у п. 1 ст. 75 Конституції Польщі – “публічні влади проводять політику, що сприяє задоволенню житлових потреб громадян, зокрема протидіють бездомності, підтримують розвиток соціального будівництва, а також сприяють діям громадян, що спрямовані на отримання власного житла” [122], а в ч. 4 § 19 Основного Закону Фінляндії – “влада повинна сприяти кожному в праві на житло і у підтримці його зусиль щодо будівництва власного житла” [243]. У ряді інших конституцій європейських держав право на житло не виокремлено в окрему норму як самостійне право, а розглядається як складова частина права на достатній життєвий рівень.

Ретельний порівняльно-правовий аналіз змісту ст. 47 Конституції України та відповідних норм конституцій держав континентальної Європи дає підстави стверджувати, що досліджувані норми мають як спільні риси, так і певні розбіжності у способах вираження цього права. У деяких європейських державах право на житло розглядається як обов'язок держави створювати умови для забезпечення житлом своїх громадян, які потребують соціального захисту.

Варто нагадати, що в радянській конституційній доктрині право на житло розглядалось як обов'язок держави забезпечити кожного бажаючого безоплатним житлом. Докорінним чином сутність цього права змінилась з прийняттям Конституції України 1996 р., в якій право на житло отримало новий зміст, значення якого полягає в тому, що Основний Закон проголосив концептуально інше право й тепер його розуміють не як обов'язок держави забезпечити всіх бажаючих житлом, а як право на володіння житлом. При цьому центр ваги при здійсненні цього права переміщується з державного забезпечення на самозабезпечення людей – за рахунок їх власних коштів, кредитів тощо. Інакше кажучи, держава вже не виступає певним зобов'язаним суб'єктом стосовно громадянина, а громадянин – уповноваженим стосовно держави щодо забезпечення житлом. За такої схеми держава володіє всією повнотою повноважень, за якої вона може як реалізувати, так і не реалізувати вищезазначене право. Тобто, як зауважили В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко, у сучасних умовах це право залишається фактично негарантованим [171, с. 137], що, на наш погляд, унеможлиблює процедуру судового захисту цього права.

Також немає єдності в нормах Конституції України та конституціях європейських держав щодо суб'єкта права на житло. Наприклад, зі змісту ч. 1 ст. 47 Конституції України випливає, що суб'єктом цього права визначена людина, яка в тексті Основного Закону позначена безособовим терміном “кожен”. У той же час у конституції Португалії закріплено термін “усі”, у конституціях Вірменії і Польщі – “громадяни”, а в Конституції Іспанії досліджуване право сформульовано як право осіб, що належать до відповідної нації “усі іспанці”. Проте в конституціях Азербайджану, Бельгії, Греції, Сан-Марино, Туреччини суб'єкт права на житло не визначений.

Важливою гарантією реалізації права на житло є створення державою умов, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Згідно зі ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута), праву людині на житло повинен кореспондувати обов'язок держави щодо вживання заходів, спрямованих на сприяння доступу до житла належного рівня [111, с. 117]. І тому деякі держави континентальної Європи взяли на себе цей обов'язок, але не обов'язок забезпечити житлом усіх громадян, здійснити який на сьогодні навряд чи можливо. Ми вважаємо, що в цьому випадку роль держави полягає в тому, що вона створює умови для будівництва громадянами житла, придбання його у власність тощо. Так, в Основному Законі Фінляндії §19 хоча й має назву “Право на соціальне забезпечення”, але більшість його положень містить обов'язки держави. Так, згідно з частиною четвертою цього параграфа “влада зобов'язана сприяти кожному в праві на житло і в підтримці його зусиль щодо будівництва власного житла” [243], у ч. 2 ст. 47 Конституції Іспанії записано, що “органи влади забезпечують необхідні умови ... для здійснення цього права ...” [181], а в ст. 57 Конституції Туреччини вказано, що “державою забезпечуються заходи, спрямовані на задоволення житлових потреб ...” [180].

Аналіз положень норм конституцій європейських держав, в яких закріплено право на житло, засвідчив, що в них використовуються різні правові категорії для позначення належного рівня житла. Так, у ст. 33 Конституції Андорри вживається термін “належні житлові умови”; у п. 3 ст. 23 Конституції Бельгії – “належне житло”; у ч. 1 ст. 47 Конституції Іспанії – “упорядковане житло”; у підпункті е) п. 1 ст. 41 Конституції Швейцарії – “житло з прийнятними умовами”, а в п. 1 ст. 65 Конституції Португалії – “житло відповідної площі ... упорядковане і відповідне санітарним вимогам” [109]. Разом з тим, слід зауважити, що термін “належний рівень” є оціночним поняттям і не має однозначного визначення, а його закріплення в тексті Конституції України, на нашу думку, лише буде сприяти виникненню суперечностей при реалізації права на житло. Крім того, недоречно закріплювати на конституційному рівні і способи придбання житла (побудувати, придбати, взяти в оренду). Тому пропонуємо викласти ч. 1 ст. 47 Конституції України в такий спосіб:

“Кожен має право на житло. Держава вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла” [103, с. 340].

Відтворюючи та деталізуючи положення п. 2 ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута) стосовно встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб, Конституція України розширила зміст цього положення і в ч. 2 ст. 47 закріпила, що громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону. За такого підходу, яка зазначають М. К. Галянтич і В. Махінчук, законодавець відійшов від розуміння права на житло як суто майнового права, надавши йому характеру особистого немайнового права (блага). При цьому чітко проведено розмежування між правом на житло і самим житлом, яким, по-перше, забезпечується соціальна незахищена частина населення і якого, по-друге, особу можна позбавити лише за певних умов. Саме в наданні соціально незахищеним верствам населення безоплатного або за доступну ціну житла найкраще виявляється нематеріальний характер самого права на житло. І далі науковці стверджують, що на державу покладається вже не функція фактичної реалізації вищезазначеного права, а обов’язок щодо забезпечення функціонування механізму реалізації цього права. Функція зобов’язання залишається лише стосовно незахищених верств населення з приводу так званого “соціального житла” [261, с. 20–21].

На наш погляд, необхідно уточнити й коло суб’єктів, які потребують соціального захисту та мають можливість отримати від держави житло відповідно до закону. Згідно з ч. 1 ст. 46 Конституції України, право на соціальний захист включає право на забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. З огляду на це, закономірно постає питання про доцільність надання всім особам цієї категорії житла безоплатно або за доступну для них ціну. Слід зауважити, що аналогічні юридичні гарантії відсутні в європейських конституціях.

Водночас необхідно наголосити, що вітчизняний законодавець при формулюванні положення ч. 2 ст. 47 Конституції України не дотримався принципу пропорційності між соціальним захистом і фінансовими можливостями держави. У зв'язку із зазначеним, вважаємо за доцільне конкретизувати аналізоване положення та викласти його в такий спосіб: “Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону” [103, с. 341]. Такий підхід, на наш погляд, буде більш відповідати сучасним реаліям і фінансовим можливостям держави.

Отже, узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що право на житло є одним із важливих соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку держави та тісно пов'язане з іншими правами людини. Тому враховуючи європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні права на житло, а також з метою усунення суперечностей між положеннями міжнародно-правових актів і національним законодавством, пропонуємо ст. 47 Конституції України викласти в такій редакції:

“Кожен має право на житло. Держава вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла.

Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них ціну відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений свого житла.

Примусове позбавлення житла застосовується виключно за вмотивованим рішенням суду на підставі та в порядку, встановлених законом” [103, с. 343].

Уперше в історії Української держави на конституційному рівні в ст. 48 закріплено, що “Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло”

При цьому слід наголосити, що це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій і тому конституційне закріплення права на достатній життєвий рівень ще не означає, що Українська

держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній людині достатнє харчування, одяг і житло. Зрозуміло, що держава не може й не повинна роздавати всім громадянам матеріальні блага, але вона зобов'язана як учасник Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та держава, яка проголосила себе соціальною, створювати належні соціальні умови для кожної людини, щоб та змогла знайти роботу, придбати у власність житло і тим самим забезпечити достатню матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї. Тобто держава не є пасивним спостерігачем при реалізації соціальних прав, а є її активним учасником. Але, незважаючи на це, необхідно погодитися з думкою О. М. Волкової, яка зауважує, що сьогодні є всі підстави говорити про тенденцію до зменшення ролі держави в житті індивіда та перенесення відповідальності за його власний добробут на плечі самого ж індивіда [262, с. 66].

Ми вважаємо, що держава повинна не тільки визначати і встановлювати мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може, а ще вона зобов'язана постійно піклуватися про те, щоб це право було реалізоване, а також про неперервне поліпшення умов життя своїх громадян, як того вимагає положення п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, і яке відсутнє в тексті ст. 48 Конституції України. Тому пропонуємо в ст. 48 Конституції України закріпити право кожної людини на неухильне поліпшення умов свого життя. Тим самим держава забезпечить упровадження в національну правову систему міжнародних стандартів щодо досліджуваного права.

Варто наголосити, що будь-якому суб'єктивному праву в соціальній сфері завжди відповідає чийсь обов'язок. Обов'язок гарантування конституційних прав і свобод покладається передусім на державу. Тобто держава на конституційному рівні не бере на себе жодних зобов'язань щодо реалізації цього права. У той же час у конституціях деяких європейських держав передбачено обов'язок держави здійснювати відповідні заходи щодо реалізації права на достатній життєвий рівень. Так, у п. 2 ст. 22 Конституції Нідерландів встановлено, що "державні органи зобов'язані піклуватися про забезпечення населення достатнім життєвим

рівнем” [182], а в ст. 78 Конституції Словенії записано, що “держава надає громадянам можливість для забезпечення гідних умов життя” [247].

Слід підкреслити, що під час аналізу змісту ст. 48 Конституції України складається таке враження, що вітчизняний законодавець при формулюванні права на достатній життєвий рівень використав таку юридичну конструкцію, яка дозволила б, проголосивши це право і задовольнивши тим самим соціальні сподівання людей, водночас не допустити від громадян подання до суду позовів до держави з вимогою забезпечити їм достатній життєвий рівень на підставі цієї конституційної норми. Тобто за порушення цього права законодавством України не передбачається взагалі ніякої юридичної відповідальності. І тому ст. 48 Конституції України є найскладнішою для правового захисту і, як зазначив О. В. Скрипнюк, до різних категорій прав у Конституції використано одне й те саме формулювання: “кожен має право на...”, незважаючи на те, що захист більшості із цих прав не може забезпечуватися судом безпосередньо (це стосується принаймні статей 43, 48, 50) [263, с. 190].

У праві кожного на достатній життєвий рівень розкривається важливий аспект соціальної, правової держави. І тому держава зобов’язана постійно здійснювати правові, організаційні та економічні заходи щодо матеріального поліпшення умов життя своїх громадян, а також зобов’язана забезпечувати їм можливість захищати своє право на гідне життя. При цьому, як вважає П. П. Шляхтун, якщо держава і зобов’язана гарантувати достатній життєвий рівень, то тільки своїм громадянам, але не іноземцям та особам без громадянства (кожному) [179, с. 190]. З цією тезою можна погодитись частково. Так, зі змісту аналізованої норми випливає, що суб’єктом права на достатній життєвий рівень може бути будь-яка людина, яка є громадянином України, та іноземці і особи без громадянства, що перебувають на території України на законних підставах і які позначені в тексті ст. 48 Конституції України терміном “кожен”. Цей термін є рівнозначним терміну “кожна людина”. У той же час згідно з п. 2 ст. 22 Конституції Нідерландів носієм права на достатній життєвий рівень встановлено “населення” [182], а згідно ст. 78 Конституції Словенії – “громадяни” [247].

Ми вважаємо, що в ст. 48 Конституції України правильно визначений суб'єкт права на достатній життєвий рівень. По-перше, це відповідає ч. 1 ст. 26 Конституції України та по-друге, це співвідноситься з п. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, в якому визначено, що “держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень...” [103, с. 42].

У разі встановлення на конституційному рівні обов'язку держави вживати належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, то держава дійсно повинна створювати для своїх громадян умови для забезпечення їх правом на працю, на житло, на соціальний захист, що є своєрідним стандартом, до якого повинна у своїй політиці прагнути держава. Як слушно відзначає П. М. Рабінович, що при закріпленні всіх прав (особливо економічних, соціальних, культурних) подавати вказівку й на відповідні позитивні обов'язки держави щодо їх забезпечення, а також пропонує ст. 48 Конституції України доповнити частиною другою такого змісту: “Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і допомоги, а також заробітної плати, не нижчого ніж прожитковий мінімум, визначений законом” [257, с. 51, 57]. Але викладення ч. 2 ст. 48 в такій редакції, на наш погляд, є недоречним, адже вона дублює ч. 3 ст. 46 і ч. 4 ст. 43 Конституції України. Також варто звернути увагу на те, що у першому реченні ч. 1 ст. 47 (“Кожен має право на житло”) і ст. 48 (“Кожен має право на ... житло”) закріплено одне і теж право.

Враховуючи викладене пропонуємо чинний текст ст. 48 Конституції України в запропонованій нами редакції вважати частиною першою, яку викласти в новій редакції, та одночасно доповнити цю статтю частиною другою, виклавши таким чином:

“Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і на неухильне поліпшення умов життя.

Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права” [103, с. 348].

У сучасному світі життя і здоров'я людини є найвищими цінностями, які по суті є інтегрованим показником розвитку будь-якого суспільства. Тобто, проблема охорони здоров'я людини набуває дедалі все більшої актуальності, успішне розв'язання якої залежить від ефективної державної політики в цій сфері. І тому євроінтеграційний напрямок розвитку України вимагає впровадження європейських стандартів і цінностей у всіх сферах життєдіяльності людини, у тому числі охорони її здоров'я. При цьому, питання врахування європейського досвіду та гармонізації національного конституційного законодавства з законодавством держав континентальної Європи, а також проблема вдосконалення й подальшого дослідження конституційно-правового регулювання права на охорону здоров'я в Україні є одним з пріоритетних завдань науки конституційного права та має важливе практичне і теоретичне значення. Це дає можливість виявити особливості конституційної регламентації досліджуваного права та окреслити механізми, які передбачають європейські держави для належної його реалізації з урахуванням національних особливостей.

Варто звернути увагу на те, що право на охорону здоров'я, яке закріплено в ст. 49 Конституції України, тісно взаємопов'язане з іншими конституційними правами людини, зокрема з правом на життя, на належні, безпечні і здорові умови праці, на відпочинок, на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо. Тобто забезпечення права на охорону здоров'я є основою, що дозволяє досягти здійснення інших конституційних прав людини та є об'єктом правового регулювання міжнародного законодавства, що знайшло своє висвітлення в важливих документах, насамперед у Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946 р.), ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та ст. ст. 11 та 13 Європейської соціальної хартії (переглянута), а також у різних формулюваннях і обсягах закріплено в конституціях Азербайджану (ст. 41), Албанії (ст. 55), Андорри (ст. 30), Бельгії (п. 2 ст. 23), Болгарії (ст. 52), Вірменії (ст. 38), Греції (п. 3 ст. 21), Грузії (ст. 37), Естонії (§ 28), Іспанії (ст. 43), Італії (ст. 32), Латвії (ст. 37), Ліхтенштейну (ст. 18), Литви (ст. 53), Люксембургу (п. 5 ст. 11), Північної Македонії (ст. 39), Молдови (ст. 36), Монако

(ст. 26), Нідерландів (ст. 22), Польщі (ст. 68), Португалії (ст. 64), Румунії (ст. 33), Сан-Марино (ст. 11), Сербії (ст. 68), Словаччини (ст. 40), Словенії (п. 2 ст. 50, ст. 51), Туреччини (ст. 56), Угорщини (§ 70/D), Фінляндії (ч. 3 § 19), Франції (ч. 9 преамбули), Хорватії (ст. 58), Чехії (ст. 31), Чорногорії (ст. 69), Швейцарії (п. b ст. 41).

Ретельний порівняльно-правовий аналіз відповідних норм конституцій зазначених європейських держав дає підстави стверджувати про неоднозначність поглядів законодавців цих держав щодо критеріїв закріплення права на охорону здоров'я, у конституційних нормах не розкривається система закладів охорони здоров'я, система фінансування даних закладів та, особливо, умови платності чи безоплатності надаваної медичної допомоги. Тобто європейська практика демонструє різні підходи щодо конституційно-правового регулювання системи охорони здоров'я. При цьому слід наголосити, що спільною рисою положень цих конституцій виступає їх загальний характер. Так, в аналізованих нормах не деталізовано питання діяльності закладів охорони здоров'я, загального порядку надання медичної допомоги, а також межі її надання. Крім того, норми конституцій європейських держав не встановлюють і не визначають політику держави на вже сформовану модель фінансового забезпечення охорони здоров'я.

Немає єдності й чіткого визначення права на охорону здоров'я і в міжнародно-правових актах з прав людини, що, на думку З. С. Гладуна, негативно впливає на правозастосовчу практику, а тому потребує свого юридичного врегулювання [264, с. 9]. Так, у ст. 25 Загальної декларації прав людини право на охорону здоров'я сформульовано як “право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї ...” [111, с. 12], у п. 1 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права це право трактується як “право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я” [111, с. 43], а в ст. ст. 11, 13 Європейської соціальної хартії (переглянута) зазначене право сформульоване відповідно як “право на охорону здоров'я” та “право на соціальну та медичну допомогу” [111, с. 109–110]. Водночас

слід зазначити, що Україна не взяла на себе зобов'язання стосовно деяких статей Харгії, у тому числі статей 12 і 13, які закріплюють право на соціальне забезпечення та медичну і соціальну допомогу, незважаючи на проголошення зазначених прав у Конституції України.

Необхідною гарантією щодо забезпечення належної організації охорони здоров'я є розвиток системи медичного страхування, що пов'язана з компенсацією витрат громадян на медичне обслуговування й передбачає страхування на випадок втрати здоров'я з будь-якої причини. Як слушно зауважує О. В. Солдатенко, запровадження в Україні медичного страхування – це закономірний процес, оскільки, як свідчить міжнародний досвід, медичне страхування є одним із найефективніших джерел фінансування галузі охорони здоров'я, і той факт, що запровадження медичного страхування в Україні розширить джерела фінансування цієї сфери, не викликає сумнівів [265, с. 57– 58].

Позитивний досвід європейських держав щодо медичного страхування свідчить про високу ефективність різних моделей та систем медичного страхування населення. На сьогодні в переважній більшості з них, у конституціях яких проголошено право на охорону здоров'я, фінансове забезпечення здійснюється з державного бюджету, коштів підприємств і внесків приватних осіб. Наприклад, у п. 2 ст. 52 Конституції Болгарії встановлено, що “охорона здоров'я громадян фінансується із державного бюджету, роботодавцями, особистими та колективними страховими внесками і з інших джерел ...” [105].

Також слід відмітити, що медичне страхування може проводитися в різних формах (обов'язкова і добровільна), вибір якої залежить від конкретних економічних, демографічних і соціальних умов, рівня захворюваності та інших чинників, які характеризують загальний стан здоров'я та рівень медичного обслуговування. У розвинутих демократичних країнах, зокрема в Німеччині, право на охорону здоров'я здійснюється виключно шляхом державного загальнообов'язкового або приватного страхування [266, с. 122]. Але при цьому більшість європейських держав, у тому числі й Україна, надає перевагу саме

добровільному медичному страхуванню, що, у свою чергу, свідчить про недостатнє державне фінансування системи надання населенню медичної допомоги.

З огляду на означене, пропонуємо ч. 1 ст. 49 Конституції України сформулювати в наступний спосіб: “Кожен має право на охорону здоров’я та отримання медичної допомоги”, а положення щодо права на медичне страхування викласти в окремій частині: “Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування” [103, с. 353]. Також вважаємо за доцільне вилучити ч. 2 ст. 49 з тексту Конституції України, адже зазначені питання повинні вирішуватися на рівні галузевого законодавства,

Враховуючи те, що проблеми здоров’я населення вимагають постійної уваги з боку держави, а розвиток системи охорони здоров’я має бути пріоритетним серед основних напрямів соціальної політики, тому головним обов’язком держави в галузі охорони здоров’я є створення умов для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговування. Тобто держава зобов’язана забезпечити і створити рівні можливості для кожної людини незалежно від рівня її соціального статусу, службового становища чи матеріального добробуту. При цьому Семенюк О. наголошує, що ефективність передбачає отримання максимально високих результатів профілактичних, діагностичних, лікувальних, реабілітаційних заходів, які забезпечуються належною якістю медичної допомоги, а доступність означає відсутність будь-яких територіальних, організаційних, фінансових та інших перешкод в отриманні необхідної допомоги [267, с. 188].

Значення норм міжнародного права у сфері охорони здоров’я людини полягає в тому, що, з одного боку, вони зобов’язують держави світового співтовариства забезпечувати людині закріплені в міжнародно-правових актах права у сфері охорони здоров’я, а з іншого, – гарантують людині право вимагати від держави виконання її міжнародних зобов’язань. Водночас слід звернути увагу на те, що держави континентальної Європи не закріпили цей обов’язок на конституційному рівні, за винятком України.

Важливою гарантією реалізації аналізованого права є надання державними і комунальними закладами охорони здоров’я медичної допомоги безоплатно,

офіційне тлумачення зазначеного терміна якого надано в Рішенні Конституційного Суду України “Про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України” від 29.05.2002 р. №10-рп/2002. Так, термін “безоплатність” у контексті всієї статті 49 Конституції України означає, що індивід, який отримує таку допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров’я, не повинен відшкодовувати її вартість ні у вигляді будь-яких платежів, ні в будь-якій формі незалежно від часу надання медичної допомоги. Варто нагадати, що діюча в Україні система охорони здоров’я формувалася як складова частина планової соціалістичної економіки, що забезпечувалася державним фінансуванням за рахунок бюджетних коштів. Інші джерела фінансування в той час не розглядались, оскільки на законодавчому рівні декларувалось надання всім громадянам без винятку медичної допомоги безоплатно. До речі, таким правовим шляхом пішли і законодавці Вірменії, Грузії, Болгарії, Литви, Словаччини. Наприклад, у ст. 40 Конституції Словаччини встановлено, що “... громадяни мають право на безоплатне медичне обслуговування і на медичну допомогу за умов, установлених законом” [165].

У деяких європейських державах медична допомога безоплатно надається не всім громадянам, а лише залежно від їх матеріального і соціального становища. Наприклад, у ч. 1 ст. 32 Конституції Італії проголошено, що “Республіка ... гарантує безоплатне лікування для незаможних” [120]. Також слід відзначити, що згідно з другим реченням ч. 3 ст. 49 Конституції України безоплатна медична допомога може бути надана людині незалежно від того, чи має вона медичне страхування.

Як зауважує О. В. Солдатенко, нині існує пропозиція внести зміни до ст. 49 Конституції України в частині про надання медичної допомоги безоплатно лише в межах коштів, визначених державним і місцевим бюджетами, що обмежить права громадян на захист, поліпшення чи зміцнення здоров’я. Такий підхід, на думку вченої, видається не зовсім правильним хоча б з погляду на те, що можливою є розроблення такого механізму запровадження в Україні медичного страхування, який би повністю відповідав і Конституції, і Рішенню Конституційного Суду України [268, с. 22–23]. Але при цьому слід наголосити, що заклади охорони

здоров'я не мають фінансової можливості надавати весь спектр медичних послуг громадянам безоплатно, а досліджувана норма носить більш декларативний характер. Тому вважаємо за недоцільне її існування в чинній редакції аналізованого положення. Пропонуємо це положення викласти в оновленій редакції, а саме: “Держава створює умови для доступного і ефективного медичного обслуговування та гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я” [103, с. 356]. На наш погляд, таке формулювання буде більш відповідати сучасним реаліям і фінансовим можливостям держави.

Також пропонуємо в ч. 3 ст. 49 Конституції України закріпити положення про те, що “Перелік і порядок надання такої допомоги визначається законом” , адже, на наш погляд, умови та перелік медичної допомоги на платній чи безоплатній основі, які надаються мережею закладів охорони здоров'я, мають бути визначені на законодавчому рівні.

Конституція України в ч. 3 ст. 49 встановила правило, відповідно до якого “існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена” [107]. Це положення є основоположним принципом гарантії захисту існуючих закладів охорони здоров'я, що не знайшло свого відображення в жодній європейській конституції. За логікою побудови цього речення можна констатувати, що, з одного боку, скорочення існуючої мережі закладів охорони здоров'я забороняється, а з іншого, – скорочення таких закладів допускається. Тому словосполучення “не може бути” доречно замінити на термін “забороняється”, який згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови означає “не дозволяти робити, здійснювати щонебудь [209, с. 282]. Крім того, враховуючи те, що вітчизняний законодавець уже частково уніфікував термінологічний апарат у цій сфері, запровадивши в другому реченні ч. 3 ст. 49 Конституції України назву “заклад охорони здоров'я”, пропонуємо в третьому реченні цієї частини застосувати зазначений термін замість терміну “лікувальний заклад”. Ми вважаємо, що такий підхід більш відповідає сучасним реаліям, а заміна зазначених термінів значно посилить дію цієї норми. Крім того, пропонуємо аналізоване положення викласти в окремій частині в такій

редакції: “Забороняється скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров’я. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності” [103, с. 356]. На нашу думку, таке формулювання буде сприяти розвитку закладів охорони здоров’я незалежно від форми власності.

Наявна юридична конструкція ч. 4 ст. 49 Конституції України, в якій закріплено обов’язок держави щодо піклування про розвиток фізичної культури і спорту, а також забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя, у цілому відповідає вимогам підпункту “с” ч. 2 ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, і тому на наш погляд, не потребує подальшої модернізації.

Отже, враховуючи те, що в основному положення ст. 49 Конституції України змістовно кореспондуються й корелюються з міжнародно-правовими документами у сфері прав людини, у той же час потребує приведення її відповідно до міжнародних стандартів з урахуванням національних особливостей. І тому пропонуємо ст. 49 Конституції України викласти в такій редакції:

“Кожен має право на охорону здоров’я та отримання медичної допомоги.

Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування.

Держава створює умови для доступного і ефективного медичного обслуговування та гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров’я. Перелік і порядок надання такої допомоги визначається законом.

Забороняється скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров’я. Держава сприяє розвитку закладів охорони здоров’я всіх форм власності.

Держава забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя, дбає про розвиток фізичної культури і спорту” [103, с. 357].

Конституція України в ч. 3 ст. 51 закріпила положення, відповідно до якого “Сім’я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою” [107]. Тобто захист сім’ї державою є важливим соціально-правовим інститутом, який впливає на стабільність і міцність сімейних відносин і включає проведення широкого кола

економічних, соціальних і правових заходів, зокрема шляхом створення й розвитку мережі пологових будинків, дитячих садків та інших дитячих закладів; встановлення пілг і різних видів державної допомоги: по вагітності та пологах, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомоги саодиноким матерям і малозабезпеченим сім'ям з дітьми тощо.

Обов'язок держави щодо захисту сім'ї, дитинства, материнства і батьківства закріпили на конституційному рівні більшість європейських держав, а саме: Азербайджан (п. III ст. 34), Албанія (п. 2 ст. 53), Болгарія (ст. 14), Греція (п. 1 ст. 21), Грузія (п. 2 ст. 36), Естонія (ч. 1 § 27), Іспанія (п. п. 1-2 ст. 39), Італія (ст. 31), Латвія (ч.ч. 1, 4, 6 ст. 36), Литва (ч. 2 ст. 38; ч. 1 ст. 39), Молдова (ст. ст. 28, 49; п. 3 ст. 50), Північна Македонія (ч.ч. 1, 4 ст. 40; ч. 1 ст. 42), Польща (ст. ст. 18, 71; п. 1 ст. 72), Португалія (п. 2 ст. 67; п. 1 ст. 69; п. 3 ст. 70), Румунія (п. 2 ст. 45; ст. 46), Сан-Марино (ч. 1 ст. 13), Сербія (ч. 2 ст. 63; ч. 1 ст. 66), Словаччина (п. 1 ст. 41), Словенія (ч. 3 ст. 53; ч. 2 ст. 55; ч. 3 ст. 66), Туреччина (ч. 2 ст. 41; ст. 62), Угорщина (§ 16), Хорватія (ст. 62, ч. 5 ст. 63), Чехія (п. 1 ст. 32), Чорногорія (ч. 2 ст. 73), Швейцарія (п. 1 ст. 67; п. п. 1, 4 ст. 116), Німеччина (п. п. 1-2 ст. 6), Фінляндія (ч. 3 § 19).

Але при цьому варто звернути увагу на зміст ст. 51 Конституції України, зокрема на її третю частину, яка за висловлюванням Н. Г. Шукліної, “у плані конституційного регулювання в такому обсязі і в такій формі це в нашій державі зроблено уперше. Не менш важливим є й те, що, з точки зору юридичної техніки, це також зроблено майже бездоганно” [2, с. 305–306]. Аналогічні положення ч. 3 ст. 51 Конституції України закріплено і в конституціях Греції, Латвії, Литви, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії. Наприклад, у ст. 18 Конституції Польщі встановлено, що “... сім'я, материнство і батьківство знаходяться під охоронною і заступництвом Республіки Польща” [122], а в ч. 3 ст. 53 Конституції Словенії – “держава захищає сім'ю, материнство, батьківство, дітей і молодь, а також створює для цього захисту необхідні умови” [247]. Водночас у двох нормах конституції цей обов'язок закріпили і законодавці Литви, Румунії, Сербії, Туреччини і Швейцарії, а в Молдові, Польщі, Португалії, Словенії – аж у трьох нормах.

Отже, з урахуванням результатів порівняльно-правового аналізу ч. 3 ст. 51 Конституції України з аналогічними положеннями конституцій європейських держав, ми пропонуємо посилити цю частину стилістично сильнішою формулою, а саме:

“Держава захищає сім’ю, дитинство, материнство і батьківство та створює необхідні умови для цього захисту”.

У першому реченні ч. 3 ст. 52 Конституції України вказано, що “утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу” [107]. При цьому варто наголосити, що сирітство є тяжким соціальним лихом, що завжди негативно позначається на фізичному, розумовому та духовному розвитку дітей. Згідно чинного національного законодавства дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки, а діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без піклування батьків з різних підстав (наприклад, у зв’язку з позбавленням батьків батьківських прав, відібранням у батьків дитини без позбавлення їх батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, відбуванням батьками покарання у місцях позбавлення волі, тривалою хворобою батьків тощо). Тобто, відсутність одного чи обох батьків або батьківського піклування визначає юридичний статус дитини та надає їй право на особливий захист і допомогу з боку держави.

Аналогічні положення закріпили в своїх конституціях і законодавці Болгарії (п. 4 ст. 47), Латвії (ч. 6 ст. 36), Ліхтенштейну (ст. 25), Молдови (п. 3 ст. 49), Північної Македонії (ч. 4 ст. 40), Польщі (п. 2 ст. 72), Португалії (п. 2 ст. 69), Сербії (ч. 3 ст. 66), Словенії (ч. 3 ст. 56), Туреччини (ч. 1 ст. 61), Угорщини (п. 1 § 70/Е), Хорватії (ч. 5 ст. 63) і Швейцарії (п. 2 ст. 41). Наприклад, у ч. 4 ст. 40 Конституції Північної Македонії – “Республіка Північна Македонія забезпечує особливий захист дітей, які не мають батьків і дітей, позбавлених батьківської опіки” [207], а в ч. 5 ст. 63 Конституції Хорватії записано, що “державу проявляє особливу турботу про малолітніх дітей, які залишились без батьків, і про дітей, позбавлених батьківського піклування” [212]. Водночас слід звернути увагу на те, що в конституціях Болгарії, Молдови і Португалії аналізований обов’язок покладено

не тільки на державу, а й на суспільство. Так, у п. 4 ст. 47 Конституції Болгарії записано, що “діти, які залишилися без турботи з боку своїх близьких, знаходяться під особливим захистом держави і суспільства” [105], у п. 3 ст. 49 Конституції Молдови – “усі турботи щодо утримання, навчання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, покладається на державу і суспільство ...” [175], а в п. 2 ст. 69 Конституції Португалії – “2. Діти, особливо сироти і безпритульні, користуються особливим захистом з боку суспільства і держави від усіх форм дискримінації і гноблення ...” [109]. Крім того, у ст. 25 Конституції Ліхтенштейну і в п. 2 ст. 72 Конституції Польщі зазначено, що цей обов’язок покладається відповідно на громади і публічні влади.

Враховуючи, що державна допомога не може бути єдиним джерелом підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, тому в другому реченні ч. 3 досліджуваної статті вказано, що “держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей” [107]. Але із 40 конституцій європейських держав це положення знайшло своє закріплення лише в тексті Конституції Молдови, де в п. 3 ст. 49 зафіксовано, що “держава заохочує і підтримує благодійність по відношенню до таких дітей” [175].

Отже, у зв’язку з вищевикладеним і беручи до уваги позитивний досвід конституційної практики європейських держав пропонуємо викласти положення ч. 3 ст. 52 Конституції України в такий спосіб:

“Держава зобов’язана утримувати, навчати і виховувати дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки чи піклування, а також заохочувати і підтримувати благодійницьку діяльність стосовно таких дітей”.

Відомо, що освіта посідає важливе місце в житті кожної людини. Це зумовлено тим, що освіта в сучасному глобалізованому і інформатизованому світі дедалі більше стає вирішальним чинником суспільного прогресу та складовою повного розвитку людської особистості. І тому, утвердження і забезпечення права людини на освіту в будь-якій країні є одним із найважливіших обов’язків держави.

Право на освіту є міжнародно визнаним правом людини й знайшло висвітлення у важливих міжнародно-правових актах насамперед у ст. 26 Загальної

декларації прав людини, у ст. ст. 13, 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, у ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у ст. 28 Конвенції про права дитини, а також у різних формах і обсягах закріплено майже у всіх конституціях держав континентальної Європи, крім Австрії і Норвегії. Як зазначає К. М. Романенко, для вдосконалення конституційного регулювання права на освіту в Україні доцільно використати такі елементи європейського досвіду: конституювання ліберального підходу до забезпечення права на освіту має лежати в основі його конституційного визначення; у контексті конституювання ролі держави як гаранта права на освіту більш чітко має бути визначена взаємодія державних і недержавних інститутів в освітній сфері; надання більшої уваги морально-релігійним та мовним питанням забезпечення права на освіту [269, с. 15].

Порівняльно-правовий аналіз ст. 53 Конституції України та відповідних норм конституцій 38 європейських держав дає підстави стверджувати, що вони відповідають міжнародним стандартам у галузі освіти.

Важливою гарантією реалізації права на освіту є його доступність і безоплатність, офіційне тлумачення зазначених термінів яких надано в Рішенні Конституційного Суду України “Про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України”. Так, доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає, що нікому не може бути відмовлено в праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права, а безоплатність означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати в будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України [270]. Досліджуючи питання гарантії реалізації змісту права на освіту, М. Курко дійшов висновку, що, по-перше, закладене в Конституції України право на освіту не лише не гарантується, а й навіть переглядається в законах і підзаконних актах; по-друге, право на доступність і безоплатність потребує чіткого врегулювання [271, с. 44].

Слід наголосити, що у конституціях європейських держав принципи доступності й безоплатності освіти тісно закріплені неоднаково. Так, якщо принцип безоплатності освіти закріплено в 33 із 38 конституцій європейських держав, то принцип доступності на конституційному рівні закріпили лише Албанія, Естонія, Північна Македонія, Молдова, Польща, Португалія, Угорщина, Франція, Хорватія і Швейцарія. Наприклад, у ч. 2 ст. 44 Конституції Північної Македонії встановлено, що “освіта доступна кожному на рівних умовах” [207], у ч. 4 ст. 70 Конституції Польщі зафіксовано, що “публічні влади забезпечують громадянам загальний та рівний доступ до освіти” [122]. При цьому законодавці Латвії, Молдови, Португалії, Угорщини і Хорватії доступність освіти людини пов’язали з наявністю в неї здібностей. Наприклад, у ч. 2 ст. 65 Конституції Хорватії записано, що “кожному на рівних умовах доступна середня і вища освіта відповідно до його здібностей” [212]. А в конституціях Португалії, Франції, Швейцарії закріплено юридичні гарантії права на доступність і безоплатність освіти. Наприклад, у преамбулі Конституції Франції 1946 р. сформульовано, що “нація гарантує рівний доступ дітям і дорослим до освіти... . Організація суспільної безоплатної і світської освіти всіх рівнів є обов’язком держави” [176].

На відміну від конституцій європейських держав, які в своїх текстах лише згадують про деякі рівні освіти, Україна на конституційному рівні (ч. 3 ст. 53 Конституції України) закріпила положення, в якому надала перелік всіх рівнів освіти, що, на нашу думку, є недоцільним. Ми вважаємо, що питання щодо рівнів освіти та форм навчання повинно вирішуватися на рівні галузевого законодавства. У зв’язку з цим, пропонуємо слова “дошкільна”, “повна загальна середня”, “позашкільна”, “професійно-технічна”, “вища” та “післядипломна” вилучити з тексту ч. 3 ст. 53 Конституції України і замінити їх словосполученням “всіх рівнів освіти та різних форм навчання, визначених законом” [103, с. 364].

Ретельний аналіз змісту ч. 3 ст. 53 Конституції України, в якій закріплено положення щодо надання державних стипендій та пільг учням і студентам, засвідчив, що воно ширше за змістом, ніж це передбачено ст. 13 Міжнародного

пакту про економічні, соціальні і культурні права, а також у відповідних нормах деяких європейських держав. Тобто Україна є єдиною пострадянською країною, яка передбачила у своїй Конституції обов'язок держави незалежно від наявності в неї коштів, виплату академічних, соціальних та інших видів стипендій та надання пілг учням і студентам. Водночас у конституціях європейських держав аналогічне положення викладено інакше, ніж в Конституції України. Так, у ч. 4 ст. 34 Конституції Італії зазначено, що “Республіка забезпечує це право шляхом стипендій, допомоги сім'ям та інших видів допомоги, які повинні надаватися на конкурсній основі” [120], а в п. 4 ст. 42 Конституції Словаччини і в п. 4 ст. 33 Конституції Чехії, які є однакові за формулюванням, закріплено, що “закон установлює умови, за яких громадяни під час навчання мають право на допомогу держави” [165; 178]. При цьому варто відзначити, що в країнах Західної Європи стипендії є найбільш розповсюдженою формою фінансової підтримки студентів, а їх надання залежить насамперед від матеріального стану студентів, але можуть враховуватися і успіхи студентів під час навчання.

У зв'язку із зазначеним, ми вважаємо за недоцільне існування у ч. 3 ст. 53 Конституції України аналізованого положення та пропонуємо викласти його в окремій частині в такий спосіб: “Умови надання державних стипендій та пілг учням і здобувачам вищої освіти визначаються законом”.

Із аналізу змісту положення ч. 5 ст. 53 Конституції України випливає, що в ньому закріплена єдина гарантія на “... право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства” [107]. При цьому, як вважають В. В. Молдован і Л. І. Чулінда, визнання права навчатися мовою національної меншини чи вивчати цю мову в такій правовій конструкції означає лише те, що держава зобов'язується не перешкоджати навчанню чи вивченню будь-яких мов і не дозволяє створювати такі перешкоди іншим суб'єктам правових відносин [161, с. 170].

Також слід наголосити, що аналізоване положення в такій конструкції відсутнє в конституціях держав континентальної Європи, за винятком Конституції Румунії, у ст. 32 якої поряд з правом на освіту закріплено, що “право осіб, які

належать до національних меншин, вивчати рідну мову і право отримувати освіту на цій мові гарантується ...” [172]. Тобто тільки законодавці України і Румунії включили положення щодо права на навчання рідною мовою до норми, в якій ідеться про право на освіту. У той же час законодавці інших європейських держав, відображаючи характеристики своїх національних правових систем, суспільно-політичну та соціокультурну складову правотворення, пішли шляхом виокремлення та закріплення права національних меншин на навчання рідною мовою в окремій нормі конституції. Так, у Конституції Сербії право на освіту закріплено в ст. 71, а право національних меншин на навчання рідною мовою – у ст. 79 [185], у Конституції Словаччини – відповідно в ст. 42 і 34 [165], у Конституції Угорщини – у § 70/F і § 68 [242], у Конституції Чорногорії – у статтях 75 і 79 [210], а в Конституції Чехії – у статтях 33 і 25 [178]. Наприклад, як зауважує К. М. Вітман, мовних проблем у моноетнічній Чехії практично не виникає. Чеська мова є рідною для 95% населення, тому її статус навіть не закріплено в Конституції, а мовні права меншин вписані в ст. 25 Хартії основних прав і свобод, яка надала право 5% громадян користуватися рідною мовою в офіційних відносинах, фактично визначив офіційний статус мов меншин за певних обставин [272, с. 634].

Враховуючи позитивний зарубіжний досвід, а також вимоги ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, в якій зазначено, що “в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою” [111, с. 24], вважаємо, що положення ч. 5 ст. 53 Конституції України доцільно було б виокремити в самостійну норму, яку необхідно посилити гарантіями інших прав національних меншин щодо розвитку їх етнічної та національно-культурної самобутності [103, с. 370]. Таким же правовим шляхом пішли законодавці Албанії, Італії, Молдови, Польщі, Румунії і Сербії, які закріпили відповідну норму в розділі, який має назву “Основні принципи” чи “Загальні принципи”. Але в конституціях Австрії, Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Латвії, Північної Македонії, Словенії, Фінляндії, Швейцарії норма, в якій закріплені

права національних меншин, розміщена серед культурних прав, і, як правило, після норми, в якій закріплено право на освіту. На наш погляд, такий підхід необхідно застосувати і вітчизняному законодавцю під час внесення змін до Конституції України.

Дослідження змісту норм конституцій європейських держав свідчить про те, що в кожній третій із них, перш за все, закріплено право на вільне визначення чи збереження своєї національної належності. Тобто одна з особливостей національної меншини полягає в тому, що належність до національної меншини є питанням індивідуального вибору, який не обмежується будь-якими іншими критеріями. Наприклад, у § 49 Конституції Естонії зазначено, що “кожен має право зберегти свою національну належність” [183], а в ст. 61 Конституції Словенії – “кожен має право на вільне вираження належності до своєї нації чи народності ...” [247]. Більш того, у конституціях Азербайджану, Словаччини і Чехії закріплена заборона щодо примушення змінювати свою національну належність.

Враховуючи те, що згідно з п. 1 ст. 3 Рамкової конвенції про захист національних меншин “кожна особа, яка належить до національних меншин, має право вільно вирішувати, вважатися, чи не вважатися такою ...” [111, с. 142], ми вважаємо за доцільне відобразити на конституційному рівні важливе положення про право кожної людини самій визначити свою національну належність, яке слід сформулювати наступним чином: “Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності” [103, с. 374].

Аналіз міжнародно-правових актів і конституційного законодавства європейських держав також засвідчив, що в них регламентується цілий ряд особливих, специфічних прав національних меншин, а саме: 1) право на виховання та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, а також право обирати мову спілкування; 2) право на об'єднання в організації та товариства для здійснення й захисту своїх специфічних прав; 3) право на збереження та розвиток своєї національної, етнічної та культурної самобутності.

Отже, з огляду на зазначене можна констатувати, що питання, пов'язане з проблематикою прав осіб, які належать до національних меншин України, має актуальне значення й потребує конституційно-правової регламентації. І тому пропонуємо включити до розділу II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” Конституції України окрему спеціальну норму (ст. 53-1), яку необхідно викласти в наступній редакції:

“Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності.

Кожному, хто належить до корінного народу або національних меншин, держава відповідно до закону гарантує право на виховання і навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних закладах освіти, на вільний вибір мови спілкування, на створення громадських об’єднань для здійснення захисту своєї мовної самобутності”.

За ствердженням В. В. Молдована і Л. І. Чулінди, частини третя, четверта і п’ята ст. 54 Конституції України встановлюють ряд обов’язків держави у сфері культурних відносин [161, с. 174], а саме: “Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв’язків України зі світовим співтовариством” (ч. 3); “Культурна спадщина охороняється законом” (ч. 4); “Держава забезпечує збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами” (ч. 5) [107].

Сприяння розвитку науки є важливим соціальним завданням держави. Основні напрямки, форми і методи державної підтримки визначені в чинному законодавстві України, в якому закріплені правові, організаційні та фінансові засади функціонування й розвитку цієї сфери.

Питання сприяння державою розвитку науки знайшло своє відображення на конституційному рівні в Азербайджані (п. II ст. 16), Болгарії (ст. 23), Греції (п. 1 ст. 16), Іспанії (п. 2 ст. 44), Італії (ч. 1 ст. 9), Молдові (п. 3 ст. 33; п. 2 ст. 126), Північній Македонії (ч. ч. 3-5 ст. 47), Португалії (п. 4 ст. 73; п. m) ст. 81), Румунії (п. 2 ст. 134), Сербії (ч. 3 ст. 73), Угорщині (п. 1 § 70/G), Хорватії (ч. 2 ст. 68), Чорногорії (ч. 1 ст.

77) і Швейцарії (п. 1 ст. 64). Наприклад, у п. II ст. 16 Конституції Азербайджану зазначено, що “Азербайджанська держава здійснює сприяння розвитку ... науки...” [177], у ст. 23 Конституції Болгарії – “Держава створює умови для вільного розвитку науки ... і в цьому надає необхідну допомогу...” [105], у ч. 4 ст. 47 Конституції Північної Македонії – “Республіка Північна Македонія сприяє і допомагає науковому і технологічному розвитку” [207].

При цьому, в конституціях Греції, Італії, Молдови, Сербії, Хорватії, Чорногорії у нормі, де ідеться про сприяння розвитку науки, доповнено приписом щодо розвитку культури, мистецтва тощо. Так, у ч. 3 ст. 73 Конституції Сербії встановлено, що “Республіка Сербія заохочує і підтримує розвиток науки, культури і мистецтва” [185], у ч. 2 ст. 68 Конституції Хорватії – “Держава сприяє і допомагає розвитку науки, культури і мистецтва” [212], у ч. 1 ст. 77 Конституції Чорногорії – “Держава заохочує і підтримує розвиток освіти, науки, культури, мистецтва, спорту, фізичної і технічної культури” [210]. А в конституціях Греції, Іспанії, Італії, Північної Македонії, Молдови, Португалії, Румунії, Швейцарії – розвиток науки посилено словосполученням “наукові дослідження”. Водночас варто підкреслити, що в жодній конституції європейських держав не закріплено положення про встановлення наукових зв’язків зі світовим співтовариством.

У зв’язку із зазначеним ми вважаємо, що аналізоване положення потребує логічного і стилістичного доопрацювання і тому пропонуємо викласти його в оновленій редакції, а саме: “Держава створює умови для розвитку науки, сприяє встановленню відносин зі світовим науковим співтовариством”.

Духовність народу, збереження його культурної спадщини є ознакою цивілізованості та демократичності будь-якої держави. І тому охорона об’єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань не лише органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а й широких верств населення. Тобто, у ч. ч. 4-5 ст. 54 Конституції України з обов’язком держави забезпечувати збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що становлять культурну цінність, пов’язаний обов’язок кожного не завдавати шкоди пам’яткам історії та культури. До речі, такий підхід застосовано в ст. 43 Конституції Латвії, в якій записано, що

“охорона природи, культурного середовища, ландшафтів, історичних і архітектурних пам’яток і середовища є обов’язком кожної особи, всього суспільства і держави” [130].

Аналогічні норми закріплені й в конституціях 17 європейських держав: Азербайджану (п. II ст. 16), Болгарії (ст. 23), Греції (п. 6 ст. 24), Іспанії (п. 4 ст. 44), Італії (ч. 2 ст. 9), Латвії (ст. 43), Литви (ч. 2 ст. 42), Нідерландів (п. 3 ст. 22), Північної Македонії (ч. ч. 1-2 ст. 56), Португалії (п. 3 ст. 73; п. 2 ст. 78), Сан-Марино (ч. 3 ст. 10), Сербії (ч. 2 ст. 89), Словенії (ч. 2 ст. 73), Туреччини (ч. 1 ст. 63; ст. 64), Хорватії (ч. 3 ст. 68), Чорногорії (ч. 2 ст. 77; ч. 2 ст. 78), Швейцарії (п. 2 ст. 78). Наприклад, у п. 6 ст. 24 Конституції Греції зазначено, що “пам’ятки, історичні місця та їх елементи знаходяться під охороною держави” [118], у ч. 2 ст. 9 Конституції Італії – “вона (Республіка – авт.) охороняє природу країни, історичну і художню спадщину нації” [120], а в ч. 2 ст. 77 та в ч. 2 ст. 78 Конституції Чорногорії відповідно зафіксовано, що “Держава захищає наукові, культурні, художні і історичні цінності” та “Держава захищає природню і культурну спадщину” [210]. При цьому, у більшості положень норм аналізованих конституцій закріплено, що держава захищає історичні пам’ятки та культурну спадщину, а не забезпечує їх збереження, а також в жодній із них на конституційному рівні не знайшло свого втілення положення про те, що держава вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Необхідно нагадати, що Україна ще в 1988 р. ратифікувала Конвенцію про охорону культурної і природної спадщини, яку схвалила ЮНЕСКО в 1972 р., і тим самим взяла на себе обов’язок охороняти культурну спадщину свого народу, яка є складовою частиною всесвітньої культурної спадщини, на основі загально визнаних принципів міжнародного права. І тому, згідно з ч. 5 ст. 54 Конституції України, “держава забезпечує збереження історичних пам’яток та інших об’єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами” [107]. Аналогічні норми закріпили на конституційному рівні Латвія, Сербія, Словаччина, Словенія і Чорногорія, але законодавці цих країн розмістили їх у тих статтях своїх

конституцій, де йдеться про обов'язок охороняти та зберігати культурну спадщину. Ми вважаємо, що з точки зору логіки та юридичної техніки, краще було б аналізований обов'язок держави, який закріплено в частині п'ятій, вилучити з ст. 54 Конституції України й розмістити її окремою частиною (другою) у ст. 66, оскільки в цій статті є положення про обов'язок кожної людини турбуватися про збереження культурної спадщини.

Такий підхід надасть можливість новій редакції ст. 66 Конституції України мати більш досконалий вигляд, а саме:

“Кожен зобов'язаний дбайливо ставитися до навколишнього природного середовища та історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом, відшкодувати завдані ним збитки.

Держава охороняє історичні пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами”.

Положення ст. 56 Конституції України встановлюють майнову відповідальність держави та органів місцевого самоврядування за прийняття незаконних рішень, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Тим самим вітчизняний законодавець визначив, що встановлене конституційне право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди є важливою гарантією захисту прав і свобод людини і громадянина. Але варто наголосити, що крім цієї статті, у розділі II це право закріплено ще в трьох статтях: у ч. 4 ст. 32 встановлено, що “кожному гарантується ... право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації”, у ч. 1 ст. 50 “кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди”, у ч. 4 ст. 62 – “... держава відшкодує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням”, а також у ч. 3 ст. 152 розділу XII – “матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодується державою у встановленому

законом порядку” [107]. Ці конституційні норми закріплюють принцип майнової відповідальності та принцип верховенства загальнолюдських цінностей самої людини та її гідність. Вони спрямовані на захист громадян, які потерпіли від свавілля органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб при здійсненні ними управлінських повноважень.

Незважаючи на закріплення в Конституції України права людини на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, цей інститут є не зовсім усталеним, у зв'язку з чим у теорії та на практиці виникають різні проблеми і питання щодо його розуміння та реалізації. Як слушно зауважив П. М. Рабінович, “що ж до наукового осмислення, теоретичної інтерпретації зазначеної проблематики, то впадає у вічі неабияка строкатість, неоднаковість поглядів юристів з багатьох питань, котрі охоплюються нею (йдеться, зокрема, про сутність, характер і види моральної шкоди; підстави виникнення права на її компенсацію, коло суб'єктів, у яких це право виникає...)”. Із цього вчений робить висновок, що “одна із основних причин існуючих розбіжностей вбачається в тому, що право людини на компенсацію моральної шкоди досліджується, зазвичай, із юридично-галузевих позицій, в той час як воно ... має загальноюридичний (а ще точніше – загальноправовий) характер” [273, с. 1, 4].

Крім того, на сьогодні означена проблематика залишається недостатньо розробленою, зокрема відсутні порівняльно-правові дослідження положень Конституції України з аналогічними нормами конституцій європейських держав з питань відшкодування матеріальної та моральної шкоди, що, як зазначає Н. М. Оніщенко, не може не вплинути на рівень дослідження прав людини як історично мінливої категорії, яка еволюціонує разом із суспільством, державою та правом [200, с. 47]. Але при цьому слід звернути увагу на те, що в конституціях європейських держав аналізована норма взагалі відсутня. Загальне врегулювання цього питання в них здійснюється насамперед нормами цивільного законодавства. У той же час право на відшкодування шкоди закріплено в різних формулюваннях та обсязі в спеціальних нормах конституцій пострадянських і постсоціалістичних держав. Наприклад, у п. 9 ст. 42 Конституції Грузії записано, що “за рахунок

державних коштів у судовому порядку всім гарантується повне відшкодування шкоди, незаконно завданої державними органами, органами самоврядування, а також їх службовцями” [215].

У конституціях європейських держав закріплено різні умови виникнення в людини права на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, які можна умовно поділити на декілька груп. Так, до першої групи слід віднести держави, в яких на конституційному рівні закріплено право кожного на відшкодування шкоди за умови її заподіяння незаконними діями або бездіяльністю державних органів та їх посадових осіб; до другої групи – конституції держав, в яких шкода відшкодовується за умови, що вона завдана незаконними діями державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадовими особами; до третьої групи – конституції держав, в яких передбачається відшкодування шкоди внаслідок прийняття незаконних рішень публічною владою, слідчими органами, судом або незаконного позбавлення волі; до четвертої групи – конституції держав, в яких шкода відшкодовується незалежно від того, хто її заподіяв. Тобто з цього випливає, що держава гарантує людині відшкодування завданої їй шкоди лише за наявності зазначених умов.

У ст. 56 Конституції України передбачено дві умови виникнення права на відшкодування шкоди, а саме, коли: 1) рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, що спричинили шкоду, були незаконними; 2) шкода була заподіяна при здійсненні ними своїх повноважень. Відповідні умови виникнення права на відшкодування шкоди передбачені й в ч. 2 ст. 32, ч. 1 ст. 50 та ч. 4 ст. 62 Конституції України. При цьому постає питання: а чи потрібно взагалі в конституційній нормі передбачати такі умови. На нашу думку, закріплювати будь-які умови заподіяння шкоди в нормах Конституції України є зайвим, оскільки це питання галузевого законодавства, а також потрібно виходити з того, що вся шкода повинна бути відшкодована в будь-якому разі, незважаючи на те, за яких умов вона завдана.

Проведений порівняльний аналіз конституцій європейських держав засвідчив, що в них існують різні погляди щодо критеріїв закріплення права на відшкодування

матеріальної і моральної шкоди, а також про різноманітні підходи щодо закріплення в нормах конституцій європейських держав про відшкодування завданої шкоди кола суб'єктів конституційно-правових відносин. Так, згідно положення ст. 56 Конституції України такими суб'єктами є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові і службові особи. Аналогічні суб'єкти закріплені і в конституціях Азербайджану, Болгарії, Грузії, Польщі, Сербії, Словаччини, Словенії, Туреччини, Чехії. А в конституціях Австрії, Греції, Північної Македонії, Молдови, Румунії, Хорватії, Чорногорії суб'єктами конституційно-правових відносин визначені тільки слідчі органи та суди. При цьому слід наголосити, що в юридичній науці недостатньо визначеним залишається питання щодо закріплення в Конституції України термінів “посадова особа” та “службова особа”, які вживаються одночасно, але між якими немає чіткого розмежування, що значно ускладнює правозастосовчу практику. Водночас у більшості конституцій європейських держав ці терміни зовсім не застосовуються.

Порівняння положень Конституції України свідчить, що в ст. 40, ч. 2 ст. 42, ч. 2 ст. 55, ст. 56 передбачено такі категорії суб'єктів конституційних правовідносин, як посадова особа і службова особа, а в ч. 3 ст. 5, ч. 2 ст. 19, ч. 1 ст. 124 – тільки посадова особа.

Варто наголосити, що термін “службова особа” є притаманним лише для кримінального права, в інших галузях права відсутнє законодавче визначення цього терміна, на відміну від терміна „посадова особа”. Зважаючи на це, є недоцільним застосовувати в конституційних нормах поняття “службова особа”, зміст якого тлумачиться науковцями неоднозначно, і тому, враховуючи те, що неврегульованість цього питання може призвести до колізій у процесі використання відповідних понять [274, с. 136], а також те, що юридична техніка вимагає все ж більш уніфікованого підходу, пропонуємо термін “службова особа” вилучити з тексту ч. 2 ст. 56 та зі ст. 40, ч. 2 ст. 42 і ст. 56 Конституції України.

Варто підкреслити, що в аналізованій статті передбачено два види шкоди, що підлягають відшкодуванню: матеріальна і моральна шкода. Аналогічні види шкоди передбачено в конституціях Австрії, Естонії, Латвії, Литви, Сербії, а в Конституції

Молдови закріплено тільки один вид шкоди – матеріальна, у конституціях Азербайджану, Вірменії, Грузії, Північної Македонії, Польщі, Словаччини, Словенії, Туреччини, Угорщини, Хорватії, Чехії, Чорногорії взагалі вживається загальний термін “шкода” без диференціації її на матеріальну і моральну шкоду.

Отже, узагальнюючи викладене необхідно наголосити, що в ст. 56 Конституції України закріплено насамперед не право кожного на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, а скоріше за все обов’язок держави, яка згідно науково-практичного коментаря, “відповідає за протиправні діяння державних органів та їх посадових (службових) осіб, а органи місцевого самоврядування – відповідно за свої протиправні діяння та протиправні діяння своїх посадових (службових) осіб. Ця відповідальність не може бути перекладена державою на її органи чи посадових (службових) осіб, які безпосередньо прийняли незаконне рішення чи вчинили протиправне діяння стосовно особи. Це пояснюється тим, що відповідні посадові (службові) особи здійснюють свої функції не у своїх інтересах, а від імені держави та в межах покладених на них державою функцій” [213, с. 420].

У зв’язку з цим ми вважаємо, що положення ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 50, ч. 4 ст. 62 та ч. 3 ст. 152 Конституції України, в яких ідеться про відшкодування матеріальної і моральної шкоди, фактично повторює зміст ст. 56 Конституції України, і тому стилістично їх опрацювати та логічно було б перенести до тексту аналізованої статті, яку викласти в новій редакції:

“Кожному гарантується право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої органами державної влади чи органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень, а також у разі скасування вироку суду як неправосудного”.

Варто підкреслити, що ст. 62 Конституції України є спеціальною правовою нормою, яка зберігає свою дію лише у формі кримінального судочинства, та не поширюється на випадки притягнення особи до будь-якої іншої юридичної відповідальності. Але, кримінально-процесуальна діяльність не застрахована від можливих помилок, у тому числі від незаконного, необґрунтованого засудження.

Безумовно, такого роду помилки вимагають не лише їх негайного усунення, скасування неправосудного вироку, а й наявності відповідних юридичних способів захисту порушених прав людини. До таких способів захисту прав необґрунтованого засудженого Основний Закон України відносить відшкодування державою завданої йому матеріальної і моральної шкоди.

Слід зазначити, що в європейських державах положення, подібне до ч. 4 ст. 62 Конституції України, закріплено в конституціях деяких європейських держав. Так, у п. 2 ст. 48 Конституції Румунії – “держава несе, згідно закону, майнову відповідальність за шкоду, яка завдана судовими помилками, допущені в кримінальних процесах” [172], у ч. 4 ст. 25 Конституції Хорватії – “кожен, хто був незаконно позбавлений свободи чи засуджений, відповідно до закону має право на відшкодування шкоди і на публічне принесення йому вибачення” [212].

Тобто, обов’язок держави, який закріплений у ч. 4 ст. 62 Конституції України, є втіленням у ч. 2 ст. 3 принципу її відповідальності перед людиною за свою діяльність та знайшов свій подальший розвиток у ст. 56.

Отже, враховуючи, що ст. 56 Конституції України частково поглинає зміст ч. 4 ст. 62 нами вище було запропоновано поєднати їх в одній нормі, і тому це положення не вимагає подальшого дослідження.

## ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення важливої наукової проблеми, що концептуалізується в цілісному теоретико-методологічному дослідженні проблемних питань конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в Україні в контексті гармонізації з законодавством європейських держав.

Основні теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладено у таких висновках:

1. Звернення до наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених, присвячених філософсько-правовому інструментарію проведення наукових пошуків, дозволило визначити методологію дослідження правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина, а також обов'язків держави, що надало можливість, з одного боку, об'єднати теоретичний та практичний аспекти висвітлення досліджуваної проблематики, а з іншого, – зробити предметом теоретико-правового аналізу не лише положення норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, а й порівняти їх з аналогічними положеннями норм конституцій 40 європейських держав, встановити схожі ознаки і сутнісні відмінності між ними.

Обґрунтовано, що методологією дослідження правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави є упорядкована система загальнотеоретичних принципів, методологічних (дослідницьких) підходів і спеціально-наукових методів пізнання, що забезпечило отримання достовірних і обґрунтованих теоретичних висновків про предмет дослідження, вирішенню визначених дослідницьких завдань, зокрема формування цілісної внутрішньо і зовнішньо узгодженої науково-практичної концептуальної моделі правового регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави в Україні. У зв'язку зі складністю досліджуваної проблематики об'єктивно необхідним стало використання юридичних методів насамперед порівняльно-правового методу, за допомогою якого були порівняні положення

норм, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, різних конституцій європейських держав між собою та з положеннями щодо обов'язків людини і громадянина, закріплених у міжнародних і регіональних правових актах, що має позитивний характер для еволюції вітчизняного конституційного законодавства та сприятиме змістовному збагаченню й посиленню положень норм розділів I та II Конституції України, а також дозволить зменшити рівень абстрактності та декларативності у відповідних конституційних формулюваннях.

2. Дослідження характеристик правових джерел переконливо засвідчує, що демократична, соціальна, правова держава може існувати не за будь-яких обставин, а лише за умови ефективної дії системи джерел права, які різноманітні й досить відмінні в різних європейських державах. Оскільки Україна сприйняла принципові риси романо-германської правової сім'ї, то розвиток її системи джерел визначається саме особливостями цієї правової системи.

Серед джерел конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави базову, провідну роль відіграють національні джерела, тобто ті норми, які закріплені в Конституції України. Саме національна конституція визначає зміст і види обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави.

Порівняння змісту положень норм розділу II "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" Конституції України з найважливішими міжнародно-правовими актами у сфері прав людини та з аналогічними положеннями норм конституцій європейських держав свідчить не тільки про збіг загальних підходів, а й про схожість багатьох конкретних норм. Це пояснюється насамперед тим, що Українська держава є частиною міжнародного співтовариства, і тому вона визнає цінності людської цивілізації та принципи дотримання прав людини, які закріплені в універсальних міжнародно-правових актах.

Незважаючи на вплив глобалізаційних процесів щодо змін сучасної системи джерел континентального права, Конституція й дотепер залишається найбільш затребуваним його джерелом, роль якої зумовлюється такими фундаментальними

чинниками: характером регульованих нею суспільних відносин, які за своїм змістом є конституційними; цілеспрямованим впливом на розвиток конституційного законодавства всіх джерел права; найвищою юридичною силою; високим ступенем нормативного узагальнення та прямою дією норм Основного Закону.

3. Зазначено, що в історичному аспекті генезис правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави на різних етапах розвитку української державності, яка має багатовікову історію, насамперед під час козацького та національного відродження, створення власної Української держави у дорадянській та радянській періоди є важливим з теоретико-пізнавальної точки зору, а також звернуто особливу увагу на сучасний прояв дисбалансу в конституційному закріпленні прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, що на практиці часто призводить до негативних наслідків. Зроблено висновок, що такий підхід надає можливість під час вивчення минулого краще розуміти сучасне та прогнозувати майбутнє.

Незважаючи на те, що на кожному новому етапі розвитку конституціоналізму в Україні змінювався обсяг і зміст обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, між якими зберігалась спадкоємність та які конституційно оформилися в цілісну систему, вони також потребують удосконалення та з урахуванням зарубіжного досвіду приведення їх до кращих зразків європейського конституціоналізму.

4. Враховуючи, що розвиток юридичної науки зумовлює формування нових категорій, що нею послуговуються, а також зміну змісту раніше сформованих у ній понять або навіть відкидання тих понять, що вичерпали себе, здійснена спроба охарактеризувати такі поняття як “обов'язок людини і громадянина”, “юридичні обов'язки людини і громадянина”, “конституційні обов'язки людини і громадянина”, “обов'язки держави”, “конституційні обов'язки держави”.

Доведено, що поняття “обов'язки” та його похідні “юридичні обов'язки” і “конституційні обов'язки” надзвичайно складно сформулювати, оскільки їх важко відокремити від інших соціальних норм насамперед моральних. При цьому звернута увага на те, що термінологія, яка використовується вітчизняним законодавцем під

час формулювання юридичних обов'язків, дещо відрізняється від термінології, за допомогою якої проголошуються права і свободи.

Зазначено, що категорію “обов'язок” варто розкривати через категорію “правова необхідність” та у нерозривному зв'язку з правами і свободами людини і громадянина, а також запропоновано наступні дефініції: “Юридичний обов'язок людини і громадянина – це передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра суспільно необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснювати в інтересах уповноваженого суб'єкта”; “Конституційні обов'язки людини і громадянина – це міра суспільно необхідної правомірної поведінки особи, що закріплена в нормах Конституції та законах України, яка наявна винятково у конституційно-правових відносинах і передусім виражає її обов'язки перед державою і суспільством”.

5. Доведено, що конституційні обов'язки є одним із чинників забезпечення та непорушення прав і свобод людини і громадянина. Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами отримав своє визнання у багатьох міжнародно-правових актах з прав людини і дістав свого конституційно-правового закріплення в ст. 23 Конституції України, а також наголошено, що права не можуть ефективно реалізовуватися без обов'язків. Лише в гармонійному поєднанні прав і обов'язків як явищ, можливий прогресивний розвиток суспільства і держави. Тобто права, свободи та обов'язки є відносно самостійними категоріями, але, незважаючи на це, неможливо в повному обсязі розкрити їх сутність окремо один від одного, оскільки це діалектично взаємопов'язані поняття, які утворюють єдине ціле, однією стороною якого є право однієї людини, а другою – обов'язок іншої людини не порушувати це право, що дає можливість розглядати їх як цілісне правове явище.

Обґрунтовано, що положення про взаємозв'язок і взаємозалежність прав, свобод і обов'язків, їх кореляції одне одному в тій чи іншій формі – це встановлений факт, який неодноразово підтверджувався конституційною практикою багатьох європейських держав. Обов'язок – це зворотня сторона права, тобто односторонніх, незалежних, відокремлених один від одного прав, свобод та обов'язків не існує, тому що у відокремленому вигляді вони взагалі б не мали змісту.

Зазначено, що незважаючи на те, що категорії “права” і “обов’язки” тісно взаємопов’язані між собою, але на конституційному рівні перелік прав і свобод людини і громадянина закріплений значно ширше, аніж перелік обов’язків. У зв’язку з цим доведено, що в більшості випадків не потрібно нарівні з кожним правом відображати в тексті конституції кореспондуючий цьому праву обов’язок, який сам собою розуміється та який насамперед знаходить своє закріплення в чинному законодавстві на галузевому рівні, а також наголошено, що окремі положення розділу II Конституції України порівняно з відповідними положеннями міжнародно-правових актів у сфері прав людини і конституцій європейських держав сформульовані більш актуально та юридично точно.

6. Відзначено, що обов’язки, які закріплені в Конституції України, тісно поєднані з правами і не встановлюють жодних не виправданих обмежень свободам людини і громадянина. Їх конституційно-правова природа розкривається в положеннях ч. 3 ст. 13, ст. 23, ч. 4 ст. 35, ч. 7 ст. 41, ч. 2 ст. 51, ч. 2 ст. 53, ст. 65, ст. 66, ч. ч. 1-2 ст. 67, ч. 1 ст. 68 Основного Закону України, в яких закріплено 15 обов’язків людини і громадянина. При цьому наголошено, що однією з особливостей конституційно-правового регулювання обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави є те, що вони не систематизовані, а “розкидані” по тексту Конституції України і тому не складають єдиного блоку. Таке положення склалося і в переважній більшості аналізованих конституцій європейських держав. Водночас Конституція України, закріплюючи обов’язки людини і громадянина, встановила перелік суспільних відносин (ч. 3 ст. 35, ч. 1 ст. 60, ч. 2 ст. 62), які не можуть набути статусу обов’язку.

Незважаючи на те, що положення норм Конституції України, в яких закріплені обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави, в основному змістовно кореспондуються і корелюються з міжнародно-правовими актами, вони потребують удосконалення та з урахуванням зарубіжного досвіду приведення їх до кращих зразків європейського конституціоналізму.

7. Конституція України, регламентуючи обов’язки людини і громадянина, керується принципом, згідно з яким “кожна людина ... має обов’язки перед

суспільством” (ст. 23), що цілком відповідає п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини, але введення цього положення до тексту ст. 23 Конституції України надало змогу отримати формулу, яка регулює різні предмети.

Зазначено, що в деяких європейських державах на конституційному рівні закріплено не тільки обов’язки кожної людини перед суспільством, а й перед державою і іншими людьми. І тому, враховуючи європейський досвід і виходячи із взаємовідносин у системі “людина–суспільство–держава”, запропоновано положення щодо обов’язків людини і громадянина перед суспільством та обов’язків перед державою та іншими людьми виокремити відповідно з чинної ст. 23 і ч. 4 ст. 35 Конституції України та викласти їх в окремій статті.

8. Наголошено, що конституційний обов’язок батьків утримувати своїх дітей до повноліття, а повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, який закріплений у ч. 2 ст. 51 Конституції України, є комплексним правовим явищем, зміст якого є досить широким, об’ємним і включає в себе окремі обов’язки. У той же час доводиться, що в аналогічних положеннях конституцій європейських держав закріплена різна термінологія щодо позначення понять “утримання” та “піклування”. Запропоновано вдосконалити юридичну конструкцію положення ч. 2 ст. 51 Конституції України, а саме: перше речення цієї частини доповнити термінами “виховувати” та “навчати”, а друге речення, яке починається з словосполучення “повнолітні діти”, посилити словом “працездатні”, а також припис “непрацездатних батьків” доповнити словами “які потребують допомоги”. Тобто таке формулювання буде відображати особисту відповідальність повнолітніх, працездатних дітей за долю своїх непрацездатних батьків (пенсіонерів, осіб з інвалідністю, тяжко хворих), коли вони вже не в змозі забезпечити свої життєві потреби.

9. Зазначено, що в ст. 65 Конституції України закріплено три обов’язки: 1) обов’язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність; 2) обов’язок шанувати державні символи України; 3) обов’язок відбувати військову службу. Запропоновано в ч. 1 ст. 65 Конституції України застосувати замість

терміна “захист Вітчизни” термін “захист країни”, який є найбільш поширеним у конституційній практиці європейських держав.

Враховуючи, що захист Вітчизни – це не лише її оборона у випадку зовнішнього збройного нападу (що зараз фактично відбувається в Україні), офіційного оголошення війни чи загальної мобілізації, але й стан захищеності державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу, законних інтересів держави та прав і свобод людини і громадянина від посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також відповідний рівень громадського порядку та громадської безпеки, збереження національної культури та ін., тому запропоновано вилучити з ч. 1 ст. 65 словосполучення “незалежності та територіальної цілісності”, яке є тільки одним із аспектів захисту Вітчизни та яке вже закріплено в ч. 1 ст. 17 Конституції України.

Зазначено, що серед європейських держав тільки дві з них – Азербайджан і Україна закріпили на конституційному рівні шанування державних символів як конституційний обов’язок. Причому в Конституції України цей обов’язок закріплений в нормі, де йдеться про захист Вітчизни, і які не мають прямого та безпосереднього зв’язку один з одним. У зв’язку з тим, що по-перше, обов’язок шанувати державні символи має суто моральний характер і повинен насамперед забезпечуватися свідомим ставленням самої особи до добровільного виконання цього обов’язку; по-друге, він є декларативним, тому що не має можливості його реального забезпечення; по-третє, на відміну від прав і свобод, ігнорування обов’язків людини і громадянина повинно тягти за собою юридичну відповідальність при відсутності відповідної правової норми в чинному законодавстві України; по-четверте, при закріпленні в Конституції України цього обов’язку не було враховано традиції та ментальність Українського народу, рівень правової культури та правової свідомості населення, стан законності та правопорядку в державі, запропоновано обов’язок шанувати державні символи України вилучити з ч. 1 ст. 65 Конституції України.

На підставі текстуального аналізу зазначено, що мовно-стилістичний зміст ч. 2 ст. 65 Конституції України, в якій закріплено обов'язок відбувати військову службу, викладений некоректно: по-перше, тому що військову службу проходять, а не відбувають. Термін “відбувають”, як правило, застосовують до осіб, які відбувають покарання або іншу повинність; по-друге, коло суб'єктів цього обов'язку потребує уточнення, у зв'язку з цим запропоновано термін “громадяни” замінити на термін “громадяни України”; по-третє, у деяких громадян, при виконанні обов'язку проходити військову службу, виникають проблеми, коли вони за своїми світоглядними чи релігійними переконаннями, які ґрунтуються на одній з фундаментальних свобод людини і громадянина, а саме – на свободі совісті, не можуть проходити строкову військову службу. У цих та інших установлених законом випадках зазначені громадяни мають право на заміну військової служби на альтернативну (невійськову) службу. При цьому також зазначено, що в конституціях європейських держав вимоги щодо військової чи альтернативної (невійськової) служби закріплені в одній нормі, а в Конституції України цей обов'язок та право на його заміну розташовані в різних нормах, у зв'язку з цим запропоновано зафіксувати їх в одній статті.

10. Зазначено, що в ч. 1 ст. 68 Конституції України закріплено два окремих особистих обов'язки кожної людини: 1) неухильно додержуватися Конституції України та законів України, який встановлений в інтересах суспільства; 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, який спрямований насамперед на захист індивідуальної свободи кожної окремої особи, яка виконуючи його, таким чином, оберігає себе від негативних, несприятливих наслідків. Враховуючи, що перший конституційний обов'язок не варто обмежувати тільки Конституцією та Законами України і тому запропоновано словосполучення “законів України” доповнити словами “та інших нормативно-правових актів”, як це застосував вітчизняний законодавець у ч. 2 ст. 8, ч. 2, 3 ст. 57 і ч. 1 ст. 58 Конституції України, а також запропоновано в цьому реченні не застосовувати разом з терміном “додержання” прислівник “неухильно”.

Враховуючи, що людина, яка перебуває в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми і тому вона повинна мати обов'язки по відношенню до них. Тобто люди нерозривно пов'язані між собою й не можуть існувати незалежно один від одного. Така залежність створює моральну взаємодію людей, яка проголошена в ст. 1 Загальної декларації прав людини і тому запропоновано в положенні ч. 1 ст. 68 Конституції України, замість слова “не посягати”, застосувати слово “не порушувати”, що є більш логічним у цьому формулюванні, а також враховуючи, що термін “гідність” як суб'єктивне право людини включає в себе поняття “честь”, необхідно вилучити слово “честь” з цієї частини. Крім того зазначено, що припис “незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності”, який міститься в ч. 2 ст. 68 Конституції України, не є обов'язком. І тому його логічно розмістити у положенні частини п'ятої ст. 57 Конституції України.

11. Зазначено, що власність (насамперед приватна власність) створює не тільки права, а й обов'язки, і тому вона повинна служити на благо кожній людині та всьому суспільству. Враховуючи, що власник може завдавати шкоду, не тільки використовуючи свою власність, а й володіючи і розпоряджаючись нею, а також з метою використання існуючого європейського та вітчизняного досвіду, запропоновано ч. 7 ст. 41 Конституції викласти в такій редакції: “Здійснення права власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності людини, інтересам суспільства і державі, навколишньому середовищу та природній якості землі” та розташувати цю норму в ч. 3 ст. 13 розділу I “Загальні засади” Конституції України після першого речення “Власність зобов'язує”.

12. На підставі аналізу положень міжнародно-правових актів і національних конституцій європейських держав стосовно обов'язку мати той обсяг освіти, який держава вважає достатнім для розвитку людини, щоб гарантувати необхідний рівень її знань, автор дійшов висновку, що вітчизняне конституційне законодавство в регулюванні цього обов'язку пішло значно далі, ніж зарубіжне, і тому ч. 2 ст. 53 Конституції України не потребує подальшої модернізації.

13. Зазначено, що ст. 66 Конституції України викладена не тільки “у досить схематичній та гранично короткій формі”, а й ще в некоректному формулюванні,

яке апріорі (наперед) визнає кожну людину потенційним правопорушником і зобов'язує її не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині. У зв'язку з цим, запропоновано слово “заподіювати” замінити на словосполучення “дбайливо ставитися”. На підставі порівняльно-правового аналізу положень норм конституцій європейських держав, в яких закріплено вимогу щодо захисту й зберігання природи і культурної спадщини та з метою вдосконалення юридичної термінології, запропоновано, замість терміна “природа”, застосувати термін “навколишнє природне середовище”, який є ширшим за змістом поняттям і застосовується в чинному законодавстві України. А також запропоновано посилити формулу щодо обов'язку турбуватися про збереження культурної спадщини шляхом внесення до неї термінів: “історична” і “духовна” спадщина та за рахунок перенесення ч. 4 ст. 54 Конституції України до ч. 1 ст. 66, яку слід викласти в такій редакції: “... історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом ...”.

З точки зору логіки та юридичної техніки, запропоновано обов'язок держави, який закріплено в ч. 5 ст. 54 Конституції України, вилучити і розмістити її окремою частиною (другою) у ст. 66, оскільки в даній статті є положення про обов'язок кожної людини турбуватися про збереження культурної спадщини, що надасть можливість новій редакції ст. 66 Конституції України мати більш досконалий вигляд.

14. Зазначено, що ч. 1 ст. 67 Конституції України, в якій ідеться про те, що “кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом”, є якісно новим конституційним обов'язком для громадян України, оскільки попередні конституції його не передбачали, а також те, що цей обов'язок відповідає вимогам міжнародно-правових актів, конституційній практиці європейських держав і тому не потребує подальшої модернізації.

Враховуючи, що ч. 2 ст. 67 Конституції України, в якій закріплено обов'язок усіх громадян декларувати майновий стан та доходи за минулий рік, не є загальним обов'язком, а також те, що вона містить в собі зайві процесуальні елементи, запропоновано означену частину вилучити зі ст. 67 Конституції України.

З урахуванням вітчизняного доктринального та конституційного європейського досвіду стосовно цього обов'язку, запропоновано на конституційному рівні зафіксувати норму-вимогу про дотримання принципів рівності та справедливості при сплаті податків і зборів, тобто ст. 67 Конституції України посилити окремою частиною, яку слід викласти в такій редакції: “Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування”.

15. Конкретним результатом проведеного аналізу теоретичних підходів щодо змісту конституційних обов'язків людини і громадянина, у системному взаємозв'язку з порівняльно-правовим аналізом міжнародно-правових актів і національних конституцій європейських держав, запропоновано викласти положення ч. 3 ст. 13, ст. 23, ч. 4 ст. 35, ч. 7 ст. 41, ч. 2 ст. 51, ч. 2 ст. 53, ч. ч. 1-2 ст. 65, ст. 66, ч. ч. 1-2 ст. 67, ч. 1. ст. 68 Конституції України, в яких закріплено обов'язки людини і громадянина, в оновленій редакції, а також доповнити зміст чинної Конституції України новими статтями 23-1 і 53-1.

16. Доведено, що вперше на доктринальному рівні висвітлюється співвідношення обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, їх взаємозалежність, взаємовідповідальність і взаємовплив. Тобто закріплення в Конституції України прав і свобод людини і громадянина як вищої цінності передбачають поміж іншого існування і відповідних обов'язків держави, які встановлюють найбільш важливі відносини між людиною і державою та відбиваються як у взаємних правах, так і у взаємних обов'язках. І тому конституційним правам і свободам людини і громадянина повинно відповідати обов'язок держави щодо їх забезпечення у вигляді спеціальної державно-правової діяльності, яка полягає або у створенні необхідних умов для забезпечення виконання прав і свобод людини і громадянина, або в організації самого процесу їх здійснення особою. Тим самим, держава на конституційному рівні зобов'язалась, по-перше, юридично охороняти визнані нею невід'ємні права і свободи людини і громадянина від можливих протиправних посягань; по-друге, захищати, в тому числі і в судовому порядку, права і свободи у випадку їх незаконного порушення, а

також сприяти скорішому і, за можливості, повному відновленню порушеного права та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності; і по-третє, держава взяла на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов і справжніх можливостей для їх ефективного забезпечення насамперед через схвалення ефективних нормативно-правових актів.

17. Зазначено, що в третьому реченні ч. 2 ст. 3 Конституції України зафіксовано надзвичайно важлива норма, яка “задає тон” усім наступним конституційним приписам, котрі регулюють відносини людини і громадянина з державою та спрямовують державну політику, а також вона є нормативно-юридичним фундаментом для застосування обов'язків держави. На підставі мовно-стилістичного аналізу наголошено, що поняття “утвердження” закріплено лише в тексті Конституції України, а поняття “забезпечення” – у конституціях Азербайджану, Вірменії, Греції, Естонії і Швеції.

З метою посилення формулювання цього обов'язку держави, запропоновано оновити юридичну конструкцію третього речення ч. 2 ст. 3 Конституції України, яка буде нести в собі більш широке смислове навантаження.

18. На підставі порівняльно-правового аналізу положень норм Конституції України (ч. ч. 2, 4 ст. 10; ч. 4 ст. 13; ч. 5 ст. 17; ч. 2 ст. 19; ч. 2 ст. 62) і національних конституцій європейських держав стосовно зазначених обов'язків держави, а також з точки зору логіки і законодавчої техніки та з урахуванням того, що ці норми є більш повними і об'ємними приписами ніж аналогічні норми конституцій зарубіжних країн визначено, що вони не потребують змін.

19. Зазначено, що вперше на конституційному рівні в Україні закріплено політико-правові засади етнонаціональної політики держави, яка спрямована на гармонізацію відносин між українською нацією в цілому та її складовими – корінними народами і національними меншинами України. І тому вказані в ст. 11 Конституції України положення є правовою базою для подальшого вдосконалення чинного національного законодавства та здійснення заходів виконавчого характеру.

Обґрунтовано, що в більшості європейських держав по-різному встановлені межі конституційно-правового регулювання прав національних меншин, а також

застосування різної термінології щодо визначення словосполучення “національна меншина”. При цьому, в Греції, Люксембургу, Нідерландах і Франції взагалі не визнають існування національних меншин на своїх територіях та їх спеціальну конституційну правосуб’єктність. Водночас, у конституційному законодавстві європейських держав регламентується цілий ряд особливих, специфічних прав національних меншин, які, як правило, прив’язані до певної території їх компактного або традиційного проживання, а саме: 1) право на виховання та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, а також право обирати мову спілкування; 2) право на об’єднання в організації та товариства для здійснення й захисту своїх специфічних прав; 3) право на збереження та розвиток своєї національної, етнічної, культурної та мовної самобутності.

Враховуючи позитивний європейський досвід щодо регулювання на конституційному рівні індивідуальних і колективних прав національних меншин запропоновано оновити редакцію ст. 11 Конституції України, в якій встановити гарантії захисту прав корінних народів і національних меншин на розвиток їх національної, етнічної, культурної та мовної самобутності.

20. Зазначено, що згідно ст. 12 Конституції України держава бере на себе зобов’язання щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб своїх громадян, які проживають за кордоном.

Враховуючи, що в європейських державах, на відміну від України, на конституційному рівні закріплено положення, в якому мова іде про захист прав і інтересів своїх громадян за кордоном, та з метою сприяння розвитку національної ідеї щодо об’єднання всіх українців, де б вони не проживали, а також проведенню зовнішньої політики України, спрямовану на повернення їх на історичну батьківщину, запропоновано цю статтю викласти в оновленій редакції.

21. Зазначено, що в ч. 4 ст. 15 Конституції України закріплена норма, яка підлягає підвищеному конституційному захисту та яка гарантує тільки свободу політичної діяльності, хоча в ч. 1 ст. 36 встановлено, що “громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації ...” та в ч. 1 ст. 37 – “... діяльність політичних партій та громадських організацій ...”. Тобто

виходячи з тексту чинної Конституції можна констатувати, що вона гарантує свободу створення громадських організацій, а свободу їх діяльності не гарантує. У зв'язку з цим, запропоновано доповнити ч. 4 ст. 15 Конституції України гарантією свободи громадської діяльності.

22. Зазначено, що ст. 16 Конституції України є нормою-ціллю, згідно якої держава зобов'язана: забезпечити екологічну безпеку насамперед життєдіяльності людини; підтримувати екологічну рівновагу на території України; подолання наслідків Чорнобильської катастрофи; збереження генофонду Українського народу. У той же час, на відміну від багатьох конституцій європейських держав, не знайшли свого втілення в нормах Конституції України такі обов'язки держави, як охорона і відтворення навколишнього середовища та раціональне використання землі і інших природних ресурсів.

З метою поліпшення екологічної політики держави та з урахуванням позитивного європейського досвіду запропоновано викласти ст. 16 Конституції України в новій редакції, а положення щодо збереження генофонду Українського народу розмістити в окремій частині (другій), що надасть можливість мати більш досконалий вигляд цієї статті.

23. Зазначено, що однією з найбільш часто застосовуваних громадянами України форм здійснення безпосереднього народовладдя є право на звернення, яке закріплено в ст. 40 Конституції України. У міжнародно-правових актах і конституціях 33 європейських держав це право називається “правом петицій”.

Враховуючи європейський досвід стосовно цього обов'язку держави, запропоновано словосполучення, яке записано в цій статті: “зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк” викласти в оновленій редакції, а також закріпити вказівку на обов'язок органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб вжити заходів, які необхідні для реалізації цього права, що в свою чергу надасть суб'єктам звернення підстави оскаржувати, у тому числі й в судовому порядку, дії чи бездіяльність посадових і службових осіб зазначених органів, а також значно посилить дію цієї норми.

24. Доведено, що головним організаційним фактором, найважливішим методом саморегулювання ринкової економіки є вільна, добросовісна конкуренція, яка не є самоналагоджуваним механізмом і тому потребує державного захисту та регулювання. Запропоновано термін “не допускаються” вилучити з ч. 3 ст. 42 Конституції України і замінити його терміном “забороняється”, а також вилучити припис: “Види і межі монополії визначаються законом”, як такий, що визначає основи регулювання монополій і тим самим дублює положення п. 8 ст. 92 Конституції України.

Встановлено, що права підприємців і споживачів мають бути захищені рівною мірою, і тому держава вперше це закріпила у ч. 4 ст. 42 Конституції України. У той же час враховуючи, що деталізувати обов’язки держави щодо прав споживачів на конституційному рівні є недоцільним у зв’язку з тим, що це питання галузевого законодавства, запропоновано цю частину викласти в такий спосіб: “Держава захищає права та законні інтереси споживачів”.

25. Зазначено, що необхідною гарантією реалізації права на працю є створення державою умов для повної зайнятості населення, так як це зробили більшість європейських держав, взявши на себе цей обов’язок. Водночас, в Україні це питання не знайшло свого конституційного закріплення. І тому запропоновано перше речення ч. 2 ст. 43 Конституції України викласти в такому формулюванні: “Держава зобов’язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення”, де забезпечення зайнятості зводиться до відповідних гарантій. Крім того, третє речення цієї частини, зберігаючи логіку його викладання також потребує доопрацювання, а саме: термін “перепідготовки” доречно замінити на термін “перекваліфікації”, як це викладено в міжнародно-правових актах, а словосполучення “відповідно до суспільних потреб” необхідно вилучити із тексту та замінити його на словосполучення “з урахуванням потреб ринку праці”, що більше відповідає сучасним вимогам.

Доведено, що вітчизняний законодавець закріплюючи в ч. 6 ст. 43 Конституції України гарантії захисту від незаконного звільнення, водночас оминув увагою гарантію від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу, зокрема при

працевлаштуванні вагітних жінок, осіб з інвалідністю та осіб похилого віку тощо, а також через політичні погляди. Незважаючи на те, що жоден міжнародно-правовий акт та жодна європейська держава на конституційному рівні не закріпили такого положення, запропоновано доповнити зазначену частину цією гарантією, у зв'язку з тим, що означена проблема набула в Україні неабиякого практичного значення.

26. Зазначено, що в ч. 2 ст. 46 Конституції України передбачено гарантії соціального забезпечення через визначення фінансових джерел і встановлення переліку закладів, яким надано право догляду за непрацездатними. Усе це породжує взаємні права і обов'язки між державою і громадянином, причому незалежно від того, фінансується система соціального страхування виключно за рахунок страхових внесків громадян чи із залученням коштів підприємств, установ і організацій, в яких вони працюють. Враховуючи європейський досвід, запропоновано переформулювати це положення та викласти його таким чином: “Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування непрацездатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацездатним”, а також не потрібно закріплювати в конституційній нормі формулювання, передбачене ч. 3 ст. 46 Конституції України.

Доведено, що в кожній третій європейській державі законодавець на конституційному рівні виділяє певні категорії громадян, яким, порівняно із загальним колом осіб, які мають право на соціальне забезпечення, надається особливий правовий статус і додаткові пільги та види соціального забезпечення. Це насамперед такі категорії громадян як ветерани війни та ветерани праці, особи з інвалідністю, особи з фізичними, розумовими та психічними відхиленнями тощо. З метою формування у суспільстві гуманного, шанобливого ставлення до зазначених категорій громадян, закріплення їм гарантій для участі в політичній, економічній та соціальній сферах, створення сприятливих умов для повноцінного способу життя, а також виконання вимог Європейської соціальної хартії (переглянута),

запропоновано з урахуванням вищевикладеного ст. 46 Конституції України доповнити додатковим положенням (частиною четвертою), а саму статтю викласти в новій редакції.

27. Зазначено, що в радянській конституційній доктрині право на житло розглядалось як обов'язок держави забезпечити кожного безоплатним житлом. Докорінним чином сутність цього права змінилась з прийняттям Конституції України 1996 р., у статті 47 якої право на житло отримало новий зміст, значення якого полягає в тому, що Основний Закон проголосив концептуально інше право й тепер його розуміють не як обов'язок держави забезпечити всіх бажаючих житлом, а як право на володіння житлом. При цьому центр уваги при здійсненні цього права переміщується з державного забезпечення на самозабезпечення людей – за рахунок їх власних коштів, кредитів тощо. У той же час, згідно зі ст. 31 Європейської соціальної хартії (переглянута), праву людини на житло повинен кореспондувати обов'язок держави щодо вживання заходів, спрямованих на сприяння доступу до житла належного рівня. Тобто роль держави полягає в тому, що вона повинна створювати умови для будівництва громадянами житла, придбання його у власність тощо.

З урахуванням викладеного запропоновано друге речення ч. 1 ст. 47 Конституції України переформулювати таким чином, аби її редакція збігалася з текстом зазначеної Європейської хартії, а також враховуючи те, що вітчизняний законодавець при формулюванні положення ч. 2 ст. 47 Конституції України не дотримався принципу пропорційності між соціальним захистом і фінансовими можливостями держави – конкретизувати це положення.

28. Наголошено, що вперше в історії Української держави право на достатній життєвий рівень закріплено в ст. 48 Конституції України, а також в аналогічних нормах конституцій Вірменії, Молдови, Нідерландів і Словенії. При цьому наголошено, що це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій і тому закріплення цього права ще не означає, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити кожній людині достатнє харчування, одяг і житло. Хоча зрозуміло, що держава не може й не повинна

роздавати всім громадянам матеріальні блага, але вона зобов'язана як учасник Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та держава, яка проголосила себе соціальною, створювати належні соціальні умови для кожної людини, щоб та змогла знайти роботу, придбати у власність житло і тим самим забезпечити достатню матеріальну базу життєдіяльності для себе і своєї сім'ї. Тобто держава не є пасивним спостерігачем при реалізації соціальних прав, а є її активним учасником.

Доведено, що ст. 48 Конституції України має декларативний характер, тому що держава не бере на себе жодних зобов'язань щодо реалізації закріпленого в неї права. Крім того, під час аналізу змісту цієї статті складається таке враження, що вітчизняний законодавець при формулюванні права на достатній життєвий рівень використав таку юридичну конструкцію, яка дозволила б, проголосивши це право і задовольнивши тим самим соціальні сподівання людей, водночас не допустити від громадян подання до суду позовів до держави з вимогою забезпечити їм достатній життєвий рівень на підставі цієї конституційної норми.

Враховуючи те, що право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї є одним з важливих соціальних прав, яке безпосередньо залежить від економічного розвитку країни й ресурсів суспільства, а також з метою його забезпечення і захисту запропоновано ст. 48 Конституції України викласти в новій редакції, одночасно доповнити цю статтю частиною другою такого змісту: “Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права”.

29. Зазначено, що право на охорону здоров'я, яке закріплено в ст. 49 Конституції України, є основою, що дозволяє досягти здійснення інших конституційних прав людини. Про це стверджує і європейська практика, яка демонструє різні підходи щодо конституційно-правового регулювання системи охорони здоров'я. Так, на відміну від конституцій європейських держав, які у своїх текстах не розкривають систему закладів охорони здоров'я, їх функціонування, а також умови надання медичної допомоги, Україна на конституційному рівні (ч. 2 ст. 49) закріпила положення, в якому наданий перелік відповідних програм, фінансування яких здійснюється виключно з державного бюджету. У зв'язку з цим,

запропоновано вилучити ч. 2 ст. 49 з тексту Конституції України, а вирішення зазначених питань перенести на рівень галузевого законодавства.

Доведено, що проблеми здоров'я населення вимагають постійної уваги з боку держави, а розвиток системи охорони здоров'я має бути пріоритетним серед основних напрямів соціальної політики, тому головним обов'язком держави в галузі охорони здоров'я є створення умов для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговування. До речі, у ряді європейських держав медична допомога безоплатно надається не всім громадян, а лише залежно від їх матеріального і соціального становища. Враховуючи, що ч. 3 ст. 49 Конституції України носить декларативний характер, запропоновано цю норму викласти в двох окремих частинах (третья і четверта) в оновлених редакціях, що значно посилить дію цієї норми та буде більш соціально орієнтованим, відповідати сучасним реаліям і фінансовим можливостям держави, а також надасть громадянам більше гарантій щодо здійснення їх прав на охорону здоров'я.

30. Відзначено, що освіта в сучасному глобалізованому і інформатизованому світі дедалі більш стає вирішальним чинником суспільного прогресу та складовою повного розвитку людської особистості. І тому утвердження і забезпечення права людини на освіту є одним із найважливіших обов'язків будь-якої держави. Важливою гарантією реалізації права на освіту, закріпленого в ч. 3 ст. 53 Конституції України, є його доступність, яка означає, що нікому не може бути відмовлено в цьому праві, і держава має створити можливості для реалізації цього права, і безоплатність, яка означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних закладах освіти без внесення плати в будь-якій формі за освітні послуги.

Враховуючи, що Україна на конституційному рівні закріпила положення, в якому надала перелік всіх рівнів освіти та положення щодо надання державних стипендій та пільг учням і студентам, запропоновано вилучити з тексту ч. 3 ст. 53 Конституції України всі рівні освіти та замінити їх словосполученням “всіх рівнів освіти та різних форм навчання, визначених законом”, а друге положення викласти в

окремій частині в такий спосіб: “Умови надання державних стипендій та пільг учням і здобувачам вищої освіти визначаються законом”.

Доведено, що в ч. 5 ст. 53 Конституції України закріплено положення, в якому громадянам, які належать до національних меншин, гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови, і яке відсутнє в конституціях європейських держав, за винятком Конституції Румунії. Беручи до уваги позитивний зарубіжний досвід і вимоги міжнародно-правових актів, запропоновано на конституційному рівні посилити разом з мовною самобутністю гарантіями інших прав корінних народів і національних меншин щодо розвитку їх етнічної і культурної самобутності, а також з метою приведення норм Конституції України відповідно до міжнародних стандартів, включити до розділу II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” окрему спеціальну норму (ст. 53-1).

31. Зазначено, що сприяння державою розвитку науки є її важливим соціальним завданням. Це питання знайшло своє відображення в конституціях кожної третьої європейської держави, але в жодній із них не знайшло свого закріплення положення про встановлення наукових зв’язків зі світовим співтовариством. З метою логічного і стилістичного доопрацювання положення ч. 3 ст. 54 Конституції України, запропоновано викласти його в оновленій редакції: “Держава створює умови для розвитку науки, сприяє встановленню відносин зі світовим науковим співтовариством”.

Доведено, що духовність народу, збереження його культурної спадщини є ознакою цивілізованості та демократичності будь-якої держави. І тому охорона об’єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань не лише органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а й широких верств населення. У зв’язку з цим, запропоновано ч. 4 ст. 54 Конституції України перенести до ч. 1 ст. 66 та викласти її в оновленому варіанті: “Кожен зобов’язаний дбайливо ставитися до навколишнього природного середовища та історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом, а також відшкодовувати завдані ним збитки”.

Україна ще в 1988 р. ратифікувала Конвенцію про охорону культурної і природної спадщини, тим самим взяла на себе обов'язок охороняти культурну спадщину свого народу, про що було закріплено в ч. 5 ст. 54 Конституції України. Враховуючи досвід європейських держав щодо конституційного регулювання з зазначеного питання, запропоновано обов'язок держави, який закріплено в частині п'ятій, вилучити з ст. 54 Конституції України й розмістити її окремою частиною (другою) у ст. 66, оскільки в цій статті є положення про обов'язок кожної людини турбуватися про збереження культурної спадщини. Такий підхід надасть можливість новій редакції ст. 66 Конституції України з точки зору логіки та юридичної техніки мати більш досконалий вигляд.

32. Зазначено, що ст. 56 Конституції України є нормою прямої дії, в якій записано право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Крім цієї статті, в тексті чинної Конституції це право закріплено ще в чотирьох статтях: ч. 4 ст. 32; ч. 1 ст. 50; ч. 4 ст. 62; ч. 3 ст. 152, що спрямовані на захист громадян, які постраждали від дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Але незважаючи на це, цей інститут є не зовсім усталеним, у зв'язку з чим у теорії та на практиці виникають різні проблеми і питання щодо його розуміння та реалізації. Тому потрібно виходити з того, що вся шкода повинна бути відшкодована в будь-якому випадку, незважаючи на те, за яких умов вона заподіяна.

Враховуючи зазначене, запропоновано ст. 56 Конституції України викласти в оновленій редакції.

33. Зазначено, що суспільство і держава зацікавлені у виконанні конституційних обов'язків кожним суб'єктом правовідносин, які, перш за все, опосередковують відносини та зв'язки між державою та її суб'єктами. При цьому, держава репрезентує широке коло суб'єктів державно-владних повноважень, які, хоча і відрізняються між собою обсягом конституційної правосуб'єктності, проте є носіями конституційних обов'язків держави. Держава являє собою особливий вид організації людського суспільства, а її органи влади є офіційними та уповноваженими представниками всього суспільства. І тому відносини між

людиною і суспільством мають переважно державно-правовий характер, оскільки держава виступає від імені суспільства, в якому не людина існує для держави, а держава – для людини та суспільства.

При цьому уперше здійснено системне комплексне порівняльно-правове дослідження змісту положень норм Конституції України, в яких закріплені обов'язки людини і громадянина та обов'язки держави, з аналогічними нормами конституцій європейських держав. А також уперше в теорії конституціоналізму висвітлюється співвідношення обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави, доведено їх взаємозалежність, взаємовідповідальність і взаємовплив.

Отже, на підставі порівняльно-правового аналізу положень норм Конституції України і конституцій 40 європейських держав доведено, що в них закріплено 30 обов'язків людини і громадянина та 56 обов'язків держави. У Конституції України в 23 статтях закріплено 30 обов'язків держави, у тому числі в розділі I “Загальні засади” відповідно в 9 статтях – 10 обов'язків держави (ч. 2 ст. 3; ч. ч. 2, 4 ст. 10; ст. 11; ст. 12; ч. 4 ст. 13; ч. 4 ст. 15; ст. 16; ч. 5 ст. 17; ч. 2 ст. 19) та в розділі II “Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” в 14 статтях – 20 обов'язків держави (ч. 3 ст. 25; ч. 2 ст. 27; ст. 40; ч. ч. 3-4 ст. 42; ч. ч. 2, 6 ст. 43; ч. 2 ст. 46; ч. ч. 1-2 ст. 47; ч. ч. 2-4 ст. 49; ч. 3 ст. 51; ч. 3 ст. 52; ч. 3 ст. 53; ч. ч. 3, 5 ст. 54; ст. 56; ст. 62).

Встановлено, що за своїм змістом обов'язки держави, які закріплені в конституціях європейських держав, незважаючи на відмінності національного, релігійного та історичного характеру, суттєво не відрізняються від обов'язків держави, що закріплені в Конституції України. Як правило, ця відмінність полягає лише в законодавчій техніці та формулюванні понять і термінів, а також у застосуванні в тексті Основного Закону України дієслів, що подані у формі констатації, яка нікого та ні до чого не зобов'язує.

34. За результатами ґрунтовного дослідження актуальних теоретичних і практичних проблем конституційно-правового регулювання обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави автор дійшов висновку, що багатьом положенням норм чинної Конституції України, зокрема розділу I “Загальні засади”

та розділу II “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина” бракує глибокої методологічної основи та належного наукового забезпечення. Через це в зазначених розділах наявні не тільки прогалини, неузгодженості і непослідовності, а й досить істотні внутрішні суперечності. Усе це вимагає пошуку нових методологічних підходів і поглядів щодо вдосконалення національного конституційного законодавства.

Сподіваємося, що отримані результати будуть сприяти активізації дослідження проблем конституційно-правового регулювання обов’язків людини і громадянина та обов’язків держави в Україні, підвищенню рівня правової свідомості та правової культури посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування та всього населення країни, а також будуть використані в теоретико-методологічному аспекті як засоби вироблення нових знань.

Крім того, автор монографії вважає за доцільне поєднати конкретні пропозиції (Додаток А) щодо вдосконалення та конкретизації положень норм Конституції України, в яких закріплені обов’язки людини і громадянина та обов’язки держави, з раніше запропонованими пропозиціями щодо конституційно-правового регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні. Такий підхід надасть можливість побачити проблеми посилення положень норм розділів I та II Конституції України в цілому та сприятиме формуванню концептуальної моделі правового регулювання конституційних прав людини та їх невід’ємної складової – обов’язків людини і громадянина, а також обов’язків держави.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кириченко Ю. В. Інститут прав і свобод людини як елемент правової системи України. *Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 12–13 груд. 2014 р.). Одеса: Міжнар. гуман. ун-т, 2014. С. 34–36.
2. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): монографія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.
3. Антонович М. М. Імплементация норм міжнародного права щодо прав людини у правове регулювання в Україні: курс лекцій. Івано-Франківськ: Прикарпат. ун-т, 1996. 164 с.
4. Коментар до Конституції України. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. 376 с.
5. Косович В. Техніко-юридичні недоліки нормативно-правових актів України: основні різновиди. *Право України*. 2014. №8. С. 169–177.
6. Куракін О. М. Сучасний механізм правового регулювання: загальнотеоретичні аспекти: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2016. 465 с.
7. Словник української мови: у 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. 665 с.
8. Тараконич Т. І. Механізм правового регулювання: теоретико-правові аспекти. *Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України*. Київ, 2002. Вип. 13. С. 103-108.
9. Оніщенко Н. М. Сутність та природа правового регулювання: концептуальні положення, теоретичні висновки та практичні виміри. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 2. С. 94–97.
10. Онопенко П. В. Функції сучасної держави, її сутність, різновиди та тенденції розвитку. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 121–124.

11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консул, 2006. 656 с.
12. Теорія держави і права: підручник (за вимогами кредитно-модульної системи навчання) / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний, А. О. Осауленко та ін.; за заг. ред. Є. О. Гіди. Київ: ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 282 с.
13. Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн: підручник. Тернопіль: Астон, 2003. 432 с.
14. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с.
15. Селіванов А. Конституційна визначеність і подолання нестабільності проведеної реформи повноважень суб'єктів центральної влади. *Право України*. 2007. №5. С. 3–8.
16. Бабенко К. А. Поняття конституційного регулювання в сучасній науці конституційного права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 44. С. 194–200.
17. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.
18. Джумурат Є. І. Забезпечення виконання конституційних обов'язків людини і громадянина у сфері місцевого самоврядування в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
19. Дуравкіна П.М. Забезпечення виконання податкового обов'язку: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 205 с.
20. Григоренко Є. І. Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 18 с.
21. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 21 с.

22. Черновол О. П. Юридичні обов'язки людини і громадянина: теоретичні моделі правового забезпечення та реалізації: автореф. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 20 с.
23. Юрчак І. Р. Обов'язки особи: теоретико-правовий вимір: автореф. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 21 с.
24. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: монографія. Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. 256 с.
25. Білоскурська О. Щодо поняття конституційних обов'язків. *Право України*. 2004. №10. С. 85–88.
26. Гаманюк Л. О. Поняття та структура юридичного обов'язку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 342-349.
27. Гаманюк Л. О. Юридичний та конституційний обов'язок в українському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 67. С. 248-254.
28. Кагадій М. І. Поняття конституційних юридичних обов'язків людини та громадянина. *Державо і право. Юридичні і політичні науки*. 2002. Вип. 15. С. 167-173.
29. Карманюк О. П. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки в контексті утвердження законності в українському суспільстві. *Часопис Київського університету права*. 2012. №3. С. 48-52.
30. Сирота Д. І. Обов'язки громадян як один з центральних елементів їх правового статусу. *Форум права*. 2009. №2. С. 389-393.
31. Шукліна Н. Г. Проблеми конституційного регулювання конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавства*. 2004. Вип. 212. С. 31–35.
32. Олійник А. Ю. Співвідношення конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. *Право і суспільство*. Київ, 2009. №5. С. 10–17.
33. Корнієнко-Зенкова Н. Право знати свої права та обов'язки: до визначення в системі конституційних прав людини. *Віче*. 2015. №6. С. 16-19.

34. Корнієнко-Зєнкова Н. Дієвий закон як чинник знання громадянами своїх прав та обов'язків. *Віче*. 2015. №18. С. 11-14.
35. Корнієнко-Зєнкова Н. Право знати свої права та обов'язки в контексті співвідношення прав людини і їх юридичних гарантій. *Віче*. 2016. №3. С. 52-55.
36. Білоскурська О. В. Загальнотеоретичні дослідження конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні на сучасному етапі розвитку правової держави. *Наукові праці національного авіаційного університету. Серія "Юридичний вісник"*. Київ: Університет "Україна", 2010. Вип. 1. С. 42-47.
37. Білоскурська О. В. Про єдність прав і обов'язків людини і громадянина. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2002. Вип. 16. С. 120-123.
38. Пушкіна О. В. Теоретичні аспекти взаємозв'язку інституту конституційних прав та конституційних обов'язків людини і громадянина. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2006. №1. С. 77-81.
39. Білоскурська О. В. Теоретичні та практичні проблеми конституційного обов'язку людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2006. №3. С. 59-62.
40. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи інших людей: поняття і зміст. *Адвокат*. Київ, 2006. №7. С. 20-23.
41. Завгородня Ю. С. Поняття й особливості конституційного обов'язку батьків утримувати дітей до їх повноліття. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Юридичні науки"*. 2016. Вип. 5. Т. 1 С. 45-48.
42. Рабінович П., Коваленко С. Свобода віросповідання і загальний військовий обов'язок. *Драгоманівський збірник "Вільна спілка та сучасний український конституціоналізм"* / за ред. Т. Г. Андрусика. Львів: Світ, 1996. 256 с.
43. Григоренко Є. І. Захист Вітчизни та виконання військового обов'язку громадянами України: конституційно-правовий аспект. Проблеми законності. Респ. міжвідом. наук. зб. Харків: Національна юридична академія України імені Я. Мудрого, 2007. Вип. 89. С. 34-39.

44. Кучерявенка М. П. Податковий обов'язок: зміст, структура, засоби забезпечення. *Вісник Академії правових наук України*. Київ, 2001. №3. С. 122-134.
45. Литовченко Л. Проблемні питання конституційно-правового регулювання охорони культурної спадщини. *Право і суспільство*. 2010. №1. С. 16-24.
46. Трояновська Т. М. Сутність та зміст податкового обов'язку: окремі проблеми визначення. *Право та державне управління*. 2011. №2. С. 360–365.
47. Білоскурська О. В. Ступень наукової розробки інституту конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні. *Правова держава*. 2017. №27. С. 28-33,
48. Черновол О. П. Механізм забезпечення та реалізації основних обов'язків людини і громадянина: окремі аспекти. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2018. №1. С. 57-60.
49. Євграфова Є. П. Система національного законодавства в контексті права (лібертарно-легістський підхід): монографія. Київ: КНТ, 2007. 184 с.
50. Кириченко Ю. В. Конституція України: деякі питання вдосконалення її змісту. *Актульні питання публічного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Запоріжжя, 11 листоп. 2011 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2011. С. 180-182.
51. Скакун О. Ф. Принципи у методологічному інструментарії загального порівняльного правознавства. *Право України*. 2013. №3–4. С. 49–60.
52. Павлишин О. Права людини та методологія їх дослідження крізь призму семіотико-правового підходу. *Право України*. 2015. №7. С. 46–51.
53. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Ремаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Є. М. Моїсеєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін Юре, 2003. Т. 1. 1231 с.
54. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Знання, 2008. 495 с.
55. Колодій А. М. Методологічні проблеми оновлення Конституції України. *Конституційна асамблея: політико-правові аспекти діяльності: бюлетень інформаційно-аналітичних матеріалів*. Київ, 2012. №7. С. 94–99.

56. Кельман М. С. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку*: дис. ... д-ра юрид. наук. Львів, 2013. 449 с.
57. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. *Основи науково-дослідної роботи: навч. посіб.* Київ: Ліра-К, 2013. 336 с.
58. Заяць Н. В. *Теоретико-світоглядний вимір методології. Актуальні проблеми державно-правового розвитку України в контексті євроінтеграційних процесів: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 23-24 червня 2016 р.), Запоріжжя: ЗНТУ, 2016. С. 297-300.*
59. *Теорія держави і права: підручник / кер. авт. кол. Ю. А. Ведерніков. 2-е вид., перероб. і допов.* Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.
60. *Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. для студентів спеціальності “Правознавство” / за загл. ред. П. М. Рабіновича.* Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. 332 с.
61. Кельман М. С. *Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук.* Львів, 2013. 37 с.
62. Кириченко В. М., Куракін О. М. *Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб.* Київ: Центр учбов. літ-ри, 2010. 264 с.
63. Кислий В. М. *Організація наукових досліджень: навч. посіб.* Суми: Універ. книга, 2011. 224 с.
64. Шейко В. М., Кушнарєнко Н. М. *Організація та методика науково-дослідницької діяльності: підручник. 5-те вид.* Київ: Знання, 2006. 307 с.
65. Фальковский А. О. *Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* Одеса, 2011. 17 с.
66. Рабінович П. *Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. Проблеми філософії права.* 2003. Т. 1. С. 24–30.
67. Дубов Г. О. *Плюралізм правової методології: зміст, особливості інтерпретацій та умов формування юридичної науки на сучасному етапі розвитку. Часопис Київського університету права.* 2011. №1. С. 48–51.

68. Шемшученко Ю. С., Скрипнюк О. В. Наука конституційного права: сучасний стан та тенденції розвитку. *Право України*. 2010. №1. С. 15–25.
69. Дубов Г. О. Методологія прав: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича “Методологія права”). *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2010. Вип. 50. С. 54–58.
70. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: АБУ, 2002. 480 с.
71. Мяловицька Н. А. Конституційно-правова реформа і методологія науки конституційного права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. №2. С. 22–29.
72. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монографія. Київ: Ліра-К, 2009. 580 с.
73. Козюбра М. І. Методологія науки конституційного права. *Конституційне право України*: підручник. Київ: Наук. думка, 1999. 735 с.
74. Белов Д. М. Парадигма українського конституціоналізму: монографія. Великий Березний, 2011. 399 с.
75. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль, ТзОВ “Терно-граф”, 2011. 492 с.
76. Берназюк Я. Питання методології проведення наукових досліджень у сфері конституційного права. *Право України*. 2014. №10. С. 186–197.
77. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України: підручник / за загл. ред. В. М. Кириченка. Київ: «Центр учбової літератури», 2019. 304 с.
78. Заморська Л. Системний підхід у конституційному праві: загальнотеоретичний зміст. *Право України*. 2016. №6. С. 107–113.
79. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: підручник. Київ: Вентурі, 2005. 308 с.
80. Теорія держави і права: підручник / кер. авт. кол. Ю.А. Ведерніков. Київ: Ун-т сучасних знань; Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Ліра ЛТД, 2014. 468 с.

81. Лисенко О. М. Правила проведення порівняльно-правових досліджень. *Порівняльно-правові дослідження*. 2011. №1. С. 47–52.
82. Тацій В. Я., Грошевий Ю. М. Проблеми зближення європейських правових систем як умова гармонізації законодавства України. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом*: матеріали наук.-практ. конф. Київ, 1998. С. 53–57.
83. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ: Ін Юре, 2002. 724 с.
84. Саїдов А. Порівняльне правознавство та закономірності розвитку права в умовах глобалізації. *Право України*. 2012. №3–4. С. 463–471.
85. Оніщук М. В. Конституційні основи референдної демократії в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2010. 512 с.
86. Бигич О. Л. Місце порівняльного методу в правовій методології. *Правова держава*. 2002. Вип. 13. С. 448–455.
87. Правові системи сучасності: навч. посіб. / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Юрид. думка, 2012. 386 с.
88. Пархоменко Н. М. До визначення методів дослідження джерел права. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2006. Вип. 33. С. 10–17.
89. Шемшученко Ю. Проблеми наукового забезпечення сучасного конституційного процесу в Україні. *Право України*. 2012. №8. С. 28–34.
90. Фединак Г. Порівняльний метод і порівняльне правознавство у сфері міжнародного приватного права. *Право України*. 2002. №7. С. 107–110.
91. Оніщенко Н. Деякі дискусійні питання визначення категорії “джерело права” у сучасній юридичній науці. *Право України*. Київ, 2013. №5. С. 245–252.
92. Джерела конституційного права України: монографія / Ю. С. Шемшученко, Н. М. Пархоменко, О. В. Скрипнюк, О. І. Ющик, В. М. Шаповал та ін. Київ: НВП “Вид-во “Наукова думка” НАН України, 2010. 711 с.
93. Головченко В. В., Ковальський В. С. Юридична термінологія: довідник. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 224 с.

94. Стрельцова О. В. Актуальні питання джерел права в аспекті правоутворення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2008. Вип. 39. С. 47–53.
95. Васильченко О. П. Основні властивості джерел конституційного права України. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2010. Вип. 50. С. 174–179.
96. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України: монографія / за ред. В. Л. Федоренка. Київ: Ліра, 2009. 400 с.
97. Оніщенко Н. До питання про категорію “джерело права”: ретроспективний аналіз, дискусії, сучасний погляд. *Право України*. Київ, 2016 №10. С. 56–63.
98. Козюбра М. І. Теоретичні проблеми реалізації нової Конституції України. *Українське право*. Київ, 1996. №3. С. 4-12.
99. Оніщенко О. В. Конституція України як основне джерело конституційного права: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 215 с.
100. Кириченко В. М., Куракін О. М. Порівняльне конституційне право: модульний курс: навч. посіб. Київ: “Центр учбової літератури”, 2012. 256 с.
101. Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
102. Шаповал В. Теоретичні проблеми реалізації норм Конституції України. *Право України*. Київ, 1997. №6. С. 3–7.
103. Кириченко Ю. В. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод та обов’язків людини і громадянина в Україні в контексті європейського досвіду: монографія. Київ: “Центр учбової літератури”, 2017. 540 с.
104. Конституція Албанії від 21 жовтня 1998 року. URL: <http://www.constitutions/archives>.
105. Конституція Болгарії від 12 липня 1991 р. URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyumnen/bulgaria.pdf>.
106. Конституція Князівства Ліхтенштейну від 05 жовтня 1921 р. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/research/liechtenstein-constitution.pdf>.

107. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
108. Тодика Ю. М, Марцеляк О. В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: монографія. Харків: Лібра, 1998. 107 с.
109. Конституція Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. URL: <http://worldconstitutions/archives>.
110. Конституція Швейцарії від 18 квітня 1999 р. URL: <https://www.ditext.com/swiss/constitution.html>.
111. Права людини: міжнародні договори Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи / упоряд. В. Павлик, В. Тесленко. Київ: Факт, 2001. 152 с.
112. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
113. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: підручник Київ: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. 488 с.
114. Летнянчин Л. І. Основні обов'язки людини і громадянина як самостійний конституційно-правовий інститут. *Проблеми законності*. Харків, 2000. Вип. 44. 242 с.
115. Кириченко Ю. В. Закріплення обов'язків людини і громадянина у конституціях європейських країн. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квітня 2012 р.). Харків, ХНУВС, 2012. С. 132–134.
116. Конституція Сан-Марино від 08 липня 1974 р. URL: [https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1974\\_Constitution\\_of\\_San\\_Marino.pdf](https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1974_Constitution_of_San_Marino.pdf).
117. Конституція Королівства Бельгія від 17 лютого 1994 р. зі змінами від 22 грудня 2008 р. URL: [https://www.const-court.be/public/base/en/belgian\\_constitution.pdf](https://www.const-court.be/public/base/en/belgian_constitution.pdf).
118. Конституція Греції від 11 червня 1975 р. зі змінами від 27 квітня 2007 р. URL: [https://www.constituteproject.org/constitution/Greece\\_2008](https://www.constituteproject.org/constitution/Greece_2008).

119. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 464 с.
120. Конституція Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р. URL : <http://pravo.org.ua/books/konstytutsiya-italijskoji-respubliki>.
121. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р. зі змінами від 21 липня 2010 р. URL: [https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz\\_uk.pdf](https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/ea61281e39aaac743a3025aba57cbed2/grundgesetz_uk.pdf).
122. Конституція Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. URL: <http://sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.
123. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посіб. у двох томах. Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. Львів, 1999.
124. Ясинок М. Основні етапи історичного розвитку юридичної категорії “обов’язок” у цивільному судочинстві. *Підприємство, господарство і право*. Київ, 2013. №11. С. 21-25.
125. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: “Українська енциклопедія”, 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.
126. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2016. – і – ххiv, 760 с.
127. Основний Закон Норвезького Королівства від 17 травня 1814 р. у редакції від 23 липня 1995 р. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution\\_of\\_Norway](https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_Norway)
128. Конституція Австрії від 10 листопада 1920 р. URL: <https://www.readkong.com/page/austria-s-constitution-of-1920-reinstated-in-1945-with-3446056>.
129. Конституція Великого Герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. зі змінами від 12 березня 2009 р. URL: [https://www.constituteproject.org/constitution/Luxembourg\\_2009](https://www.constituteproject.org/constitution/Luxembourg_2009).
130. Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1922 р. URL: <http://www.Latius.narod/Law/constitution.htm>.

131. Панфьорова М. А. Права людини в Україні: історико-теоретичний вимір. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2020. №4. С. 106-111.
132. Мироненко О. М. Вступ до розділу “Уроки української державності”. Мала енциклопедія етнодержавознавства.
133. Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького 1710.
134. Томенко М. В. Україна: Історія конституції. навч. посіб. Київ: Генеза, 2015. 144 с.
135. Бойко І. Й. Конституція України 1710 р. та її місце в багатовіковій історії національного державотворення. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2020. №4. С. 16-25.
136. Шляхтун П. П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
137. 300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 14 травня 2010 р.). Львів, 2010.
138. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. Київ: Товариство “Знання” України, 1993. 192 с.
139. Історія Української Конституції, Київ. 1997.
140. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / До 20-ої річниці Конституції України та 25-ої річниці незалежності України. Київ: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
141. Білоскурська О. В. Історія становлення конституційних обов’язків в Україні. *Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Харків, 2003. Вип. 19. С. 242-247.
142. Основи демократії: навч. посіб. / за загл. ред. А. Колодія, Київ: Видавництво “Ай Бі”, 2002. 684 с.
143. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини і громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: монографія. Київ: Логос, 2006. 416 с.

144. Тихомиров О. Правових категорій шляхи формування і зміни. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Є. М. Моїсеєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Концерн “Видавничий дім “Ін Юре”. Т. 1. 2003. 1231 с.
145. Словник української мови: в 11 т. / за ред. В. О. Винника, Л. А. Юрчука. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.
146. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. 1736 с.
147. Тодика Ю. М. Конституційне право України: навч. посіб. Харків: Консум, 1998.
148. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов’язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. 350 с.
149. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посіб. Вид. 6-те, виправл. та доповн. Київ: Атіка, 2007. 592 с.
150. Конституційне право України: підручник / за ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Наукова думка, 1999. 735 с.
151. Білоскурська О. В. Загальнотеоретичні дослідження конституційних обов’язків людини і громадянина в Україні на сучасному етапі розвитку правової держави. *Юридичний вісник*. Київ, 2010. №1. С. 37-39.
152. Шукліна Н. Г. Конституційні обов’язки людини і громадянина як елемент конституційно-правового статусу особи. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. Київ, 2007. №9. С. 53-61.
153. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Видавництво “Українська енциклопедія”, 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.
154. Загальна теорія держави і права / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка та О. В. Петришина. Харків, 2009. 584 с.
155. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Права людини. Ужгород: ПП “Ліра”, 2003. 164 с.

156. Пазенок А. С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 176 с.
157. Маніна М. До питання про конституційні обов'язки дітей. *Право України*. Київ, 2007. №11. С. 40-43.
158. Конституція України: Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. Огляд і коментарі. НАН України / упоряд. офіц. текстів В. Г. Рубан; авт. огляду та комент. В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко. Київ: Наукова думка, 2006. 210 с.
159. Білоскурська О. В. Конституційний обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 201 с.
160. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
161. Молдован В. В., Чулінда Л. І. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина: навч. посіб. Київ: "Центр учбової літератури", 2012. 206 с.
162. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: КНТ, 2009. 232 с.
163. Чушенко В. І., Заяць І. Я. Конституційне право України: підручник. Київ: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. 488 с.
164. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України: повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 544 с.
165. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р. URL : [http:// www.concourt.sk](http://www.concourt.sk).
166. Фролов Ю. М. Юридичні обов'язки як підвид нормативно-правових гарантій економічних прав та свобод людини та громадянина в Україні. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2006. №2. С. 83-86.
167. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

168. Шаповал В., Крижанівський С. Конституція України 1996 р. і права людини: питання державно-правової теорії. *Український часопис прав людини*. 1996. №3–4. С. 7–14.
169. Пейн Т. Права людини. Львів: Літопис, 2000. 288 с.
170. Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці: у 2 т. / пер. з франц. Г. Філіпчука, М. Москаленка. Київ: Видавничий дім “Всесвіт”, 1999. 590 с.
171. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ: Прецедент, 2009. 344 с.
172. Конституція Румунії від 21 листопада 1991 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
173. Костенко О. Концепція прав людини потребує модернізації. *Юридичний вісник України*. Київ, 2013. № 15.
174. Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19.06.1991 р. №1213-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. №35. Ст. 466.
175. Конституція Республіки Молдова від 29 липня 1994 р. URL: <http://www.base.spinform>.
176. Конституція Франції від 04 жовтня 1958 р. URL: [http://pidru4niki.com/1393051858719/pravo/konstitutsiya\\_pyatoyi\\_respubliki\\_zhovtnya\\_1958](http://pidru4niki.com/1393051858719/pravo/konstitutsiya_pyatoyi_respubliki_zhovtnya_1958)
177. Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. у редакції від 29 серпня 2002 р. URL: <http://tjintel.narod/CISLegislation>.
178. Конституція Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р. URL: <http://www.worldconstitutions/archives>.
179. Шляхтун П. П. Конституційне право України: підручник. Київ: Освіта України; КНТ, 2008. 592 с.
180. Конституція Турецької Республіки від 7 листопада 1982 р. URL: <http://www.legalns.com>.
181. Конституція Королівства Іспанія від 27 грудня 1978 р. URL: <http://vivovoco.rls>.

182. Конституція Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. URL: <http://www.worldconstitutions/archive>.
183. Конституція Естонської Республіки від 26 червня 1992 р. URL: <http://www.riigientaja.ee>.
184. Конституція Республіки Вірменія від 27 листопада 2005 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
185. Конституція Республіки Сербія від 30.09.2006 р. URL: <http://www.parlament.gov.rs/content>.
186. Білоскурська О. Питання типології конституційних обов'язків людини і громадянина. *Юридична Україна*. 2010. №9. С. 21–24.
187. Заворотченко Т. Обов'язки держави та державних органів і обов'язки громадян як гарантії конституційних прав і свобод людини. *Юридична Україна*. Київ, 2006. №7. С. 4-7.
188. Білоскурська О. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини – головний обов'язок держави. *Право України*. Київ, 2011. №7. С. 169-174.
189. Матвійчук А. В. Проблеми розуміння обов'язків держави як правової категорії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. №6. Том 1. С. 34-37.
190. Матвійчук А. В. Конституційні обов'язки держави: проблеми визначення поняття. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. №1. С. 51-57.
191. Матвійчук А. В. Суб'єкти конституційних обов'язків Української держави. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. №2. С. 125-131.
192. Задорожний Б. Ю. Гарантії конституційних обов'язків держави: проблеми визначення поняття. *Конституційно-правові академічні студії*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2018. №2. С. 119-124.
193. Конституційно-правові засади становлення української державності: монографія / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків: Право, 2003. 328 с.

194. Авер'янов В. Державне управління у змісті предмета адміністративного права. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. №2. С. 145–181.

195. Білоскурська О. В. Конституційні обов'язки та законні інтереси: аспекти взаємозв'язку. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 618. Правознавство. 2012. С. 43-46.

196. Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскин, 2002. 1122 с.

197. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. Київ, 2010. №2. С. 55-64.

198. Кириченко В. М. Правознавство: модульний курс: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 328 с.

199. Червяцова А. “Позитивний” аспект конституційної відповідальності: визначення змісту. *Право України*. Київ, 2000. №12. С. 93–97.

200. Оніщенко Н. Захист прав і свобод людини в Україні. *Право України*. Київ, 2009. №4. С. 47–54.

201. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. *Право України*. 2011. №5. С. 159-174.

202. Долежан В., Василюк С. Актуальні проблеми конституційно-правового регулювання прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в Україні. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф.* (Львів, 13–14 лютого 2003 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2003. С. 131 – 134.

203. Шемшученко Ю. С. На шляху до оновлення Конституції України. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2013. №2. С. 4–5.

204. Конституції незалежної України: у 3 кн. / під заг. ред. С. Головатого; упоряд. С. Головатий, Л. Юзьков. Кн. 1. Київ: Право. Українська Правнича Фундація, 1995. Кн. 1. 398 с.

205. Конституція України: проект у редакції від 24 лютого 1996 р. *Українське право*. 1996. №1. С. 92–100.
206. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 р. Київ: Політвидав України, 1980. 44 с.
207. Конституція Північної Македонії від 17 листопада 1991 р. URL: <http://www.wikiwand.com>.
208. Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. URL: <http://www.constitutions.htm>.
209. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпень: ВТФ “Перун”, 2001. 1440 с.
210. Конституція Республіки Чорногорія від 19 жовтня 2007 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
211. Коваленко Д. До проблеми визначення категорії військового обов'язку. Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки. Зб. наук. праць / редкол. Т. І. Сущенко (відп. ред.) та ін. Київ-Запоріжжя, 2004. Вип. 32. 480 с.
212. Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
213. Конституція України: наук.-практ. комент. / редкол.: В. Я. Тацій (голова ред. кол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.
214. Конституція Королівства Данія від 05 червня 1953 р. URL: [https://www.constituteproject.org/constitution/Denmark\\_1953](https://www.constituteproject.org/constitution/Denmark_1953).
215. Конституція Грузії від 24 серпня 1995 р. URL: <http://www.georgian/constitution>.
216. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. Харків: Факт, 2001. 440 с.

217. Про внесення змін до Конституції України “Про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України: Указ Президента України від 25 червня 2009 р. №671/2009. URL: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>.

218. Кириченко Ю. В. Обов’язок шанувати державні символи: деякі питання його конституційного закріплення. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т. 2012. №2. Ч. II. С. 34–38.

219. Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р., Кушніренко О. Г. Проблеми законодавчого закріплення й використання державних символів України: конституційно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. №11, 2021. С. 88-90.

220. Стецюк П. Б. До концепції законодавства про державні символи України. Концепція розвитку законодавства України. Матер. наук.-практ. конф. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1996. 494 с.

221. Кириченко Ю. В. Закріплення прав, свобод та обов’язків людини і громадянина в Конституції України: деякі правові аспекти вдосконалення. *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні*: матеріали регіон. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 26 квітня 2012 р.) Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2012. С. 56–59.

222. Речицький В. В. Проект Конституції України – 2012. Харків: Права людини, 2012. 168 с.

223. Єні О., Крістоні Р. Військова служба в Україні та Італії: порівняльне дослідження окремих аспектів. *Вісник національної Академії прокуратури України*. Київ, 2019. №2. С. 28-41.

224. Ярмол Л. Право громадян України на альтернативну (невійськову) службу – невід’ємний елемент свободи віровизнання. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2001. Вип. 36. С. 31-35.

225. Конституція незалежної України: у 3 кн. / під заг. ред. С. Головатого. Київ: Право. Українська Правнича Фундація, 1999. Кн. 3. 480 с.

226. Шукліна Н. Зміст конституційного принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю. *Право України*. Київ, 2010. №11. С. 76–83.

227. Дашковська О. Право на гідність та особисту недоторканність особи: гендерний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2004. №4. С. 198–204.
228. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Харків, 2008. 36 с.
229. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2004. Т. 6. 768 с.
230. Бортник В. А. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2004. 20 с.
231. Шаповал В. Конституційна категорія соціальної держави. *Право України*. Київ, 2004. №4. С. 14–19.
232. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 207 с.
233. Ковтунець В. Конституційні засади правового регулювання освітньої діяльності. URL: <http://www.edu-Law.org.ua/2009/10/konstitucijni-zasady-pravovogo-reguluvannya-osvitnyoi-diyalnosti.html>.
234. Конституція Великого Герцогства Люксембург від 17 жовтня 1868 р. зі змінами від 12 березня 2009 р. URL: [https://www.constituteproject.org/constitution/Luxembourg\\_2009](https://www.constituteproject.org/constitution/Luxembourg_2009).
235. Рішення Конституційного Суду України від 21 листопада 2002 р. №18-рп/2002 (справа №1 – 29/2002). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-02#Text>.
236. Культурна спадщина людства: збереження та використання: навч. посібник / В. І. Акуленко, І. П. Магазинщикова, М. І. Мозир, О. О. Тарасенко; за ред. І. П. Магазинщикової. Львів, 2002. 234 с.
237. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2000. № 39. Ст. 333.
238. Олійник А. Ю. Правова природа конституційного обов'язку з сплати податків і зборів: аналіз Основного Закону України. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2013. №8. С. 55-58.

239. Трояновська Т. М. Сутність та зміст податкового обов'язку: окремі проблеми визначення. *Право та управління*. 2011. №2. С. 360–365.
240. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про внесення змін до Конституції України (щодо прав, свобод і обов'язків)”. *Право України*. 2015. №10. С. 26-48.
241. Формула демократії: Народ-Конституція-влада. 20-річчю Конституції України присвячується / О. Мороз, О. Ющик, О. Скрипнюк, М. Теплюк, Л. Супрун; упоряд. О. Мороз, О. Ющик. Київ: Парламентське вид-во. 308 с.
242. Конституція Угорщини від 18 квітня 2011 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
243. Основний Закон Фінляндії від 11 червня 1999 р. URL: <http://www.constitutions/archives>.
244. Про корінні народи України. Закон України від 1 липня 2021 р. №1616-IX. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2021. № 38. Ст. 319.
245. Про національні меншини (спільноти) України. Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2827-IX. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2023. № 46. Ст. 114.
246. Ачімовіч Д. Т. Конституційно-правовий статус національних меншин (колективів) у державах-членах ЄС та державах, асоційованих з ЄС: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2014. 19 с.
247. Конституція Словенії від 25 червня 1991 р. URL: <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven2.html>.
248. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. №55-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. Київ, 1990. №31. Ст. 429.
249. Про закордонних українців. Закон України від 4 березня 2004 р. № 1582-IV із змінами від 09 лютого 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 2004. №25. Ст. 343.
250. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 5: П-С. Київ: “Українська енциклопедія”, 2003. 736 с.

251. Проект Закону України “Про внесення змін до Конституції України (щодо прав, свобод і обов’язків)”. Київ: *Право України*, 2015. №10. С. 14-48.
252. Про громадянство України: Закон України від 8 жовтня 1991 р. № 1636-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. Київ. 1991. № 50. Ст. 701.
253. Конституція Боснії і Герцеговини від 14 грудня 1995 р. URL: [https://www.constituteproject.org/countries/Europe/Bosnia\\_and\\_Herzegovina](https://www.constituteproject.org/countries/Europe/Bosnia_and_Herzegovina).
254. Конституція незалежної України: у 3 кн. / під заг. ред. С. Головатого. Київ: Право. Українська Правнича Фундація, 1999. Кн. 3. 480 с.
255. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду з прав людини: монографія. Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2005. 202 с.
256. Коментар до Конституції України. Київ. 1996. 377 с.
257. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості модернізації в Україні. *Право України*. Київ, 2012. №8. С. 50–59.
258. Стаховська Н. Соціальне забезпечення чи захист? *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2000. №8. С. 54–57.
259. Болотіна Н. Концепція кодифікації законодавства України про соціальне забезпечення. *Право України*. Київ, 1996. №7. С. 51–53.
260. Приходько С. Держава і соціальний захист громадян. *Право України*. Київ, 1999. №9. С. 22–26.
261. Галянтич В., Махінчук В. Право на житло як особисте немайнове право. *Юридична Україна*. Київ, 2003. №10. С. 19–23.
262. Волкова О. М. Сутнісні характеристики категорії “соціальні права особи”. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 45. С. 66–71.
263. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
264. Гладун З. Права людини у сфері охорони здоров’я. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2004. Вип. 40. С. 8–23.

265. Солдатенко О. Перспективи реалізації конституційного права громадян на охорону здоров'я через медичне страхування. *Право України*. Київ, 2009. №3. С. 54–58.

266. Пазенок А. Конституційне право на охорону здоров'я: сучасний стан та перспективи розвитку. *Право України*. Київ, 2010. №3. С. 120–125.

267. Семенюк О. Право людини на охорону здоров'я, медичну допомогу і соціальне страхування в Україні: реальність чи декларація? *Права людини: теорія, реальність, перспективи*: матеріали регіон. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 5 грудня 2008 р.). Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2008. С. 185–190.

268. Солдатенко О. Право на охорону здоров'я у Конституціях України та інших європейських держав. *Право України*. Київ, 2008. №8. С. 20–24.

269. Романенко К. М. Конституційне право громадянина на освіту в Україні: стан і тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 20 с.

270. Про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України: Рішення Конституційного Суду України від 04.03.2004 р. №5-рп/2004. *Офіційний вісник України*. Київ, 2004. №11. Ст. 674.

271. Курко М. Розвиток гарантій права на освіту в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. Київ, 2010. Вип. 82. С. 43–46.

272. Вітман К. М. Особливості етнонаціональної політики Чехії: дискримінація неєвропейських меншин. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2009. Вип. 43. С. 630–637.

273. Рабінович П. Право людини на компенсацію моральної шкоди. *Юридичний вісник України*. Київ, 19–25 січня 2002 р. С. 1, 4.

274. Бортняк К. До питання про формування понять “посадова особа” та “службова особа”. *Право України*. Київ, 2008. №1. С. 136–139.

## ДОДАТОК А

**Порівняльна таблиця  
пропозицій з оптимізації положень  
Конституції України  
стосовно обов'язків людини і громадянина та обов'язків держави**

<b>Текст чинної редакції Конституції України</b>	<b>Текст запропонованої редакції Конституції України</b>
<b>Частина 2 статті 3.</b> Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.	<b>Частини 2 статті 3.</b> Дотримання, захист і забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави.
<b>Стаття 11.</b> Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.	<b>Стаття 11.</b> Держава забезпечує консолідацію та розвиток української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиток етнічної, культурної та мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України <b>та гарантує захист їх прав.</b>
<b>Стаття 12.</b> Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.	<b>Стаття 12.</b> Держава захищає права і законні інтереси українців, які проживають за її межами, дбає про задоволення їх національно-культурних і мовних потреб, а також сприяє зміцненню зв'язків з батьківщиною та поверненню їх в Україну.
<b>Частина 4 статті 15.</b> Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.	<b>Частина 4 статті 15.</b> Держава гарантує свободу політичної та іншої громадської діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.
<b>Стаття 16.</b> Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків	<b>Стаття 16.</b> Держава повинна забезпечувати екологічну безпеку та підтримувати екологічну рівновагу, здійснювати охорону і відтворювати навколишнє середовище, раціонально використовувати землю і інші природні

<p>Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.</p>	<p><b>ресурси відповідно до національних інтересів.</b> Збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.</p>
<p><b>Стаття відсутня</b></p>	<p><b>Стаття 23-1. Кожен має обов'язки перед суспільством, державою та іншими людьми, які безпосередньо впливають із його прав і свобод.</b></p>
<p><b>Частина 3 статті 25.</b> Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.</p>	<p><b>Частина 3 статті 25.</b> Держава гарантує піклування та захист своїх громадян, які перебувають за її межами.</p>
<p><b>Частина 2 статті 27.</b> Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.</p>	<p><b>Частина 2 статті 27.</b> Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. <b>Держава зобов'язана захищати життя людини.</b></p>
<p><b>Стаття 40.</b> Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.</p>	<p><b>Стаття 40.</b> Кожен має право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, <b>які зобов'язані розглянути звернення, вжити необхідних заходів та надати обґрунтовану письмову відповідь у встановлений законом строк.</b></p>
<p><b>Частина 3 та 4 статті 42.</b> Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом. Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і</p>	<p><b>Частина 3 та 4 статті 42.</b> Держава забезпечує захист <b>чесної конкуренції в підприємницькій діяльності.</b> <b>Забороняється</b> зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Держава захищає права <b>та законні інтереси споживачів.</b></p>

<p>робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.</p>	
<p><b>Частина 2 та 6 статті 43.</b> Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.</p> <p>Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.</p>	<p><b>Частина 2 та 6 статті 43.</b> Держава зобов'язана створювати умови для забезпечення повної зайнятості працездатного населення, реалізовувати програми професійно-технічного навчання, підготовки і перекваліфікації кадрів з урахуванням потреб ринку праці.</p> <p><b>Кожному гарантується правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і від незаконного звільнення з роботи.</b></p>
<p><b>Стаття 46.</b> Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.</p> <p>Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.</p> <p>Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом</p>	<p><b>Стаття 46.</b> Кожен має право на соціальне забезпечення після досягнення пенсійного віку, у разі втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від нього обставин та в інших випадках, передбачених законом.</p> <p>Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для соціального обслуговування непрацездатних. Заохочується добровільне соціальне страхування, створення додаткових форм соціального забезпечення та благодійна допомога непрацездатним.</p> <p>Це право забезпечується встановленням мінімального розміру пенсії, інших видів соціальних виплат і допомоги, не нижчий від прожиткового мінімуму, визначеному законом.</p> <p>Держава проявляє особливу турботу щодо ветеранів війни, праці та осіб з інвалідністю, вживає заходів для забезпечення їхньої соціальної та професійної інтеграції, участі в суспільному житті.</p>

<p>існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.</p>	
<p><b>Стаття 47.</b> Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.</p> <p>Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.</p> <p>Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.</p>	<p><b>Стаття 47.</b> Кожен має право на житло. Держава <b>вживає заходів, які спрямовані на сприяння кожному громадянину доступу до житла.</b></p> <p>Громадянам, які не мають житла та потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них <b>ціну</b> відповідно до закону.</p> <p>Ніхто не може бути <b>протиправно</b> позбавлений <b>свого</b> житла.</p> <p>Примусове позбавлення житла <b>застосовується виключно за вмотивованим рішенням суду на підставі та в порядку, встановлених законом.</b></p>
<p><b>Стаття 48.</b> Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.</p>	<p><b>Стаття 48.</b> Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і <b>на неухильне поліпшення умов життя.</b></p> <p><b>Держава зобов'язана створювати умови для здійснення громадянами цього права.</b></p>
<p><b>Стаття 49.</b> Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.</p> <p>Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.</p> <p>Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може</p>	<p><b>Стаття 49.</b> Кожен має право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги.</p> <p><b>Держава забезпечує створення і функціонування системи медичного страхування.</b></p> <p>Держава створює умови для <b>доступного і ефективного</b> медичного обслуговування та <b>гарантує кожному надання мінімального обсягу безоплатної медичної допомоги</b> в державних і комунальних закладах охорони здоров'я. <b>Перелік і порядок надання такої допомоги визначається законом.</b></p> <p><b>Забороняється скорочувати існуючу мережу закладів охорони здоров'я.</b> Держава сприяє розвитку закладів охорони здоров'я всіх форм власності.</p> <p>Держава забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя, дбає про розвиток фізичної</p>

<p>бути скорочена. Держава сприяє розвиткові лікувальних закладів усіх форм власності.</p> <p>Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.</p>	<p>культури і спорту.</p>
<p><b>Частина 2 та 3 статті 51.</b> Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацевдатних батьків.</p> <p>Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.</p>	<p><b>Частина 2 та 3 статті 51.</b> Батьки зобов'язані <b>виховувати, навчати</b> і утримувати <b>своїх</b> дітей до їх повноліття. Повнолітні, <b>працевдатні</b> діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацевдатних батьків, <b>які потребують допомоги</b>.</p> <p><b>Держава захищає</b> сім'ю, дитинство, материнство і батьківство <b>та створює необхідні умови для цього захисту</b>.</p>
<p><b>Частина 3 статті 52.</b> Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.</p>	<p><b>Частина 3 статті 52.</b> Держава зобов'язана утримувати, <b>навчати і виховувати</b> дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської <b>опіки чи</b> піклування, а також заохочувати і підтримувати благодійницьку діяльність <b>стосовно таких</b> дітей.</p>
<p><b>Частина 3, 4 та 5 статті 53.</b> Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.</p> <p>Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.</p> <p>Громадянам, які належать</p>	<p><b>Частина 3, 4 та 5 статті 53.</b> Держава забезпечує доступність і безоплатність <b>усіх рівнів освіти</b> та різних форм навчання в державних і комунальних закладах освіти.</p> <p><b>Кожен має</b> право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних <b>закладах вищої освіти</b> на конкурсній основі.</p> <p><b>Умови</b> надання державних стипендій та пільг учням і <b>здобувачам вищої освіти</b> визначаються законом.</p>

<p>до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.</p>	
<p><b>Стаття відсутня</b></p>	<p><b>Стаття 53-1. Кожен має право на вільне визначення своєї національної належності. Ніхто не може бути примушений до відмови від своєї національності.</b></p> <p><b>Кожному, хто належить до корінного народу або до національних меншин, держава відповідно до закону гарантує право на виховання і навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних закладах освіти, на вільний вибір мови спілкування, на створення громадських об'єднань для здійснення захисту своєї мовної самобутності.</b></p>
<p><b>Частина 3 статті 54.</b> Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.</p>	<p><b>Частина 3 статті 54.</b> Держава створює умови для розвитку науки, сприяє встановленню відносин зі світовим науковим співтовариством.</p>
<p><b>Стаття 56.</b> Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.</p>	<p><b>Стаття 56.</b> Кожному гарантується право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої органами державної влади чи органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами при здійсненні ними своїх повноважень, <b>а також у разі скасування вироку суду як неправосудного.</b></p>
<p><b>Частина 4 статті 62.</b> У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.</p>	<p><b>Вилучити з тексту частину 4 статті 62.</b></p>

<p><b>Стаття 65.</b> Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.</p> <p>Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.</p>	<p><b>Стаття 65.</b> Захист країни є обов'язком громадян України.</p> <p><b>Порядок проходження військової служби, підстави та умови звільнення від неї визначаються законом. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить світоглядним чи релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою.</b></p>
<p><b>Стаття 66.</b> Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.</p>	<p><b>Стаття 66.</b> Кожен зобов'язаний дбайливо ставитися до навколишнього природного середовища та історичної, культурної і духовної спадщини, яка охороняється законом, а також відшкодовувати завдані ним збитки.</p> <p>Держава охороняє історичні пам'ятки та інші об'єкти культурної спадщини, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.</p>
<p><b>Частина 2 статті 67.</b> Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.</p>	<p><b>Частина 2 статті 67.</b> Податкова система України ґрунтується на принципах рівності та прогресивного оподаткування.</p>
<p><b>Частина 1 статті 68.</b> Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.</p>	<p><b>Частина 1 статті 68.</b> Кожен зобов'язаний додержуватися Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України, не порушувати права і свободи, законні інтереси, честь і гідність інших людей.</p>
<p><b>Пункт 1 частини 1 статті 92.</b> Права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина.</p>	<p><b>Пункт 1 частини 1 статті 92.</b> Права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; обов'язки людини і громадянина; <b>обов'язки держави.</b></p>

**НАУКОВЕ ВИДАННЯ**

**Юрій КИРИЧЕНКО**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО  
РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА  
ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ГАРМОНІЗАЦІЇ З  
ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ**

Монографія

Підписано до друку 05.06.2025. Формат 60x84/16  
Папір офсетний Друк цифровий. Ум. друк. арк.15,93  
Наклад 20 пр. Зам. № 76

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6042 від 26.02.2018.